

TEX TO LOGI CA

Szerkesztő
Petőfi S. János

Adalékok a magyar
nyelvészet szövegtani
diszkurzusához

Három közelítés

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2005

OFFICINA TEXTOLOGICA

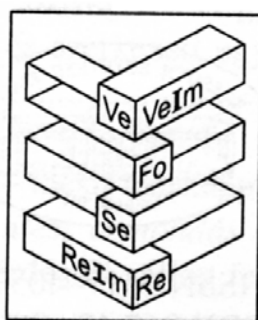
11.

Adalékok a magyar nyelvészet szövegteni diszkurzusához

Három közelítés

Szerkesztette

Petőfi S. János

Debreceni Egyetem
Magyar Nyelvtudományi Tanszék
2005

Officina Textologica

Főszerkesztő:

PETŐFI S. JÁNOS

Szerkesztőbizottság:

HOFFMANN ISTVÁN

KERTÉSZ ANDRÁS

KISS SÁNDOR

KOCSÁNY PIROSKA

PELYVÁS PÉTER

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

SZTANÓ LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő:

DOBI EDIT

KUKI ÁKOS

Borítóterv:

VARGA JÓZSEF

A kötetet lektorálta:

CSÜRY ISTVÁN

Ez a kiadvány az OTKA (T 43350)
támogatásával készült

ISSN 1417-4057

ISBN 963 472 906 1

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
Nyomta a Kapitális Nyomdaipari és Kereskedelmi Bt.

Tartalom

Előszó	7
--------------	---

KOCSÁNY PIROSKA

A szövegtan leírása, filozófiája és gyakorlata	
Gondolatok Szikszainé Nagy Irma, Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa, valamint Tolcsvai Nagy Gábor könyvéről	9
1. Szikszainé Nagy Irma: <i>Leíró magyar szövegtan</i>	9
2. Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: <i>A szöveg megközelítései</i>	20
3. Tolcsvai Nagy Gábor: <i>A magyar nyelv szövegtana</i>	35

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

Reflexiók szövegnyelvészeti részkérdésekről vallott nézetekre	53
1. A szöveg kompozicionális egységeiről másképp gondolkodva — Petőfi S. János <i>Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram</i> és Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa <i>A szöveg megközelítései</i> című kötetei kapcsán	53
2. Fehér Erzsébet <i>A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben</i> című tudománytörténeti vázlata kapcsán — a szöveg-szintekről	62
3. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani tárgyú könyvei kapcsán a szöveg elhatároltságáról és szerkezeti egységeiről — némiképp másként gondolkodva	66
4. A retorikai kérdésről — kicsit másképp Kocsány Piroskának a <i>Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus</i> című monográfiája retorikus kérdésről vallott felfogása apropóján	72

Tartalom

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Diszkurzivitás az ezredvégi magyar szövegtani kutatásokban	81
1. de Beaugrande, Robert-Alain—Dressler, Wolfgang U.: <i>Bevezetés a szövegnyelvészetbe</i>	83
2. Petőfi S. János: <i>Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatatóprogram</i> ; Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: <i>A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba.</i>	86
3. Szikszainé Nagy Irma: <i>Leíró magyar szövegtan</i>	91
4. Fehér Erzsébet: <i>A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat.</i>	96
5. Kocsány Piroska: <i>Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus</i>	102
<i>Officina Textologica 11. Abstract</i>	109

Előszó

1. Az *Officina Textologica* első kötetében vázolt program egyik pontja az volt, hogy diszkussziót kell kezdeni a magyar nyelvű szövegtani munkákról. Ennek a programpontnak a megvalósítása lett volna a célja a tervezett 11. kötetnek, amelynek a felépítése Tolcsvai Nagy Gábor itt közölt tanulmánya Bevezetőjének alapján így írható le:

Kilenc különböző szövegtani munkáról hat szerző kísérel meg társalgást folytatni, a többiekéről véleményt mondani, majd a kapott véleményekre válaszolni. A válaszoló értelmezéseknek, társalgó vitáknak ez a fegyelmezett, de paradigmaticusan nem zárt rendszere a magyar nyelvtudományban talán újdonságnak számít, jóllehet ez az eljárás a nemzetközi tudományos életben gyakorlat.

Az elmúlt időszakban nálunk inkább csak egyetemi és akadémiai minősítő folyamatok leképeződését kaphatta olvasásra és megértésre a közvetlenül nem érintett, a disszertáción túl az opponensi vélemények és a válaszok megjelentetésével (ha mindez egyáltalán megjelent). Ám tudjuk, az ilyen vitáknak más tétje is van, mint maga a tudományos diszkurzus. Ezért — legyen bármi eredménye is a társalgó vitáknak — maguk az értelmezések egymásnak válaszoló körei, azok olvashatósága bizonynyal nem lesz tanulság nélküli.

Aligha állíthatjuk, hogy az ebben a vitában résztvevők egyazon elméleti iskolát képviselnek, ám az is nyilvánvaló, hogy az elfogadó és befogadó magatartás minden érintettre jellemző. Mindkét karakterisztikum biztató: az első a nyitottságot a saját nézőpont kidolgozásának szükségességében erősíti meg, a második az első más nézőpontokhoz való viszonyításában. Már a régiek is tudták, hogy az így röviden összefoglalt jellemzők nélkül tudományos megismerés nincsen.

A kiválasztott szerzők és művek a következők voltak:

de Beaugrande, Robert-Alain—Dressler, Wolfgang U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Budapest: Corvina.

Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat*. NytudÉrt 147. sz.

Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. NytudÉrt 151. sz.

Petőfi S. János 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Officina Textologica 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Iskolakultúra. Budapest: Aduprint Kiadó.

Szikszainé Nagy Irma 2004. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Az első kettő történeti-tematikus jellegű mű, a többi a szó szűkebb értelmében vett szövegtani monográfia.

2. A tervezett kötetet sajnos nem sikerült az elképzeléseknek megfelelően megvalósítani. Külső körülmények miatt az első kör valamennyi írása sem készülhetett el elfogadható határidőre, s így a második körről sem lehetett szó, mert a határidő ahhoz szükséges meghosszabbítását adminisztratív korlátok nem tették lehetővé.

Minthogy azonban az elkészült három írás önmagában is sajátos egységet képez, elhatároztuk ezek megjelentetését. Ezeket az írásokat veszi kézbe ezzel a kötettel az olvasó.

3. A három közelítés felépítése különböző. Egyrészt azért, hogy de Beaugrande—Dressler kötetével csak Tolcsvai Nagy foglalkozik. Másrészt azért — és ez a lényeges eltérés —, hogy a három szerző eltérő módon közelít a tárgyalt művekhez: Kocsány Piroska a szóban forgó műben használt alapfogalmakra reflektál, Szikszainé Nagy Irma azt keresi, hogy a tárgyalt szerzők mi módon használják azokat az alapfogalmakat, amelyeket ő maga is használ, Tolcsvai Nagy Gábor pedig valamennyi tárgyalt műben ugyanarra a hat kérdésre keresi a választ. Így ez a három írás együttesen ideális közelítés a tárgyalt művekhez, és ideális bevezetés e diszkusszió — valamilyen formában minden bizonnyal létrejövő — folytatásához, amely majd figyelembe veszi az újabban megjelent/megjelenő szövegtani munkákat is.

1.

A szövegtan leírása, filozófiája és gyakorlata
Gondolatok Szikszainé Nagy Irma, Petőfi S. János és
Benkes Zsuzsa, valamint Tolcsvai Nagy Gábor könyvéről

KOCSÁNY PIROSKA

A témául választott három könyv három különböző világ. Összekötő kapocs számukra csak a szöveg fogalma. Elemzéseimben azt próbáltam megmutatni, hogy e fogalom mennyire más és más irányba és — ami ennél is fontosabb — mennyire más és más, **a szövegen túlmutató kutatási tárgy és feladat meghatározásához** és vizsgálatához vezeti a szerzőt és természetesen az olvasót. A *Leíró magyar szövegtan* a szövegből kiindulva magának a magyar szövegtannak, vagyis a szövegről szóló hazai tanításoknak az összefoglaló és pontos leírására törekszik. A *szöveg megközelítései* a szöveget jelnek tekinti, a szemiotika fogalomrendszerét világértelmezéssé tágitja, és a szövegalkotás és szövegértelmezés szemiotikai folyamatát a világ megismerésének módjaként modellálja. A *magyar nyelv szövegtana* pedig, bár kétségtelenül a magyarban szabályozottnak tűnő szövegszinteket és szövegstruktúrákat mutat be, valójában az elsősorban Langacker nevével fémjelzett kognitív nyelvészeti irányzat fogalmainak és vizsgálati módszereinek (a hazai nyelvtudományban úttörőnek számító) alkalmazása. Mindhárom könyv közös tulajdonsága azonban a problémagazdagság. Átfogó céljaik okán mindegyik szinte tálcán kínálja a kérdések, esetenként az elvarratlan (elvarrhatatlan?) szálak sokaságát, és ezzel mindegyik eleget tesz a tudomány számára bizonynyal egyik legszebb feladatnak, vagyis annak, hogy továbbgondolásra késztesse. A tanulmány erre tesz kísérletet.

1. Szikszainé Nagy Irma: *Leíró magyar szövegtan*

A *Leíró magyar szövegtan* (és a hozzá tartozó gyakorlókönyv: *Szövegértés – szövegelemzés – szövegalkotás*) műfaja szerint tankönyv. Tankönyv mivoltát hangsúlyozzák olyan tényezők is, mint a fejezeteket nyitó rövid vázlat kulcsszavakkal, a fejezeteket záró összefoglalás, fejezetenként az alapfogalmak és fontos kifejezések felsorolása, az ezeket követő egy vagy több „vitakérdés” (= az adott fejezetben nem tárgyalt, de a tárgyaltak alapján és azokról elgondolkodva megválaszolható, egy-egy részletre, egy-egy társuló problémára irányuló kérdés) és a minden fejezetben külön is megjelenő szakirodalom. A kötet azonban egyúttal túl is lép a tankönyvekkel szemben támasztható elvárásokon azzal, hogy **megpróbálja feltérképezni a vizsgált tudományterület lehetőleg teljes ter-**

minológiai tarkaságát. A következőkben éppen erre a szándékra és ennek eredményeire térek ki, és pedig elsősorban a szövegértékűség, a szövegösszefüggés és szinonimáik mint terminus értékűnek szánt kifejezések, illetve a kohézió tárgyalása kapcsán. Mielőtt azonban e kérdéseket Szikszainé Nagy Irma könyvében bemutatnám, ki kell térnem a „leíró szövegtan” mibenlétének problémájára mint a szerző döntéseit szükségszerűen meghatározó és befolyásoló alapkérdésre. Így a következő gondolatmenet e kérdések mentén fogalmazódik meg:

1. Mit jelent a „leíró szövegtan” megjelölés?
2. Miképpen kezeli a könyv a szövegösszefüggés és a szövegértékűség fogalmát?
3. Hogyan épül be a könyv rendszerébe a kohézió fogalma?

1.1. Mit jelent a „leíró szövegtan” megjelölés?

A nyelvtudományban a „leíró” tudomány fogalma legalább háromféle értelmezést nyert. Röviden összefoglalva a következő ismert értelmezésekre gondolhatunk: (i) a Saussure-i értelemben vett szinkrón nyelvészet, szemben a diakrón nyelvészettel; (ii) a deskriptív, vagyis a jelenségek és szabályok pontos megfigyelésére és leírására törekvő nyelvészet, szemben a preskriptív szándékú nyelvészettel, vagyis a „helyes” nyelvhasználatra, illetve a nyelv egyfajta „tökéletes” megjelentetésére koncentráló nyelvészettel, mint például a közismert DUDEN grammatikák a német nyelvtudományban stb.; (iii) a nyelvet mint adott és megragadható szókészlet és szabályrendszer együttesét leíró, állapotot rögzítő nyelvészet, szemben a problémakereső és magyarázni képes nyelvészettel; ez utóbbi szembenállás a huszadik századi strukturalista leíró grammatikák és a generatív grammatikák közötti különbséget hivatott szemléltetni. A „leíró” nyelvészet mindhárom értelmezésében azonban közös az a tény, hogy **tárgya a nyelv**, és pedig abban az értelemben, **ahogyan azt a „langue”, a „norma” vagy a „kompetencia”** fogalom meghatározza. A leíró szövegtan tárgya viszont (legalábbis a szövegtan képviselőinek egyik nagy táborá szerinte) **nem a nyelv, hanem a szöveg**. Mit fog tehát a leíró szövegtan szükségszerűen „leírni”? A kérdés csak látszólag triviális, a válasz távolról sem egyértelmű.

Ha az adódó párhuzamokra gondolunk, a „mit írunk le, amikor leíró szöveg-tant alkotunk” kérdés a tárgyat illetően a következőképpen merülhet fel: A „langue”-nak és a normának nem feleltethetünk meg semmilyen általános szövegfogalmat. A „langue”-nak azért nem, mert a SZÖVEG mint általános fogalom minden kétséget kizáróan szemiotikai fogalom, vagyis jel és nem jelrendszer (mint a langue, amely egy nyelvközösség számára készletből és szabályokból álló tudást képez). A normának azért nem, mert ami a szövegben mint norma megragadható, az nem a SZÖVEG, hanem a szövegtípus lesz, illetve bizonyos szövegtípusoknál — például a szekvenciális monologikus szöveg esetében —

egyfajta mondaton túli grammatika (nyelvi) szabályrendszerével írható le (például a szubsztitúció, a mellérendelés, az idők használata stb.). A szöveggel kapcsolatban tárgyalható kompetencia fogalom pedig a szövegalkotás és szövegértés kognitív, nyelvi-szemantikai és kommunikatív-pragmatikai szabálylehetőségeit foglalja magában, tárgyalása tehát arra a háromféle képességünkre (szövegkompetenciánkra?) szorítkozhat, hogy képesek vagyunk egy szöveget mint szöveget felismerni (vagyis a nem-szövegtől, például egy véletlenszerűen összeragasztott mondatstortól megkülönböztetni), mint szövegtípust azonosítani, illetve a szöveget darabjaiból megfelelő sorrendben összerakni.

Ha felidézzük az ismert szövegtanokat, rá kell jönnünk, hogy valóban mindegyik megpróbál szembesülni a szöveg **jel** mivoltával (ide vezetnek azok a törekvések, amelyek a szöveget mint koherens egységet, összképzetet, funkcionális egységet stb. igyekeznek megragadni), a szöveg **nyelvi** (grammatikai, szemantikai, kommunikatív-pragmatikai) mivoltával (ide sorolhatók a mondaton túli grammatikaként is aposztrofálható kísérletek) és a szövegkompetencia **kognitív** fogalmával (vagyis a szöveg-nem szöveg elkülönítéssel, az értelemadással, a szövegszintek felismerésével stb.). E szempontok természetesen többnyire egybe is folynak. Példaképpen mindjárt fel is idézhetjük Szikszainé Nagy Irma könyvének második fejezetét, ahol a szerző szellemesen és látványosan tárgyalja a szöveg mibenlétét — vagyis a szövegtan tárgyát — mindhárom szempontból, mégpedig ezekre a kérdésekre visszavezetve: „Mi szöveg?”, „Mi egy szöveg?”, „Mi a szöveg?”. A *Mi szöveg?* című fejezet az intuíciónál (= a **kompetenciából**) kiindulva vezeti be a szöveg és a nem szöveg fogalma mellé az antiszöveget és az effektusszöveget (értelem nélküli hangzós egységek egymásutánja, pl. gyermekmondókákban, kiszámolókból, illetve pl. dadaista versek), az álszöveget (például terápiás írásfeladat), a töredékes szöveget és az agrammatikus szöveget. Ugyanitt más fajtájú, más megalapozottságú kompetenciánk alapján emeli ki az olyan határeseteket, mint bizonyos egyetlen mondatból vagy szóból álló szövegek, amelyeknek szöveg mivoltát „a lezártág, befejezettség érzete” (43), illetve a jelenség különleges kommunikatív funkciója igazolhatja. A „Mi egy szöveg?” kérdéssel a szerző **többek között a szöveg mint jel** fogalmával szembesül, elkülönítvén, illetve tárgyalván a textus mellett a szövegelőzményt (pretextus) és a járulékos részt (poszttextus), továbbá a szövegegészhez képest a részszoveget mint autonóm egységet, illetve a szövegrészt, amely — amint neve is mutatja — csak „csontkított” szöveg (46). Végül a „Mi a szöveg?” kérdés egyesíti a szövegkompetencia vizsgálatánál lehetséges megfontolásokat a **szöveget megformáló nyelvi szabályok** meglétével, amennyiben elindul a szöveg versus mondathalmaz szembeállításától (4.1. fejezet, 46kk), szembeállítja a szövegmondat és a szöveg fogalmát (4.2. fejezet, 48k), és rövid tudománytörténeti kitérővel (4.3. fejezet: *A szöveg az egyes elméleti keretek szemszögéből*. 49kk)

eljut a szöveg és a language szintjeinek, illetve a szöveg és a nyelv viszonyának tárgyalásához (52).

A mondottakból, a fenti felsorolásból, illetve a könyv teljes 2. fejezetéből (*A SZÖVEG* címmel) máris kiviláglik, hogy a leíró szövegtan számára az, amit „leír”, nem lehet más, mint a SZÖVEG elfogadott avagy problematikus és ezért továbbgondolásra serkentő **tudományos értelmezéseinek és kezelésének, az alkalmazható szempontoknak és kategóriáknak a leírása**. Vagyis **tárgya tulajdonképpen nem a szöveg, hanem mindaz, amit a szövegről tudunk vagy tudni vélünk**, különböző keretekben. A *Leíró magyar szövegtan* valóban erre törekszik: nagy gondossággal feltérképezi és kiegészíti az elsősorban a magyar nyelvű szakirodalomban fellelhető, a szövegről vagy arról is szóló szakirodalmat, és eredményeit megpróbálja koherens egységben leírni. Vagyis nem tárgy-tudományos, hanem bizonyos értelemben metatudományos leírás. Állításomat — hogy ti. a leíró szövegtan **szükségszerűen** nem a SZÖVEGET (mint ahogyan a nyelvészet a „langue”-ot, a „normát”, a „kompetenciát”) írja le, hanem mindazt a különbözőképpen elért és tárgyalt szempontot, ahonnan és ahogyan a szövegeket vizsgálni lehet — alátámaszthatja a szerzőnek egy szintén szellemes és didaktikailag is helyeselhető eljárása: A fejezeteket (amelyekben tehát a szöveg-vizsgálat sokféle forrásból származó szempontjait sorolja fel, egészíti ki, rendezi és fűzi egybe) minden esetben egy konkrét szövegvizsgálattal (Juhász Gyula *Anna örök* című versének az adott fejezetben megismert fogalmakkal való elemzésével) zárja le, szemléltetve a bemutatott (= leírt) vizsgálati szempontok lehetséges relevanciáját a szövegelemzésben. Vagyis a *Leíró magyar szövegtan* felépítésével is megerősíti azt a ki nem mondott tény, hogy e szövegtani vizsgálódás tárgya kettős: (i) egyfelől maga a **mindenkori** szöveg (= az interpretáció) és (ii) másfelől a szövegek alkotásáról, mibenlétéről és értelmezéséről való tudásunk, vagyis az a szövegekkel kapcsolatos **ismeretanyag**, amely a mindenkori szöveg értelmezését előkészíti, segíti, naiv értelemben magyarázza. Innen nézve az a tény, hogy a *Leíró magyar szövegtan* óriási mennyiségű tarka információt tartalmaz, hogy textológiai fogalomtára csaknem ötszáz címszót ölel föl, hogy ugyanazt a jelenséget több szemszögből, más és más vizsgálati keretben újra és újra körüljárja, vállalva az eklekticismus veszélyét is, mindenképpen pozitívumnak tekintendő: olyan lehetőségnek, amely végső soron az interpretációt szolgálhatja. A leírás másfelől a **magyarországi szövegtani kutatások eredményeinek rendezett rögzítése is**.

1.2. A szövegértékűség és a szövegösszefüggés mint a szöveg megragadása céljából terminus értékűnek szánt fogalom

A szövegtanok a szöveget köztudottan leginkább két irányból próbálják meg meghatározni: a szöveg attól szöveg, hogy koherens értelmi/gondolati egység, il-

letve attól szöveg, hogy elemei egymásba fűződnek. A könyv harmadik fejezete (*TEXTUALITÁS* címmel) a szöveg mibenlétét ugyancsak ehhez a két tényezőhöz köti, és e két tényezőt a *szövegértékűség* és a *szövegösszefüggés* elnevezéssel ragadja meg.

Ha fellapozzuk a fogalomtárat, illetve végigkísérjük a könyvben a fogalmak használatát, tanúi lehetünk annak a folyamatnak, ahogyan egy fogalmat igen sokféle névvel való megközelítés révén próbálunk pontosítani abból a célból, hogy azzal mint terminussal dolgozni tudjunk. A probléma természetesen az lesz, hogy fogunk-e tudni terminus értékűnek szánt fogalmunk számára a sokféle verbális megközelítésen túlmenően megfelelő definíciót adni.

A szövegértékűséggel és a szövegösszefüggéssel rokonítható fogalmak lehetnek például a következők (idézetek a fogalomtárból, 462kk):

„**szövegértékűség** = szövegjelleg, egy nyelvi produktum szövegként való elfogadása → **szövegszerűség** = **szövegség** (Deme) = **szövegiség** (Szabó) = **szöveg-összefüggőség** (Petőfi S. János),

szövegösszefüggés = a szövegmondatok láncát összekapcsolttá tevő szervező erő,

szövegösszetartó erő = a szöveg belső szervezettségét biztosító erő, szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erő,

szövegszervező elv (fókusz, affinitás) = a szöveg egészére kiható rendező elv”,

textualitás = a szöveg jellemzője mint 1. szövegértékűség és mint 2. szövegbeli összefüggés.

Nem e könyv problémája, hanem a szövegtan egyik legsúlyosabb és legérdekesebb kérdése éppen az, hogy a felsorolt metaforák (*érték, értékűség, erő, fókusz, rendező elv*, de folytathatjuk a sort olyan nemzetközileg elfogadott metaforákkal, mint *koherencia, Gesamtvorstellung* stb.) milyen módon, milyen keretben definiálhatók (definiálhatók-e). Nem véletlen, hogy feltűnően sok a szinonima, hogy némely fogalom megadása óhatatlanul cirkuláris lesz, és hogy akár szerzőnként eltérnek az elnevezések. A sokféle verbális próbálkozás éppen a definiálhatóság (vagy definiálhatatlanság) problémájának a szemléletes jelzése, és mint ilyen többek között figyelemre méltó tudomány-módszertani és tudománytörténeti jelenség is lehet.

Mindezért nyilván nem véletlen, hogy e sarkalatos fogalmakat a legtöbb szövegtan — ez a könyv is — úgy próbálja meg tartalommal megtölteni, hogy igyekszik a jelenségekről szerzett tapasztalatokat minél többféleképpen osztályozni, minél gazdagabban rétegezni.

A *szövegértékűséget* tárgyalva a szerző sorra veszi a magyarországi szakirodalomban felbukkanó szinonimákat, értelmezni próbálja őket mint lehetséges (naív) terminusokat, és némelyiket indoklással el is veti. Így választja ki a szö-

vegértékűség terminust, elvetvén a *szövegszerűség*, *szövegség* (Deme László kifejezése), *szövegiség* (Szabó Zoltán szakszava) *textualitás* és *szöveg-összefüggőség* (Petőfi S. János kifejezése) szavakat (55). Egymásra vetíti a szövegértékűség kritériumait Isenberg, Lotman és de Beaugrande—Dressler felfogásában (56k), és eredményeit kiegészíti és summázza a szövegértékűséget mutató nyelvi és nem nyelvi jellemzők felsorolásával (57). A következőket írja (kiemelések az eredetiben):

„A szövegértékűséget az alkotó és a befogadó dönti el sajátos szövegismérvék alapján. Szövegnek fogadja el, ha annak **belső** sajátságaiból eredően:

tartalmi folyamatosságot éreztet, és egységes témájú,

a kommunikációs célhoz igazodva a témát a teljesség és a lezártság érzetét keltve fejti ki,

mondatai tartalmi-logikai, grammatikai kapcsoltságúak,

szerkezeti egységei egymásra épülők,

stílusban egységes,

[...] formai és [...] akusztikus elkülönültséget mutat;

ha **külső**, pragmatikai jellemzőiből következően:

a kontextus és a szituáció alapján a világra vonatkozó tudásból, közös előismeretekből, a szociokulturális háttérből adódóan a nyelvi kommunikáció egységének tekinthető.”

Ebben a leírásban valóban benne van a szövegtanok minden ismert állítása — mindazon veszélyekkel együtt, amelyeket a leírásokban rejlő kifejezések sokszor homályos, illetve metaforikus jelentése okoz (gondolhatunk elsősorban az olyan, sokat taglalt kifejezésekre, mint az *egységes téma*, a *teljesség* és *lezártság*, a *nyelvi kommunikáció egysége* stb.).

Hasonlóan jár el a szerző a **szövegösszefüggés** fogalmának bevezetésekor is; ezt a fogalmat hét irányból közelíti meg. Ezek a következők: 1. A szöveg szintjei szerinti szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erő fajtái (a koherencia, a kohézió és a konnexitás fogalmakból kiindulva). 2. A szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége (koherens, inkohereus, majdnem koherens, kevésbé koherens szövegek). 3. A szövegösszefüggés az utalás iránya szerint (a forrikus elemek szerint). 4. A szövegösszefüggés hatósugara (az úgynevezett lineáris és globális kohézió alapján). 5. A szövegösszefüggés az utalás kiterjedése szerint (pontoszerű és foltoszerű utalások). 6. A szövegösszefüggés az utalás jellege szerint (egyirányú és kölcsönös utalások). 7. A szövegösszefüggés az utalás mértéke szerint (teljes és részleges utalás) (58–69). A szempontokat kiegészíti még egy felsorolás a szövegösszefüggés szövegszintek szerinti eszközeiről.¹

¹ „... strukturális szinten: párhuzam, ellentét stb.; szemantikai szinten: ismétlés, rokonértelműség ... stb.; grammatikai szinten: névmásítás, igeragozás stb.; pragmatikai szinten:

Végül külön részfejezet tárgyalja a szövegösszefüggés szövegtípus-függőségét. Ezeknek az osztályozó és jellemző, leíró fogalmaknak a révén ölt testet, jelenik meg előttünk a szövegösszefüggés mint szövegalkotó lehetőség.

A fenti felsorolásokból kitűnik, hogy mindkét fogalom — a *szövegértékűség* és a *szövegösszefüggés* is — úgy nyeri el tartalmát, illetve jelentését, hogy minél több szempont segítségével megpróbáljuk körüljárni, leírni őket. **A *Leíró magyar szövegtan* tudományos „műfaja” ebben az értelemben is leírás, deskripció.**

Bárhol nyitjuk ki a könyvet, mindenütt az a gazdagság ötlük szemünkbe, amelyet a jelenségek leírására alkalmazható szempontok kavalkádja és a hozzájuk tartozó példák tarkasága nyújt. Másfelől újra és újra meggyőződhetünk arról, hogy a leíró szövegtan nem más, mint a szövegek elemzésére vonatkozó, lehetséges és szembeötlő szempontok leírása, e szempontok megválasztását pedig a szakirodalommal és a jelenségekkel való szembesülés biztosítja. A jelenségek-ből való kiindulás okán bizonyos értelemben óhatatlanul véletlenszerűvé is válik, hogy mi kerül említésre. A szakirodalomból való kiindulás viszont azt eredményezi, hogy a könyv megbízhatóan teljes áttekintést ad a témába vágó hazai kutatások egészéről és részleteiről. A cím — *Leíró magyar szövegtan* — ebből a szempontból pontosan fedi a tartalmat és a célt.

A szempontok sokszínűségét, illetve a hazai kutatás sajátosságait a következőkben a kohézió fogalomkörének tüzetesebb vizsgálatával próbálom meg szemléltetni.

1.3. A kohézió fogalom a *Leíró magyar szövegtan*ban

Két szembetűnő sajátosságot kell mindjárt az elején kiemelni. Az egyik: A kohézió fogalmának a magyarországi szövegtanokban kiemelkedően fontos és nagyon sokféle szerep jut, ezek révén megragadhatjuk a hazai kutatás egyik specifikumát. A másik: A kohézió is azon fogalmak egyike, amelyeket ezerféle szempontú leírásból töltünk meg tartalommal; ennek következtében nem meglepő, ha az érintkező fogalmak egész sorával találjuk szembe magunkat.

A következőkben két szempontból foglalkozom a témával:

(1) A kohézió és a koherencia mint terminus és mint természetes nyelvi kifejezés.

(2) A globális kohézió mint gyűjtőfogalom.

... aktuális mondattagolás stb.; stiláris szinten: a képi szint szövegszervező ereje stb.; akusztikus szinten: a szupraszegmentális eszközök stb.; vizuális szinten: a bekezdésekre tagolás stb.” (69).

(1) A kohézió és a koherencia mint terminus és mint természetes nyelvi kifejezés

A *Leíró magyar szövegtanban* a kohézió megnevezés először *A szöveg szintjei szerinti szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erő fajtái* című fejezetben jelenik meg. E fejezet felsorolja a szövegszervező erőnek a további fejezetekben részletezett lehetőségeit. A felsorolásban a kohézió kifejezés részben mint önálló terminus jelenik meg, részben viszont természetes, hétköznapi jelentésű szóként, amelyet akár egyéb szinonimákkal is helyettesíthetünk. Önálló terminusnak vélhető a (grammatikai) konnexitás, a (szemantikai) kohézió és a (pragmatikai) koherencia klasszikus hármasságában² használva. Naiv, vagyis természetes jelentésében része másfelől a *stíluskohézió*, az *akusztikus kohézió* és az *intertextuális kohézió* megnevezéseknek. A szónak ezt a természetes nyelvi használatát aláhúzza az a tény is, hogy a fentiekén kívül említésre kerülő szövegszervező erőnek a szerző nem a kohézió, hanem az *egyetartozás* megnevezést adja, sugallván ezzel, hogy ez az erő talán nem annyira intenzív(?), nem (annyira) „nyelvi”³, mint a többi: a szövegbeli, illetve szöveget képző *vizuális egybetartozásról* van szó⁴. A következő fejezet pedig (*A szövegösszefüggés megvalósulásának foka, erőssége*, 58.l.) a szövegeket koherensnek, majdnem koherensnek, kevésbé koherensnek és inkoherensnek minősítve osztályozza: Itt eszerint hasonlóan **nem** a konnexitás-kohézió-koherencia hármasságában megragadott terminusként jelenik meg a *koherens* megnevezés: e szó egyszerűen helyettesíthető az *összefüggő* szóval (a szerző zárójelben meg is adja ezt a megfelelést, 59.l.). Vagyis kiindulhatunk abból, hogy mind a kohézió, mind a koherencia kétféleképpen: szakszóként és természetes nyelvi szóként használatos kifejezés a könyvben. Hogy így van, annak feltétlenül oka az a magyarországi kutatásban hagyományozódott szóhasználat is, amely bevezette és alkalmazza a lineáris és a globális kohézió fogalmát. E két fogalommal pedig bizonyos értelmezéssel meg lehet kerülni a kohézió-koherencia elkülönítést. Ennek következtében nyerhet a kohézió különböző kiegészítésekkel **specifikus** jelentéseket, illetve ezért sodródhat ki a partszélre a koherencia, amely jelentésében egyre **általánosabbá** válik. A könyv ebből a szempontból is érdekes példáját nyújtja a tudománytörténet azon kérdésének, hogy egy-egy tudományos közösség miképpen formálja a fogalmakat, és hogy ennek milyen hatása van a használat során a kutatásra.

² Eltérvén a még korábbi klasszikus hagyománytól, amely a kohéziót tekintette grammatikai és (részben) szemantikai összetartó erőnek, l. például Halliday és Hasan műveit, illetve de Beaugrande–Dressler iskolateremtő könyvét, és a koherenciát tekintette globális jelentésbeli, tartalmi összetartó erőnek.

³ Az attribútumok és a hozzájuk fűzött kérdőjelek a recenzenstől származnak.

⁴ „...az írott szövegbeli formai-tipográfiai kötöttség **vizuális egybetartozást** jelöl” (59, kiemelés az eredetiben).

A konnexitás-kohézió-koherencia hármasság mögött (is) meghúzódó tudományterületi felosztást a könyv megőrzi. A 7. fejezet a szöveg grammatikáját, a 8. a szöveg szemantikáját, a 9. a szöveg pragmatikáját tárgyalja. Hogy melyik fejezetbe milyen tartalmakat, illetve jelenségeket sorol, az a területek elmosódottsága, illetve a konvencionálissá vált besorolások befolyása okán természetesen sokféleképpen indokolható, és ugyanannyiféleképpen vitatható is. Amire a recenzens a maga szempontjaiból kiindulva felfigyelt, az ismét a fenti fogalmak kezelése ezekben a fejezetekben. A koherenciára a 9. fejezet mindössze egyszer hivatkozik, a szövegpragmatika fogalmát tárgyaló bevezető részben, ahol a szerző (bizonytalán nem véletlenül) szükségét is érzi, hogy a *koherens* szót körülírja.⁵ Erre a fogalomra egyebekben a fejezetben nincs szükség. Vagyis megerősödik az a tény, hogy a *koherencia* uralkodó használatában egyszerűen szövegösszefüggést jelent. Az a koherenciaértelmezés, amelyet de Beaugrande—Dressler és az őket követő szövegtan kognitív tartalommal próbált és próbál megtölteni, ennek a könyvnek nem tárgya.

Hogy a koherencia mint mentális folyamat mégsem zárható ki egészen a szövegtani tárgyalásból, arra viszont világos igazolást éppen a kohézió kezelése nyújt: itt visszakanyarodunk a magyar szövegtanban eredményesen működtetett *globális kohézió* fogalomhoz.

(2) A globális kohézió mint gyűjtőfogalom

A szövegkohézió a szövegsemantikáról szóló fejezet tárgya, ezen belül elkülönül a szöveg globális és lineáris kohéziója. A globális kohézió „a nagyobb szövegegységek vagy a szövegegész szemantikai kapcsoltságát” jelenti, ezt „a makroszerkezeti egységek jelentéskapcsolatai testesítik meg” (164). A lineáris kohézió (másképpen mikrokohézió, lokális kohézió, helyi kohézió, l. a tárgymutatóban is, 505) a „kisebb szövegegységek: a szövegmondatok, illetve mondatrészek összefüggése”, amely „a mikroszerkezetben érvényesül” (165). Az „összefüggés” itt is szemantikai természetű.⁶

A globális kohézió alapvetően a „tematikai egység (azonosság)” fogalmával azonosul⁷, és tartalmát ennek az egységnek az eszközei képezik: az izotópia (te-

⁵ „Ennek a pragmatikai természetű összefüggésnek a meglétekor lesz a szöveg a szövegalkotó szándéka és a befogadó aktív közreműködése folytán **koherens** (pragmatikailag összefüggő), hiányakor pedig **inkoherens**, biztosítva, illetve akadályozva az interakció sikerességét” (201, kiemelések az eredetiben).

⁶ Itt kerül sor az ismétlésváltozatok, a mezőösszefüggések, a mellérendelések és az ellipsis tárgyalására.

⁷ A fogalomtárban ezt olvashatjuk: „**globális kohézió** = **makrokohézió** = a szöveg nagyobb egységeire kiható, főként szemantikai, strukturális, stilisztikai és akusztikus eszközök által létesült kapcsolat” (466).

matikus szövegahló), a cím (alcím, fejezetcím, alfejezetcím), a fókuszmondat, a tételmondat, az integráló erejű indító és záró mondat, a kulcsszó, a szemantikai progresszió, a helyet jelölő szemantikai kötőelemek és az időre utaló szemantikai kötőelemek (a felsorolást l. 164–165). A felsorolt fogalmak érdekessége, hogy összefüggésük mellett rendkívül heterogének is: többféle, a szöveghez kötődő, mégsem (vagy nem csak) a szövegre vonatkozó kritérium révén, más-más vizsgálati céllal és más-más területen értelmezhetők.

(i) Mindenekelőtt feltűnik bizonyos eszközöknek az egyértelműen **lexikális szemantikai töltete**. Így az **izotópia** mint egyes nyelvi egységekre épülő tematikus lánc jelenik meg. Felderítéséért a szemantikai jegyek megállapíthatósága a felelős. „Az izotópiák közötti kapcsolatot a többjelentésű szavak, a metaforikus, metonimikus kapcsolatok teszik lehetővé”, írja a szerző egy Szabó Lőrinc szöveg elemzése kapcsán. Nem véletlenül következik a globális kohézió eszközeinek tárgyalásában másodikként mindjárt a **cím**: esetében a tematikus láncnak mintegy kiterjesztésével lehet dolgunk. A kiindulópont itt is a szöveg nyelvisége, a lexikális egységek révén biztosított összetartozás. Ebből a szempontból a Leíró magyar szövegtan határozottan nyelvészeti, a nyelv szerkezetére összpontosító munka. A befogadó feldolgozó szerepének kognitív és funkcionális pragmatikai oldala itt háttérbe szorul. Természetesen van a könyvben szövegpragmatikai fejezet, ebben felvillannak egyéb szempontok is, de mozaikszerűen elkülönítve a szemantikai (= leíró szemantikai) megalapozású összefüggések vizsgálatától.

(ii) **A fókuszmondat, a tételmondat, a szöveg indító és záró mondata és a kulcsszó** megnevezése ugyancsak azt a nézetet erősítheti, hogy a szöveg az értelmező számára biztonságos nyelvi (a lexikális jelentésekben megalapozott) fogódzókat tartogat (l. magukat az elnevezéseket: „mondat”, „szó”). Ugyanakkor míg az indító és záró mondat egyszerű formai jelenségnek tűnik, a fókuszmondat és a tételmondat meglehetősen bizonytalan (globális) tartalmú fogalom marad. Ezek a kategóriák valójában **nem a szöveg kategóriái, hanem a tartalmi-stilisztikai elemzés lehetséges szempontjai**, amelyek nagy nyomatókkal **az elemzés, a mindenkori interpretáló számára adhatnak figyelmeztető jelzéseket**, azt sugallják, hogy ezeket a jelenségeket keressük a szövegben, és miközben keressük, illetve amíg megtaláljuk őket, azalatt sikerülhet közelebb jutnunk a szöveg számunkra kibontható értelméhez.

A nyitó és záró mondat nem strukturálja a szöveget önmagában, csak akkor, ha létükben és mibenlétükben vagy nyelvi-szemantikai⁸, vagy a szövegegészre

⁸ Ismeretesek azok a szövegsemantikai kutatások, amelyek bizonyos predikátumok azon tulajdonságára irányulnak, amelyek e predikátumokat egy lehetséges szöveg első mondatként letiltják. A szöveg elején egy ilyen első mondat: „Az ember józan volt.” meglehe-

irányuló tartalmi-interpretatív fontosságú mozzanatot rögzíthetünk, ez pedig a mindenkori interpretáció lehetősége.

A fókuszmondat és a tételmondat mibenlétét a könyvben a példák világítják meg. A **fókuszmondat** meghatározása szerint „a szöveg lényegét magában foglaló, integráló erejű mondat”, amely „jelentést adó, tartalmat szervező, azaz **fókuszkohéziót** teremtő szerepű” (kiemelés az eredetiben) (172). A „fókuszkohézió” az idézett példa alapján olyan helyeken lép fel a szövegben, ahol bizonyos tartalmak összefoglalására kerül sor. Ezzel ismét olyan jelenséget ragadtunk meg, amely nem a szöveg egysége, hanem a szöveg mindenkori tartalmának az interpretáció során kibontható mozzanata.

Szemben a fókuszmondattal a **tételmondat** kötődhet egy szövegegységhez, amennyiben „többnyire a bekezdés első mondata” (173), a szemléltető példák egyike azonban ezt a kötődést visszavonja és megengedi, hogy egy szövegegység minden mondata „tételmondat értékű” legyen: ezzel ismét az interpretáló szempontja lép előtérbe a szöveg szempontja helyett.

Végül a **kulcsszó** esetében olyan fogalom kerül tárgyalásra, amely igen sok szempontból értelmezhető. Ha a kulcsszóhoz gyakorisági mutatót veszünk, akkor ez a fogalom lehet a szöveget (vagy a szövegtípust) strukturáló elem. Ha a kulcsszó attól kulcsszó, hogy témamegjelölő szerepű és visszatérő elem, akkor ugyancsak egy hagyományos szövegstruktúra képe jelenik meg globális kohéziót teremtő eszközként, ti. a szöveggrammatikában (is) tárgyalt visszatérések és utalások rendszere. Ha a kulcsszót aszerint vizsgáljuk, hogy melyik szerzőre, melyik műre mi a jellemző, akkor a stilisztika fogalomtárába tartozó fogalommal válik. És természetesen nyitva áll a lehetőség, hogy a kulcsszó is a fókuszmondat és a tételmondat mellé sorolódik, és az interpretálónak ad szempontot.

(iii) A **szemantikai kapcsolódás (progresszió)** megfeleltethető annak a szövegbeli hálószerkezetnek, amelyet nem lineáris összefüggések tartanak fenn, ilyenek a kauzális, következtető, magyarázó vagy egyéb módon kapcsolatot teremtő szövegegységek. A könyv itt is tipikusan leíró szempontokat érvényesít, amelyeket tartalommal és jelentőséggel a mindenkori interpretáció tölt meg, ilyenek a rész-egész vagy az ok-következmény kapcsolat egymásutániságának sorrendje, de ide sorolódnak olyan retorikai fogalmak is, mint a részletezés. Kiemelném a Hadrovics Lászlótól eredő tartalomváró és tartalomadó szavak kapcsolódására való utalást, részben annak példájaként, hogy Szikszainé Nagy Irma könyve valóban a leggondosabban feltérképezte a magyar nyelvészet szakirodalmát, hogy a szövegre vonatkozó szempontokat abból hiánytalanul egybegyűjtse, részben viszont azért, mert ez a szempont megérdemelne egy külön tanulmányt a további szövegtani kutatásokban.

tősen kérdéses, mondja Roland Harweg. Ha mégis előfordul, akkor azért kell rá figyelniünk, mert különleges stilisztikai értéke van.

Összefoglalva a globális kohéziót megvalósító tematikai egységeket — hozzá véve a helyet és az időt jelölő kötőelemek tárgyalását is —, elmondhatjuk, hogy a könyv a globális kohéziót — egyébként a hazai szövegtani kutatások szerves részeként — mint egyfajta, az **interpretáció során kibontható tartalmi összefüggésrendszert** szemléli. Ezen belül olyan nyelvi jelenségeket sorol fel, amelyekre az interpretálónak (és legfőképpen az irodalmi szöveget, illetve az igényes prózát interpretálónak) érdemes figyelnie ahhoz, hogy az interpretáció során megkeresse, és tartalommal töltsen meg őket. Ezzel a könyv sugallata szerint esélye lehet rá, hogy eljusson a szöveg szubjektív és e lehetőségek révén bizonyos értelemben magyarázó módon interszubjektív elemzéséhez. De ugyanakkor el is távolodik a szöveget magát magyarázó szövegtan nézőpontjától, hogy helyette egyre erősebben a szövegelemző stilsztika és retorika aspektusa érvényesüljön.

Mindezzel a Leíró magyar szövegtan azt a hazai hagyományt folytatja, amely a szöveget az interpretáció tárgyának tekinti, és a szövegtant szoros szálakkal igyekszik hozzákötni elsősorban az irodalmi szövegek elemzéséhez. A szövegelemző, aprólékos nyelvi szempontok gazdagságát tekintve e könyv egyedülállónak tekinthető elemzési kézikönyv is. A bemutatott leíró jelleg mellett éppen ezzel jelent mást a szövegtani kutatások palettáján, mint a többi szövegtani tárgyú munka.

2. Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: *A szöveg megközelítései*

Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa könyve, *A szöveg megközelítései* többszörsösen rendhagyó könyv. Nem csak és nem is elsősorban azért, mert a *Bevezetés a szemiotikai szövegtanba* alcímet viselő kötet szerkezetét és gondolatmenetét — szokatlan módon — explicit kérdések és célzott válaszok egymásutánja alkotja, megkönnyítvén ezzel az áttekintésben el-elkalandozó olvasó dolgát, és nem csak azért, mert az igényes és elmélyülést kívánó elméletet (Petőfi S. János válaszait) éppen az iskolai gyakorlatban lehetséges, illetve kívánatos alkalmazás (Benkes Zsuzsa válaszai) követik lépésről lépésre, példaadó módon hidat teremtve a kutatás és az iskola között. Az eltérés a megszokottól elsősorban magában az elméletben, annak sarkalatos téziseiben és következményeiben rejlik. A következőkben három ilyen pontra térek ki. Követvén a kötet kérdés-válasz struktúráját magam is kérdésként fogalmazom meg e három pontot:

1. Miért rendhagyó a könyvben bemutatott szemiotikai szövegtan a **szemiotika** vonatkozásában?
2. Miért rendhagyó a verbális szövegekkel foglalkozó szövegtannak a verbális-tással foglalkozó **(nyelv)tudomány**hoz való viszonya?
3. Miért rendhagyók (a fentiekből is következően) a szövegek **elemzésére** tett javaslatok?

2.1. A szemiotika „megszokott” nézőpontjai és a szemiotikai szövegtanban képviselt nézőpontok: eltérések és következmények

Ami a szemiotikai szemléletből következően a szöveg vonatkozásában kézenfekvő, az a multimedialitás. A szemiotika nem nyelvtudomány, a jel tudományának keretében megfogalmazódó szöveg fogalmának nyilvánvalóan minden jelre érvényes fogalomnak kell lennie, e „szövegek” között a verbális szöveg pedig csak egy lehetőség, ha még oly alapvető és az emberiség számára meghatározó lehetőség is. Amiben azonban a Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa által képviselt szemiotikai szövegtan döntően eltér az általánosan ismert nyelvi-szövegtani próbálkozásoktól, az a jelviszony értelmezése. Petőfi S. János a (megszokottabb) kétpólusú — diadikus — jelviszony helyett egy három pólusú — triadikus — jelviszonyban kívánja megragadni a szöveg fogalmát (l. a 3. fejezet 1. kérdését: „Mivel járul hozzá a szemiotika egy általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozásához?”, illetve e kérdés első részkérdését: „Mik tekintendők egy szöveg mint komplex jel (szemiotikai) összetevőinek?”). Míg az előzőben a jel a jelölő és a jelölt kapcsolatában értelmezhető, addig ez utóbbiban a jelölőt és a jelöltet az interpretátor kapcsolja össze jellé. Ezzel Petőfi S. János szakít a morrisi jelfogalommal, és bizonyos értelemben Peirce jelfilozófiáját folytatja. Ennek a filozófiai döntésnek számos gondolatébresztő következménye van.

Mindenekelőtt újonnan felmerül az ismert „Gretchenfrage”, ti. az a kérdés, hogy miképpen értelmezzük az „interpretátort”. Az nyilvánvaló, hogy ennek a fogalomnak nincs közvetlenül köze sem a mindenkori, sem egy virtuális jelhasználóhoz. Azzal, hogy a jelviszonyba befoglaljuk az „interpretátort”, nem lépünk át a jel és a jelentés viszonyának tárgyalásából a jel és a jelhasználók viszonyának tárgyalásába. Az „interpretátor” absztrakt fogalma csak arra vonatkozik, hogy a jelviszonyban mind a jelöltet, mind a jelölőt (!) interpretáció eredményének tekintjük (l. Petőfi S., i. m. 40). Petőfi S. János eleve három alkotóelemből összetevődő egységnek tekinti a jelölőt (= significans, vagyis a jelentést hordozó) és a jelöltet (= significatum, vagyis a megjelölt tartalom). A jelölő összetevői: 1a: a jel fizikai manifesztációja, 1b: az e manifesztációnak a jel használója által létrehozott mentális képe és 1c: az ehhez a mentális képhez hozzárendelt formai felépítés. A jelölt részei: 2a: a mentális képhez hozzárendelt nyelvi-szemantikai felépítés (ahol a „nyelv” és a „szemantika” szót metaforikus kiterjesztéssel természetesen nem kizárólag a verbális nyelvre vonatkoztatjuk), 2b: annak a „világfragmentumnak” **a mentális képe**, amely a jelhasználók szerint a jel fizikai manifesztációjában kifejezésre jut és 2c: az **a ’világfragmentum’ maga**, amely „a komplex jel fizikai testében — a komplex jel alkotójának vagy befogadójának feltételezése szerint — kifejezésre jut” (Petőfi S., i. m. 41,

kiemelés tőlem, K.P., a 2c elkülönülését a szerző további elemzés tárgyának tekintti, az értelmezésre és a lehetséges filozófiai háttérre nem tér ki).

E kétszer hármas egység elemeire az interpretátor működése nyilvánvalóan nem egyformán vonatkozik, ami megnehezíti az interpretátor fogalom értelmezését. Az 1a tényező (a jel fizikai teste) minden várakozás ellenére maga is lehet interpretáció eredménye olyan elképzelhető esetekben, ahol az interpretátor működésének — az interpretációnak — függvényében dől el, hogy egy adott (fizikai) létezőt egyáltalán egy jel fizikai testének tekintünk-e, vagy sem.⁹ Az 1b tényező az interpretátor működése során megkettőződik: a mentális kép egyfelől mint „figura” (= a fizikai megjelenési formával analóg tényező) jelenik meg, másfelől pedig mint „notáció” (= a fizikai test ’nyelvi’ — egy kódrendszerben elhelyezhető — mivoltában). Az 1c tényezőt az interpretátor oly módon hozza létre, hogy egybefűzi és formává rendezi az 1b tényező kettős „arcát” (Petőfi S. János metaforája). A 2a tényezőt az interpretátor úgy hozza létre, hogy az 1b és az 1c tényezőknek nyelvi-szemantikai felépítést biztosít, immár a significatum, a jelölt tartalom vonatkozásában. A 2b tényező a jelhasználók világfragmentumának mentális képét fűzi egybe a significatumként megjelenő tartalommal. A 2c tényező pedig éppen maga az a ’világfragmentum’, amit az interpretátor mint significatumot, mint tartalmat megjeleníteni hivatott.

Ha mármost megpróbáljuk értelmezni az interpretátor mibenlétét, akkor többféleképpen járhatunk el annak függvényében, hogy milyen probléma megoldására törekszünk.

Ha célunk az, hogy egy szemiotikai szövegfilozófia keretében lehetőleg minél elmélyültebb és átfogóbb leírásra törekedvén rávilágítsunk a jelnek tekintett szöveg létrejöttének (= megalkotásának és befogadásának) mibenlétére, akkor elfogadhatjuk az interpretátor fogalomnak azt a legegyszerűbb értelmezését, amely szerint az interpretátor nem más, mint annak kifejezésre juttatása, hogy a jel nem létezik a jelként való értelmezés nélkül. Eszerint a szöveg mint jel (= a szövegjel) sem létezik a szövegjelként való értelmezés nélkül. Petőfi S. János ezt meg is fogalmazza, amikor azt írja, hogy a komplex jelnek tekintett szöveg nem rendelkezik „egyértelműen meghatározó (azaz definatorikus) funkciójú belső tulajdonságokkal” (i. m. 25), tehát például a verbális szöveg esetében sem a nyelvi rendszerből, sem a nyelvi rendszer elemeinek rendszerszerű használatából nem vezethető le a textualitás ténye, mivel ennek eldöntésében „az adott befogadónak az adott befogadást megelőző tapasztalatai a döntőek”. Mind az a

⁹ Az 1a tényező elválasztását a jel másik részétől, a significatumtól mindenesetre megnehezíti, hogy a jelentés folyamat, amelyben egyszerre működik az interpretáció mind a jelölőnek mint jelhordozónak, mind pedig a jelöltnak mint kifejezésre jutó tartalomnak a létrejöttében. Ez azonban nem ok arra, hogy a tudományos vizsgálódás során nem kerülhetne sor az együtt ható tényezők szételezésére.

döntés, amelyet az 1a tényező képvisel, mind pedig az interpretátornak a 2a, 2b és 2c esetben lehetséges működése¹⁰ közelíti Petőfi S. János szemiotikai alapú szövegfilozófiáját a szemiotika és a kommunikáció azon sarkalatos kérdéséhez, hogy mi az a fizikai létező, amely (még? már?) jel (vagy kommunikátum), és mitől lesz azzá. Vagy másképp fogalmazva: kiindulhatunk-e szövegtani vizsgálódásunk során abból a feltevésből, hogy minden létező egyúttal lehet valahol valakinek valamilyen jelentéssel bíró jel — és eszerint minden, komplexitásában verbális elemet (is) tartalmazó létező valahol valakinek komplex (verbális) szövegjel. Ha erre a kérdésre igennel felelünk, akkor vizsgálódásunk tárgyát — a jelek világát, és közöttük elválaszthatatlanul a szövegek világát is — végtelenné tágítjuk. Ha nemmel felelünk, akkor viszont meg kellene adnunk azokat a kritériumokat, amelyek a számunkra kívánatos jelhalmazt kiválasztják. Ezt a legáltalánosabb értelemben vett interpretátor fogalommal nem tudjuk megtenni, az csak e dilemma megfogalmazásához segít hozzá. A triadikus jelfogalom eszerint magában hordozza azt a gondolati lépést, amely — egyre nagyobb súlyt kölcsönözvén az interpretátornak — a szöveg hermeneutikai fogalmát alapozza meg (és megelőlegezi a dekonstrukció mint szövegértelmezés lehetőségét).

Megpróbálhatjuk emellett felfejteni az interpretátor ténykedésének szálait abból a meggondolásból, hogy a (szöveg)jel tanulmányozása mindenképpen több tudományterületet érint. Bár tudjuk, hogy a valóságban a fenti komplex jel-értelmezés egyes tényezői (az interpretátor működésének egyes területei) szimultán módon, egy folyamat során együtt léteznek, illetve hatnak, mégis megpróbálhatjuk e tényezők szerint **az interpretátor működését más-más tudományterületekre vetíteni** és így a (szöveg)jel kutatásának más-más aspektusát felvillantani, bizonyítván ezzel is a szöveggel való foglalkozás elkerülhetetlenül interdiszciplináris voltát. Ez a tudományköziség azonban, úgy vélem, nem azonos azzal, amit Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa mint „diszciplínakörnyezet” határoz meg (l. a 29. lapon: az a „maximális diszciplínakörnyezet, amelyben a szövegtani kutatás elhelyezendő”). A „diszciplínakörnyezet” azt sugallja, hogy a megnevezett szakterületek a szemiotikai szövegtannal **érintkező**, azt **kiegészítő** kutatási területek. Az interpretátor keresett működési területei azonban a szemiotikai **szövegtanon belüli területek**. A szövegjel értelmezését biztosító triadikus szemiotikai modell maga, közvetlenül, inherensen igényli az egyes szakterületek belépését. Vagyis a számbajövő különféle diszciplínák nem a szemiotikai szövegtan **mellé** rendelődnek, hanem a szemiotikai szövegtanon **belül** működtetendők. Némileg elcsépeelt metaforával szólva, nélkülük a modell csak

¹⁰ 2a = a jel fizikai testének észlelésekor kialakult mentális kép szemantikai értelmezésének az a része, amelynek során e képet felépítésében szövegjelként rögzítjük, és pedig formai, nyelvi-szemantikai alapon; 2b és 2c = a jel szemantikai értelmezése a világról való tudásunkba történő beleillesztés során.

csontváz marad, e vázat hússal az egyes szaktudományok töltik fel. A számításba jövő területek a fenti 1) és 2) tényezők alapján a következők:¹¹

- az a kognitív tudomány, amely a fizikai létezők mentális képpé alakulásával és ezek formai felépítésével foglalkozik (l. az interpretátor működését az 1a, 1b és 1c, illetve 2b és 2c tényezők során);
- az a szemiotika, amely a fizikai létezők notációvá válásával továbbá a notáció és a jel viszonyával foglalkozik (l. az interpretációt az 1b, 1c valamint a 2a, 2b, 2c tényezők során);
- az a kultúrantropológia, amely az ember, illetve az emberi közösségek lehetséges ’világfragmentumával’ foglalkozik (l. az interpretátor szerepét a 2b és 2c tényezőknél);
- az a szövegtan, amely a **létező** szövegekkel foglalkozik; a „létező” kifejezés arra utal, hogy a szöveggel mibenlétét (mint nyilvánvalóan minden jelét) az emberi tapasztalat és megszokás alapozza meg, eszerint az interpretátor működését **meghatározó módon** befolyásolja a létező szövegekről szerzett tapasztalat (l. az interpretátor működését az 1b, 1c és a 2a, 2b, 2c tényezőknél). Tovább gondolva ezt a tételt, eljuthatunk oda, hogy a szövegtan „közelebbi” vizsgálati tárgyát a mindenkor tapasztalásból eredően megszokott szöveg**formációk** (más szóval szövegtípusok) adják.

A triadikus jelfogalomtól az interpretátor fogalom értelmezésének kísérletén át tehát eljuthatunk **három olyan eredményhez**, amely mindenképpen alapvetően fontos lehet a komplex (verbális) szöveggel való további — az általános és átfogó szemiotikai közelítésen túlmutató — foglalkozás szempontjából. Az egyik a **hermeneutikai szövegfogalom**. A másik a szöveggel való foglalkozás elkerülhetetlenül és **közvetlenül** (inherens módon) **interdiszciplináris** voltának újbóli megerősítése. S a harmadik a **szövegformák létehez kötődő** szövegtan fogalma.

Az első eredmény magában rejti annak lehetőségét, hogy — kilépve a jelelméleti szövegfilozófia kereteiből — a **szöveggel való foglalkozást mint hermeneutikai fogantatású interpretációt** képzeljük el.¹² A második figyelmeztet a tudományköziség kifejtésének szükségességére és a szöveggel való, szükségsze-

¹¹ Hasonlóan l. az idézett mű 3. fejezetének kérdéseit: Mivel járul hozzá a kommunikációelmélet / a pszichológia / az antropológiai hermeneutika / a tudásszociológia / a filozófia / a szemiotika egy általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozásához?

¹² Benkes Zsuzsa és Petőfi S. János könyve ezt a lehetőséget nem fejti ki, elemzéseik során pedig megkísérelnek egy olyan módszert kidolgozni, amely – ellentétben a hermeneutika számára meghatározó tudatos befogadói magatartással – inkább a (természet)-tudományos kísérletek műfajához hasonlít. A kreatív gyakorlatok során az eredmények összevetésével próbálják magyarázni a szöveg lineáris szerkezetét.

rően sokrétű foglalkozás során **a mindenkori vizsgálati keret szükséges tudatosítására**. A harmadik pedig abba a belátásba torkollhat, hogy az interdiszciplinárisan kiegészülő, teljességre törekvő elméleti szemiotika keretén belül (túl) nincs a „szöveggel” foglalkozó tan, vannak viszont az egyes **szövegformációkkal** (mint például a multimediális-verbális szöveg, a szekvenciális monologikus szöveg, a dialógus, az egy mondatnyi szöveg stb.) **foglalkozó tanok**.

A triadikus jelfogalomnak van még egy további következménye, amely a szövegek tanulmányozása szempontjából ugyancsak elvezethet bizonyos problémák megfogalmazódásához. A megszokottabb (morrisi) szemiotika a (kétpólusú modellben értelmezett) **jelnek**, a **referenciának** és a **jelhasználónak** a hármasságában gondolkodik, és így tárgyalja a **jelek közötti** (szintaktikai) viszonyt, a **jel és referenciája közötti** (szemantikai) viszonyt és a **jel és használója közötti** (pragmatikai) viszonyt. A triadikus szövegjel-modell esetében másképp kell gondolkodnunk.

Először is látnunk kell, hogy a jel (= a szöveg) és a referencia közötti különbségtétel a szöveg esetében nem lehetséges. Mivel minden szöveg mint komplex jel az interpretátor működése során válik jellé, a bemutatott általános szemiotikai szövegmodellben a virtuális versus aktuális jelentés elkülönülése nem releváns. Minden egyes szövegnek mint komplex jelnek mindig egyedi jelentése van. Gyenge és elnagyolt hasonlattal szólva azt is mondhatnánk, hogy a szövegek úgy viselkednek, mint a tulajdonnevek: csak referenciájuk van. Ugyanakkor két szempont is gondolkodóba ejthet.

Az egyik probléma a legfeltűnőbbben és legközvetlenebbül a verbális szövegeken szemléltethető korreferencia-viszonyokhoz kapcsolódhat: mihelyst nem a szövegről mint egyetlen, „zárt”, önálló „szövegjelentéssel” rendelkező jelről van szó, tehát mihelyst arra kényszerülünk, hogy a szöveg jelentését (a szöveg mi-benlétét) részeinek jelentéséből rakjuk össze (például a korreferencia viszonyainak feltárásával), azonnal szembesülünk azzal a szükségszerűséggel, hogy bevezessük az építőelemek szintjén a jelentés és a referencia kettősségét. Ismét gyenge és elnagyolt hasonlattal szólva úgy festhet a dolog, mintha a szövegjel jelentése, a „szövegjelentés” (másutt bizonyly ezt nevezik összképzetnek, Gesamtvorstellungnak, teljes képzetnek stb.) és az azt létrehozó komponensek viszonya megismételné — sokkal komplikáltabb módon, illetve „magasabb” szinten — azt a viszonyt, amely összefűzheti a mondat jelentését a mondat elemeinek jelentésével. Az általános szemiotikai szövegtan nem nyújt közvetlenül módot arra, hogy a szövegjelentésnek ezt a „komponencialitását” problematizálni, illetve vizsgálni tudjuk (jóllehet a formai-szemantikai felépítést a modell mint az egyik szükséges összetevőt természetesen tartalmazza, l. a fenti 1c és 2a tényezőket). Ez megerősítheti az olvasónak azt a benyomását, hogy az általános szemiotikai szövegtan vizsgálatának tárgya valójában **nem a** (bármilyen, multimediális, verbális stb.) **szöveg**, **hanem a** szemiotika központi tárgya: **a jel**. A mo-

dell a jel működéséről ad számot, legfontosabb feladata és hozadéka éppen az, hogy **specifikus jel**: a („szövegjelentést” hordozó) szövegjel működésének tényezőit explikálja, és a szöveggel (is) foglalkozó szaktudományok számára a szükséges (jelelméleti, jelfilozófiai) háttérrel kidolgozza. Úgy vélem, ez a megállapítás megerősítést nyerhet abból a tényből, hogy az általános szemiotikai szövegtanról szóló 3. fejezet tárgya (és címe): *Az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozása* (és nem csak egyszerűen „Általános szemiotikai szövegtan”!), kiemelés tőlem, K.P.), illetve a 4. fejezet — *Az általános szemiotikai szövegtan és szövegtani társtudományai* — minden egyes részfejezete **kifejezetten csak a társtudományokról** szól.

Ha ez az érvelés elfogadható, akkor a szöveg vizsgálatában várhatóan meg fog jelenni egy ténylegesen a szövegről (vagy a szövegekről) szóló szaktudomány is. Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa könyve e szaktudományként a verbális szövegek szemiotikai szövegtanát mutatja be. Ily módon első közelítésre úgy tűnik, hogy a szövegtan meg többszöröződik: megjelenik egyfelől egy jelelméleti megalapozású szövegfilozófia és másfelől egy — adott szövegformációkkal foglalkozó — szaktudomány. Az előbbieken láttuk, hogy a triadikus jel fogalom interpretátorának működésére összpontosítva nem zárhattuk ki annak a lehetőségét, hogy a létező szövegekkel foglalkozó szövegtan (mint szaktudomány) az egyes szövegformációk tana legyen. Ha már most erre a diszciplinára: az egyes szövegformációkról szóló szövegtanra gondolunk, akkor ugyancsak nem zárható ki, sőt szükségszerű lehet, hogy az egyes formációk egyedi megvalósulásait mint egy-egy virtuális lehetőség aktualizálását rögzítsük. Ezen azt értem, hogy az egyes (ilyen céllal megragadható, megfogalmazandó) **szövegtípusok**, szövegformációk mint virtuális jelek jelenhetnek meg egy-egy aktuális, konkrét szövegjelenségben.¹³ Ezzel tehát mégis nyílik mód arra, hogy egy-egy szövegformáció mint szövegjel esetében szembesítsük a jelet a jel alkalmazásával, megvalósulásával. Ez a gondolat bizonyosan nem idegen a szemiotikai indítatású szövegtantól.

A megelőzőkben nyilvánvalóvá válhatott továbbá, hogy az interpretátor bevezetése nem azonos a jelek és a jelhasználók közötti, kifejthető és kategorizálható/tipizálható viszony aspektusával. Ez az aspektus — a szövegek szociológiai és funkcionális meghatározottsága, a jelhasználók választási lehetősége, a „ki mikor kinek mit és hogyan” kérdése — a szöveg mint komplex jel szemiotikai összetevőinek modelljében háttérbe szorul. Megjelenik viszont máshol: a második fejezet (*A szövegtani kutatás diszciplinakörnyezete*) két részkérdésé-

¹³ E sorok írója így tekintené a mondást mint szövegformációt olyan szövegjelnek, amelynek virtuális jelentése egy az adott közösség tagjai számára látenszen adott érték-princípium cáfolata vagy megerősítése, aktuális jelentése pedig e virtuális lehetőség mindenkori nyelvi megjelenítésének jelentése.

nél: 1. „Milyen jellegű ÁLTALÁNOS SZÖVEGTAN létrehozására célszerű törekedni? 2. Milyen SZÖVEGTARTOMÁNYOK SZÖVEGTANAI-nak létrehozására célszerű törekedni?” (Kiemelések a szerzőktől.) Itt a szöveg meghatározása éppen azért kapja meg a „szemiotikai” jelzõt, mert tartalmazza a szemiotikában megalapozott három összetevõt: a formatani (szintaktikai), a jelentéstani (szemantikai) és a pragmatikai összetevõt, utóbbit mindjárt a szövegmeghatározás elsõ, bevezetõ kritériumában, mely szerint a szöveg a „befogadók kommunikációsztuációkra vonatkozó elvárásainak eleget tevõ” komplex jel (Petõfi S., i. m. 34). Ezzel úgy tûnik, valóban kétféle modell jelenik meg a könyvben: az egyik a jelelméleti filozófiai háttérmodell, a másik a szintén jelelméleti megalapozású, de szaktudományként értelmezhetõ szövegtani modell, amelynek elõterében mint vizsgálati tárgy, kimondatlanul is, a (teljesen vagy részlegesen) verbális szöveg áll. Erre vonatkoznak a következõ megfontolások.

2.2. A szövegnyelvészet és a nyelvtudomány rendhagyó viszonya és ennek következményei

Induljunk ki tehát abból az észrevételbõl, hogy a könyvben, úgy tûnik, egymás mellett több, nevében a szöveggel foglalkozó tudományág szerepel. Az egyik az „általános szemiotikai szövegtan”, ennek interdiszciplináris megalapozása tartalmazza a szöveg mint komplex jel szemiotikai összetevõinek a fentiekben bemutatott tárgyalását, és errõl próbáltam meg állítani, hogy ez tárgya szerint a jellel foglalkozó filozófiai alapvetés.¹⁴ A másik tudományág, neve szerint az „általános szövegtan”, amelyet a szerzõk a tárgy, a cél és az eszköz szempontjai szerint írnak le. A tárgy szerint az általános szövegtan a szemiotikai szövegmeghatározást kielégítõ szövegek tartományával foglalkozó tudomány. E szemiotikai szövegmeghatározás a „hagyományos(abb)” szemiotikai viszonyfogalmakra támaszkodik, ezek a használat pragmatikai fogalma, a felépítettség szintaktikai fogalma és a jelrendszerhez tartozó jelölõk értelmezésének szemantikai fogalma. (L. az elõzõket.) A cél megjelölése során azonban ez az általános szövegtan átcúsúszik az általános szemiotikai szövegtan területére. A cél — „a szövegeken, szövegekkel, illetõleg szövegek létrehozása érdekében végrehajtott műveletekre vonatkozó nyelvi és nem nyelvi ismeretek” feltárása és rendszerbe foglalása (l. Petõfi S., i. m. 35) — akkor és úgy érhetõ el, ha értelmezzük a szövegeket formájuk, jelentéstani felépítésük, az adott kommunikációban betöltött szerepük szerint. Ez az értelmezési folyamat tipikusan szemiotikai fogalom — maga a szemiózis —, ennek értelmében „az általános szövegtan létrehozásának szándékával célszerű egy ÁLTALÁNOS SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN létrehozá-

¹⁴ A könyvben az interdiszciplináris alapozás tudományainak csak egyike a szemiotika, l. a 29. lapon található táblázatot és annak tárgyalását.

sára törekedni!” (Petőfi S., i. m. 35, kiemelés a szerzőtől.) Vagyis: az általános szövegtan már első megfogalmazódásában mint általános **szemiotikai** szövegtan jelenik meg. Ez megerősíti azt a meglátást, hogy a szöveggel foglalkozó **szak-**tudományként az általános (szemiotikai) szövegtan helyett a létező szövegekből visszakövetkeztetett egyes szövegformációk külön-külön tanait lehetne, illetve kellene kiépítenünk. Az egyik ilyen szövegformáció minden bizonnyal a verbális szöveg (illetve annak egy-egy különálló válfaja, erre azonban itt nincs mód kitérni).

A könyv 5. fejezete a verbális szövegek szemiotikai szövegtanának és a nyelvészetnek az egymáshoz való viszonyát tárgyalja. Gondolatébresztő és vitára serkentő módon illeszti egybe, foglalja egyfajta hierarchiába a nyelvtudomány egyes részkérdéseit tárgyaló diszciplínákat, közéjük sorolva a verbális szövegek szemiotikai szövegtanát is. A nyelvtudományon belül hagyományosan elkülöníti az úgynevezett kötőjeles nyelvtudományokat (pszicho-, etno-, szocio- stb. lingvisztika) és az „igazi” nyelvészetet, az elkülönítést azzal is értelmezvén, hogy ez utóbbinak szakszerű terminussal a „megformáltság központú nyelvészet” nevet adja. A szövegnyelvészetet azonban **nem a kötőjeles nyelvtudományokhoz sorolja, hanem a megformáltság központú nyelvészet egyik ágának tekinti.** Ez már önmagában is szokatlan lépés, ha abból indulunk ki, hogy a nyelvtudomány tárgya és a szövegnyelvészet tárgya az általános felfogás szerint eltér egymástól: a nyelvtudomány a nyelvvel, a szövegnyelvészet a szöveggel foglalkozik. Még érdekesebb azonban a következő lépés, amelynek során a megformáltság központú nyelvészet három, egymás mellett futó, párhuzamos ágát különíti el. Ezek (1) a rendszernyelvészet, (2) a rendszer elemei használatának nyelvészete és (3) a szövegnyelvészet. A szövegnyelvészetnek ez a besorolása a következő fontos tételekre enged következtetni.

(1) Triviálisan igaz, hogy **a szövegnyelvészet nem azonos a szövegtannal.** A fentiek alapján az utóbbi jelelméleti, az előbbi viszont nyelvészeti diszciplína lehet.

(2) A szövegnyelvészet nyelvtudomány, szemben a pszicho-, ill. szociolingvisztikával, amelyek legalább annyira a pszichológia, a szociológia stb. részterületei, mint amennyire a nyelvészetéi. A megelőzők alapján feltehetjük, hogy a szövegnyelvészet nyelvtudomány mivoltában szerepet játszik az a tény is, hogy **a nyelvtudománnyal megegyező módon jelekkel foglalkozik,** vagyis szemiotikai háttér előtt tanulmányozandó. Ugyanez a többi „kötőjeles” nyelvészetre nem érvényes.

(3) A szövegnyelvészet nem azonos sem a rendszernyelvészetel, sem a rendszer elemei használatának nyelvészetével, ebből következően **tárgya nem lehet a nyelvi rendszer, sem pedig annak használata, tárgyát mégis a nyelv megnyilvánulási formái adják.** Itt mindenképp pontosítanunk kell a „rendszernyelvészet”, illetve „a rendszer elemei használatának nyelvészete” megjelöléseket

tartalmát, hogy a kifejezések ne vezessék tévútra a hagyományos terminológiában gondolkodó olvasót. E kettősség nem azonos a langue-parole vagy a kompetencia-performancia kettősséggel, hanem a generatív szintaxis első változatának mélystruktúráját és felszíni struktúráját modellezi újra. Idézem a szerzőt: „a rendszernyelvészet lexikogrammatikai szektora a különféle szintaktikai szintű elemek kategoriális szerkezetét kell leírja/értelmezze, a rendszer elemei használatának nyelvészetéé pedig (többek között) azt, hogy egy-egy adott kategoriális szerkezetből, adott szöveghelyen, milyen grammatikailag helyes lineáris elrendezések hozhatók létre” (Petőfi S., i. m. 76).

Itt feltűnően előtérbe kerül az a nagyon fontos gondolat, amely végigvonul a könyv egészén, és meghatározó módon befolyásolja a kísérletes elemzéseket, azok mibenlétét és célját, tudniillik a kategoriális szabályok és a lineáris elrendezés kettőssége. Valóban elgondolkodtató, hogy az egyéb (megszokottabb) szövegnyelvészeti irányzatok vajon kellő súllyal foglalkoznak-e éppen azzal a rendkívül izgalmas belső feszültséggel, amely feltétlenül probléma mind a szöveg, mind a kogníció számára, ti. a szabályok kategoriális mivoltának és a szabálykövető nyelvhasználat (alias felszíni struktúra) linearitásának kettősségével. Amikor tehát Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa könyve ezt a kérdést teszi a szövegnyelvészet (egyik) legfőbb kérdésévé, fontos kutatási feladatot, kutatási perspektívát jelöl ki.

(4) Felmerül a kérdés, hogy nem azonosítható-e a szövegnyelvészet ebben a rendszerben a parole vagy a performancia nyelvészetével. Vannak a könyvben arra utaló megfogalmazások, hogy a szövegnyelvészet a tulajdonképpeni „használat” nyelvészete. A „megnyilatkozás” terminus alkalmazásának problematikusága¹⁵ arra készteti a kutatást, olvassuk a könyvben, hogy helyette a „rendszermondat-szövegmondat” párt vezesse be. Ez a kettősség azonban mégsem a **rendszer** és a **használat** kettőssége, mivel **a szöveg nem azonosítható a nyelvhasználattal**. Többek között azért sem, mert **a modell szerint a szöveg nyelvészete is a megformáltság központú nyelvészet (= 1. rendszer) része**. A használat „igazi” jellemzőit és meghatározó szempontjait ebben a rendhagyó szövegtanban végül is, úgy tűnik, nem a szövegtan, nem is a szövegnyelvészet hivatott feltárni, hanem az azt kísérő tudományok: a stilisztika, retorika, poétika, esztétika stb.

(5) Ha a szövegnyelvészet a megformáltság központú nyelvészet egyik fő ága, akkor ennek is **megformáltság központú nyelvészetnek kell lennie**, vagyis eleve feltesszük, hogy a szövegnek **vannak jólformáltsági kritériumai** és szabályai, és ha ezek ellen vétünk, nem jön létre szöveg, mint ahogyan, ha a fo-

¹⁵ Petőfi S. János két problémára utal, az egyik lényege, hogy a megnyilatkozás nagyságrendje nincs meghatározva, a másik, hogy ez a kifejezés a jelölt tárgyat a szóbeliségre szűkítheti. (L. i. m. 77.)

nológia szabályai ellen vétünk, nem teljesül a fonéma jelentésselkülönítő szerepe, vagy ha a szintaxis szabályai ellen vétünk, nem tudunk értelmes mondatot létrehozni. Ezzel azonban burkoltan azt is kimondtuk, hogy vannak a szövegnek szabályai. Ha ez igaz, akkor viszont meg kellene tudnunk adni pontosan, hogy mi választja el a szöveget a nem-szövegtől. És éppen ez az, amire a szemiotikai alapozású (és hermeneutikai kimenetelű) szövegtan nem tud válaszolni. (L. az előzőkben azt a megfontolást, mely szerint a szöveg — minden szöveg — az interpretátor függvényében válik jellé és nincs olyan definitórikus tulajdonság, amely minden szövegre érvényes volna.)

Itt értünk el ahhoz a ponthoz, ahol a megkettőzött szövegkutatás két reprezentációja (az általános szemiotikai szövegtan és a verbális szöveget tárgyának tekintő szövegnyelvészet mint a megformáltság központú nyelvészet ága) egymásnak ütközik. Az ütközés nyilvánvaló, nagyon is ismert a szöveggel való foglalkozás során: ez az a probléma, amely látványosan (és sokkal látványosabban, mint az egyéb tudományokban) kényszeríti a kutatót arra, hogy tudomásul vegye: a mindenkori tárgy (= a szöveg) teljességét csak olyan modellekbe tudja befogni, amelyek tartalmazznak nyitott, lezáratlan helyeket. Ami viszont új, igazán érdekes, gondolatébresztő és vitára késztető lehet, az a mindenkori megoldási kísérlet. Lássuk, mit kínál a szemiotikai szövegtan!

A következő meglátásokat összegezhetjük:

(a) A könyv a szövegnyelvészetről szóló fejezeteiben következetesen figyelmeztet arra, hogy e vizsgálódás nem teljes. Az utalások természetesen vezetnek a szemiotikai (filozófiai) háttérhez (teljességhez), vagyis **kivezetnek a szövegek módszeres vizsgálatából**.

(b) Annak érdekében, hogy maga a szövegnyelvészet képessé váljon a módszeres vizsgálódásra, a könyv nagyívú kutatási tervet kínál a rendszerelemek és a szövegelemek elkülönítését illetően. Ennek csak egyik része a rendszermondat-szövegmondat szembeállítás, hozzá társulnak a nyelv, illetve a szöveg egyéb síkjai a fonémától a különböző szövegalkotó tömbökig. Maga ez a szembeállítás-kísérlet befejezetlen, ami nem lehet meglepő: hiszen csak a korábbi művekből ismert rendszermondat-szövegmondat szembeállítás is megoldatlan problémák gazdag halmazával szembesít.

(c) A szövegnyelvészet kimondatlanul is a szekvenciális szöveget tekinti tárgyának, és ennek megfelelően szabja meg azt a két területet, amelynek vizsgálatától a szekvenciális szöveg rendszerszerű sajátosságainak felderítését várhatjuk. Kicsit hosszabban idézem a szerzőt, mert ezt a gondolatsort különösen jellemzőnek és fontosnak tartom:

„A **'szöveg'-nyelvészet** 'lexikogrammatikai szektora' ... (oly mértékben, amily mértékben kizárólag nyelvészeti ismeretekre támaszkodva ezt meg tudja tenni!), egyrészt azt kell leírja/értelmezze, hogy egy-egy adott szöveg mely elemei **tekinthetők ugyanarra a személyre/tárgyra/eseményre utalónak** (szak-

kifejezéssel élve: **korreferenciálisnak**), másrészt azt, hogy egy-egy adott szöveg valamely adott szöveghelyén egy kategoriális szerkezetnek miért az a **lineáris elrendezése** áll, amelyik valójában ott áll. (Ez utóbbihoz azonban már verstani és/vagy prozódiai szövegnyelvészeti elemzés is szükséges.)” (Petőfi S., i. m. 76, kiemelések a szerzőtől.)

A teljességhez hozzátartozik, hogy mind a rendszernyelvészet, mind a rendszer elemei használatának nyelvészete, mind pedig a szövegnyelvészet két szektorból tevődik össze, az egyik a lexikogrammatikai szektor, a másik a verstani-prozódiai szektor. E két szektor megválasztása és elkülönítése maga is rendhagyó az ismert szövegtanokkal és szövegnyelvészeti irányokkal összevetve: ezzel a hangsúlyozottan különállóként megfogalmazott hangzóssági szemponttal a verbális szöveg, képletesen szólva, mintegy egy lépéssel közelebb kerül a multimediális szöveghez, amennyiben a hangzásképp külön figyelmet és elemzést nyer, és pedig a (kategoriális) rendszer, a (lineáris) alkalmazhatóság és a (szövegbeli) megvalósulás szintjén egyaránt.

A fenti (c) pontból már most a következő gondolatok szűrhetők le:

(*) Az a szövegnyelvészet, amely képessé tehető arra, hogy szövegeket mint a megformáltság központú nyelvészet tárgyát vizsgálja, hangsúlyozottan két területen működtetendő: a korreferencia-viszonyok és a lineáris elrendezés területén. Ez a témakijelölés tűnhet akár szűkösnak is (a szövegnyelvészetek szeretik felsorolni például a junkció vagy az időbeliség vizsgálatának fontosságát stb.)¹⁶, a recensens itt mégis egyetért a szerzőkkel: valóban úgy hiszem, hogy ez a két terület az, amelyet ha sikerül jól „befognunk”, fontos előrelépést könyvelhetünk el mind a nyelvtudomány, mind a szövegnyelvészet szempontjából.

(**) Az e két témára szűkített szövegnyelvészet mindenképpen, kimondatlanul is, olyan szöveg„tan”nak számíthat, amely egy létező szövegformációra visszavezethető szövegnek a tana, ti. a szekvenciális szövegé. A tételt fordítva is megfogalmazhatjuk: éppen a szekvenciális (monologikus) szöveg az, amelyet minden valószínűség szerint a korreferencia és a linearitás mikéntjével tudunk mint szövegformációt kimerítően definiálni. Így áthidalhatjuk azt a szakadékot, amelyet az előzőkben mint a szövegnyelvészet és az általános szemiotikai szövegtan elkerülhetetlen ütközését szemléltethettünk: eszerint a szemiotikai szövegtan háttere előtt művelhető a megformáltság központú nyelvészet fő ágaként megjelölt szövegnyelvészet mint a **szekvenciális szövegformáció** nyelvészete.

¹⁶ Az időbeliség (temporalitás) a referenciális mozgásként is meghatározott, specifikus korreferenciának tekinthető. (L. például Vater, Heinz 1992. *Einführung in die Textlinguistik*. München.)

(***) Ugyanakkor a fenti idézet tartalmaz egy olyan kitételt, amely véleményem szerint nem teljesíthető, de amelyet nem is kell a szövegnyelvésznek teljesítenie, s amelyről lemondva talán csökkenthető az a problémahalmaz, amellyel a szemiotikai szövegtan a módszer kérdését illetően folyamatosan szembesül. Vessük össze még egyszer a rendszernyelvészet, a rendszer elemeinek nyelvészete és a szövegnyelvészeti hármasságát, amelyet a szerző (Petőfi S. János) „egyetlen funkcionális egység” összetevőinek tekint (i. m. 78). A rendszernyelvészet az elemek kategoriális szerkezetét írja le. A rendszer elemei használatának nyelvészete azt írja le, hogy egy adott helyen egy adott kategoriális szerkezetből milyen grammatikailag helyes lineáris elrendezés hozható létre. A szövegnyelvészeti pedig arra kellene válaszolnia, hogy miért az a lineáris elrendezés áll az adott helyen, amelyik ott áll. **A miért-kérdést azonban ketté kell vágnunk. Ez a kérdés ugyanis feltehető leíró és értékelő szándékkal!**

A mindenkori szövegbeli lineáris elrendezés, miképpen Benkes Zsuzsa a könyvben számos kísérlettel szemlélteti és az adott fejezetben Petőfi S. János is bemutatja egy konkrét példán, nem az egyetlen helyes elrendezés a rendszer elemei használatának nyelvészete szerint. Hogy mégis az áll ott az adott szövegben, annak kétféle oka lehet. Az egyik ok (a miért-kérdésre adandó egyik = a leíró válasz) visszavezethető a szekvenciális szöveg specifikus tulajdonságaira. Ilyenek például (1) a megelőző mondatból következő sorrendi okok, (2) a mondatunkat követő mondat elvárásai (gondolhatunk itt Hadrovics László híres „tartalomváró” kategóriájára, így például arra a tényre, hogy az ellentétező második mondat — például egy „de” vagy „ugyanakkor” kezdetű mondat — megkívánhatja az első mondat topikjának hangsúlyozását), (3) bizonyos frazeológiai vagy félig-frazeológiai kötöttségek vagy (4) bizonyos tartalmi-jelentésbeli kötöttségek, amelyek közvetlenül a kognícióval függnek össze (például bizonyos szórendek természetessége szemben más szórendek enyhe természetellenességével, eklatáns példája ennek az alany természetes topikhelyzete stb.). Ez a típusú oknyomozás feltétlenül nyelvtudománnyá teszi a szövegnyelvészeti, minden bizonnyal a megformáltság központú nyelvészetén belül marad, továbbá kétségbevonhatatlanul a szöveg (= a szekvenciális szöveg) tényéhez kötődik. A tárgy (a lineáris elrendezés a szövegben) és a cél (magyarázzuk meg a nyelvi struktúrákat és a nyelvi-kognitív kompetencia alapján, hogy miért van így) kétséget kizáróan nyelvtudományos jellegű.

Azonban a felsoroltakkal nem merítettük ki a számbajövő lineáris változatokat: a kísérletek is azt igazolják, hogy fennmaradhat esetenként **több, nyelvészetileg** (= szövegnyelvészeti, vagyis a szekvenciális szöveg számára megállapítható és megindokolható nyelvi és kognitív törvényszerűségek szerint) **helyes változat**, amelyek közül az elemzett szöveg mégis **csak egyet** tartalmaz. Itt, ezen a ponton kell különbséget tennünk a helyes változatok és a jó (= pozitívan értékelt) változatok magyarázata között, vagyis a „miért”-kérdés kétarcúságát il-

letően. Abban a pillanatban, amikor egynél több helyesnek ítélt változatunk van, viszont nincs az előbbiekből az (1)–(4) pont alatt felsorolt vagy azokkal analóg megoldásunk, fennáll annak a (látható, érzékelhető) szükségszerűsége (veszélye), hogy elemzésünk átcúsúszik a szövegnyelvészetből a hermeneutikai szövegelemzésbe. Ezért úgy vélem, hogy a módszer kérdésében a vázolt szövegnyelvészeti modell csak akkor működtethető, ha megkeressük azokat a nyelvtudomány számára kicövekelhető határokat, ameddig a fenti „miért”-kérdésre megfelelő módon leíró és magyarázó választ tudunk adni. Ez a feladat a nyelvtudományban az elemzés módszertanának szintjén is megoldhatónak látszik. A további, a lineáris elrendezést a szövegegész számára értékelő magyarázat nem képezheti a szövegnyelvészet tárgyát.¹⁷ Hogy képezheti-e egy általános szemiotikai szövegtan tárgyát, arra a következő lépésben: az elemzések rendhagyó mivoltával kapcsolatban próbálok meg válaszolni.

2.3. A szövegelemzés rendhagyó céljai és módozatai

Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa a szövegelemzésben is merőben új útra tér, amikor bevezeti a kétféle — kreatív és analitikus — elemzést. Az elemzést magát a fejezet bevezetésében „strukturális értelmező interpretáció”-ként fogalmazza meg, amelynek tárgya a szöveg „formai és jelentéstani felépítése” (i. m. 95). Mit tartalmaz ez a megfogalmazás? Minden bizonnyal tartalmazza azt a (következőkben ki is fejtett) szándékot, hogy interszubjektívvá tehető értelmezést hozzon létre, amely a szöveg struktúrájából (és feltehetően **nem a** befogadás elvű interpretációban meghatározó **mindenkori elemzők hozzáadódó értelmezéséből**) következik. Ezzel a szerzők feleleveníteni törekednek a klasszikus strukturalista irodalomelemzés hagyományát, amelyet azonban az irodalomelmélet, elsősorban a hermeneutikai és a befogadás elvű esztétikai kutatások eredménye-

¹⁷ Ezért egyfelől gondosan óvatosnak, másfelől mégis megoldhatatlannak látom a feladat kijelölését a könyvben elemzett egyik mondat esetében: „A szövegnyelvészet 'lexikogrammatikai szektora' végül (kizárólag a saját eszközeit használva, vagy igénybe véve egy szövegtan eszközeit is, amely nem csak a nyelvre vonatkozó ismeretekkel operál, hanem a szóban forgó szövegben feltételezhetően kifejezésre jutó világdarabra vonatkozóval is) az előbbi két nyelvészeti ággal szemben (= rendszernyelvészet, ill. a rendszer elemei használatának nyelvészete, K. P.) azt kell leírja és értelmezze (vagy legalább valószínűsítse), hogy az adott szövegben a) mire utal „a Bábirkó nevű falurész” és a „házunk” kifejezés; valamint azt, hogy abban b) miért a [13]-as szövegmondatban található lineáris elrendezés fordul elő” (Petőfi S., i. m. 78). A világdarabra vonatkozó ismeretek kérdése természetesen már a nyelvészeti szemantika számára is nagy falat, a szöveggel való foglalkozás számára még nagyobb. Ha nem teszünk különbséget a „helyes” változat magyarázata és a „jó” (= értékelt) változat magyarázata között, akkor fennáll a veszély, hogy elemzésünk kifolyik a kezünk közül.

képpen, mindenképpen meghaladottnak tekint. Bár *A szöveg megközelítései* — annak dacára, hogy az elemzett szövegek valamennyien szépirodalmi alkotások — hangsúlyozottan nem irodalmi (esztétikai) elemzéseket kíván nyújtani, hanem a szövegek „formai és jelentéstani felépítését” akarja feltérképezni, az ehhez háttérül szolgáló, „teljességre” törő szemiotikai modell éppenséggel nem teszi elkerülhetővé azt a konfliktust, amely a komplex jel fizikai megvalósulása és jellé válása között feszül, és amelynek feloldásában óhatatlanul sort kell keríteni a jelhasználó interpretációjára (vagyis a hermeneutikai mozzanatra). Ezért a következő választás tűnik szükségesnek:

Vagy le kell mondani a szemiotikai modell teljességében történő interpretációról (belátván, hogy a „strukturális értelmező interpretáció” nem támaszkodhat csak a szövegre és csak korlátozottan lehet interszubjektív stb.), és le kell szűkíteni a vizsgálat tárgyát egy szövegtani szaktudomány — például a szekvenciális monologikus szöveg — „formai és jelentéstani felépítésének” leírására — például a szövegnyelvészeti eszközeivel —; ekkor értelmezhető lesz az a cél, hogy leírjuk a szövegek „formai és jelentéstani felépítését”.

Vagy létre kell hozni egy olyan elemző módszert, amellyel a szöveget mint jelet vizsgáló jeltudomány a szövegszemiózist a maga céljai számára megragadhatóvá tudja tenni; ekkor azonban tudnunk kell, hogy leírásunk nem a szövegre irányul, hanem a szöveg jelként való működésére; így értelmezhető lesz a „strukturális értelmező interpretáció” mint cél, ahol a „strukturális” jelző a szövegvilág-modell strukturális felépítésére, az „értelmező” kifejezés pedig az interpretátor (nem a használó!) működésére vonatkoztatható.

Úgy gondolom, hogy a szerzők valójában ez utóbbit próbálták megtenni, amikor példák hosszú során át befogtak a kettős elemző módszer kidolgozásába, vagyis igazából a szövegszemiózis modelljét próbálták ki az egyes szövegeknek és működésüknek tesztelésével, miközben úgy vélték, és célként is azt jelölték meg, hogy módszerükkel egyes szövegek formai és jelentéstani felépítését írják le explicit módon, interszubjektívvá tehető eredményekkel.

Maga a módszer, a kreatív és analitikus elemzés kettőssége, azt gondolom, igazi didaktikus telitalálat. **A szövegekkel való kreatív „játék” tárgya azonban nem a szöveg formájának és jelentésének leírása, hanem ténylegesen a szövegszemiózis jelenségének sajátos szemszögből való szemléltetése.** Ha talán nem is erre gondolnak, de, úgy hiszem, a szerzők is megfogalmazzák ezt, amikor a szövegelemzést előkészítő kreatív megközelítés módozatairól a következőt írják: „...ezekkel egyrészt **szöveg szemléletet** is közvetítünk, másrészt **érdeklődést** ébresztünk (kedvet teremtünk) a szövegelemzéshez, szövegértelmezéshez” (Petőfi S., i. m. 96, kiemelések az eredetiben).

Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa könyve rendhagyó mivoltában hatásos és fontos szín a szövegtani palettán. Ez a nem túl vaskos kötet többek között éppen

azzal tűnik ki a szövegtani munkák hosszú sorából, hogy teljesen egyéni, eredeti, önálló és zárt világ, amelynek megfejtése igazi szellemi kaland. A kritikai észrevételek — azon kívül, hogy nyilvánvalóan magukon viselik a recenzens szemellenzőit — megfogalmazódásukat éppen a kötet hallatlan problémagazdagságának köszönhetik.

3. Tolcsvai Nagy Gábor: *A magyar nyelv szövegtana*

Tolcsvai Nagy Gábornak *A magyar nyelv szövegtana* című könyve a magyarországi nyelvtudományban egyedülálló vállalkozás. Számos okból az. Mindezekelőtt a következőkre kell utalni:

1. Gondolati rendszerként abból a kognitív nyelvészeti irányból indul ki, amelyet legfőképpen Langacker¹⁸ munkássága jelöl ki. Langacker tanai a magyarországi tudományosságban, bátran mondhatjuk, igen kevésbé vagy egyáltalán nem ismertek, így olvasni sem nagyon lehet róluk, leszámítva néhány elszórt, hosszabb-rövidebb tanulmányt (többek között éppen a szerzőnek egyéb műveit¹⁹). Már pedig e tanítást ismerni kellene ahhoz, hogy a maga teljességében átlássuk, miképpen használja fel, illetve miképpen gondolja újra a szerző a langackeri fogalmakat. A könyv másfelől természetesen Langacker olvasása nélkül is követhető, és olyan egyéni gondolatmenete van, amelynek megfejtése (többek között a rendkívül érdekes és hatásos háttértudomány okán is) mindenképpen érdekes és vonzó szellemi feladat.

2. A langackeri nyelvfelfogást a szerző természetesen azokkal a szövegtani fejtegetésekkel és fogalmakkal fűzi egybe, amelyek e felfogással összhangba hozhatók. Így e szövegtan világosan és félreérthetetlenül szakít azzal a szövegtani szakirodalommal, amely — kinővén a hagyományból — vigyázó szeméit a mondatsorból létrehozott statikus szövegre, illetve a konnexitás-kohézió-koherencia hármasságára veti. Helyette olyan szövegfelfogásra épít, amely **egyesíti a szerkezet és a művelet szempontját**. Ezt azonban nem a szemiózis folyama-

¹⁸ Langacker, R.W., meghatározóan fontos művei az 1987-ben kiadott *Foundations of Cognitive Grammar Vol. I.* (Stanford, California) és ennek 1991-es folytatása: *Foundations of Cognitive Grammar Vol. II.* (Stanford, California), valamint a *Concept, Image, Symbol: the Cognitive Basis of Grammar* című, 1991-ben megjelent mű (Mouton et de Gruyter, Berlin, New York)

¹⁹ L. például legutóbb egyes részletekre összpontosítva: Tolcsvai Nagy Gábor 2002. Topik és/vagy figura. In: Maelczki Márta (szerk.). *A mai magyar nyelv elírásának újabb módszerei*. V. Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszék Magyar Nyelvészeti Tanszék. 237–248. Uő. 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. In: Bednaries Gábor—Bengi László—Kulcsár Szabó Ernő—Szegedy-Massák Mihály (szerk.). *Hang és szöveg*. Budapest: Osiris. 26–61.

tában, illetve aspektusából szemléli, hanem **a kogníció és az interakció kettősségében**.

3. A szövegtan mindenkori kérdését — miképpen jön létre a szövegértelem — tehát eszerint a kettős szempont (kogníció, interakció) szerint kell tárgyalnia. E kérdés azonban természetesen számos további kérdést foglal magában. A válaszhoz mindenek előtt modellálni kell a gondolkodást, illetve választani kell egy (hipotetikus) kognitív modellt. E választás során a szerző egyértelműsíti — Langackerhez is hű maradván — a szövegértelem szempontjából meggyőző hatásúnak tartható **holisztikus szemléletet**, ez azonban nem zárja ki azt a fontos megkülönböztetést, miszerint más és más dolog azt feltételezni, hogy gondolkodásunk holisztikus természetű egyfelől, illetve hogy a tárgy vizsgálatát holisztikus modellben képzeljük-e el másfelől²⁰.

4. A szövegértelem megtalálásához vezető út modellálása során szembesülni kell a kogníciót és az interakciót meghatározó paraméterekkel. Vagyis elkerülhetetlen lesz a szempontok rendkívüli sokfélesége, ami ismert tény a szövegtan minden irányzata számára, kezelése viszont sokféle megoldási kísérletben történhet. Az a megoldási javaslat, amelyet a könyv tárgyal, összhangban van a szövegértelem létrejöttének kettős alapjával: a szerkezet és a művelet kettősségével, amennyiben bevezet egy — a szövegtan szakirodalmában nem teljesen ismeretlen²¹, mégis viszonylag kevésbé feldolgozott — metaforikus fogalmat: a partitúra²² fogalmát, és elemzéseket is végez a **partitúra mint modell** felhasználásával.

5. A központi kérdést, vagyis a szövegértelem létrejöttét három szinten tárgyalja, ezeket mikro-, mezo- és makroszintnek nevezi. A három szint tárgyalásakor kettős megközelítéssel él, s ez a kettősség végigvonul a könyv egészen. Egyfelől az egészelvűségből következően, de a szövegtan háttérében meghúzódó hermeneutikai gondolat jegyében is nyilvánvaló, hogy a szövegértelem a makroszinten teljeseedik ki. („...,a szöveg mikroszintű elemei és kapcsolatai is csak a teljes szövegben, tehát a makroszinten kapják meg tényleges érvényüket...” 120). Másfelől az elemzés szükségszerűen egyesíti magában a mikroszinttől a mezoszinten át a makroszint felé tartó lineáris szövegfelismerés folyamatának lépéseit, vagyis alulról felfelé építkezik. Mindezt a könyv a szintek tárgyalását a makroszint alapvető fogalmaival indítja (bevezetvén a szövegvilág, a néző-

²⁰ L. a szerző hivatkozását az ontológiai modularizmus és a módszertani modularizmus elválasztására (45).

²¹ A szerző hivatkozik Harald Weinrich munkájára (369).

²² A partitúra részei: 1. idő, 2. tér, 3. a résztvevők (viszonyuk), 4. a résztvevők cselekedetei, 5. a résztvevők beszéde/írása: a szöveg fizikai megnyilvánulása, 6. a szöveg nyelvtani egységeinek jellemzői, 7. a szövegértelem szintjei (mikro-, mezo-, makroszint), 8. a megformáltság értelemképzése (a stílus), 9. a résztvevők elmetevékenysége (észlelés, a beszédhelyzetből származó ismeretek, az aktivizált tudás sémái) (61).

pont, a szövegfókusz és a szövegtopik kategóriáját és tárgyalván a tér és az idő jelölését a szövegben). Ezt követi a mikroszint részletezése (központjában a korreferencia kérdéseivel), majd a mezoszint elemzése (ebben megkülönbözteti a szöveg**értelme** mezoszintjének szövegtani formáit, amelyek a **művelet** szempontját követve tárulnak fel, illetve a szöveg**szerkezet** mezoszintjének formáit, amelyek, miként nevük is mutatja, a **szerkezet** szempontját érvényesítik a leírásban²³). Végül mintegy összefoglalásként még egyszer visszatér a szövegértelme makroszintjéhez és ennek szövegtani formáihoz.

Ez a hármasság, vagyis az induló globális áttekintés (a szöveg makroszintje első tárgyalásban), az alulról felfelé történő építkezés részletezése (a szöveg mikro- és mezoszintje) és végül az átfogó befejezés (a szöveg makroszintje második tárgyalásban) megfelel az értelemadás műveletét bemutatni kívánó szándékunknak, és módszertanilag is jó választásnak bizonyul, két szempontból is. Egyfelől érzékeltetni tudja azt a szempontgazdagságot, amellyel a szövegtannak meg kell küzdenie. Másfelől még egyszer hangsúlyozni tudja a művelet és a szerkezet közös szempontját egy általánosabb, átfogóbb szemszögből, éspedig mint „a szöveg értelemszerkezetét” és „a szöveg általános szerkezetét”²⁴.

E felsorolt jellemzők Tolcsvai Nagy Gábor szövegtanának a recenzens olvasatában legszembevetőbb vonásait kívánták bemutatni. A következőkben megpróbálok néhány részletkérdésben a könyv eredményeihez és állításaihoz kérdéseket fűzni. E kérdések arra hivatottak, hogy a könyv gondolatait folytatva a szövegtan számára további kutatandó problémákat jelöljenek ki. Két gondolat köré próbálok csoportosítani őket:

1. A szövegtan tárgya kapcsán felmerülő, továbbgondolásra késztető kérdések.

2. A kognitív keretben értelmezett fogalmak természete és az ebből következő, továbbgondolásra késztető kérdések.

²³ „A szövegértelme mezoszintjének szövegtani formái” címen a szerző a szövegtopik és a szövegfókusz megoszlását, a mellérendelést, a fogalmi séma mezoszintű szerepét, a mezoszintű utalásokat, a metafora mezoszintű szerepét, továbbá a „mezoszintű szövegtani formák jellegzetes együttállásait” (vagyis a mezoszinten elkülöníthető koherenciátényezők egymáshoz való viszonyát, egyikük vagy másikuk túlsúlyát stb.) és a mezoszintű szövegegység szerkezetét és szövegtani szerepét (vagyis viszonyát a többi egységhez, illetve a szövegegységhez) vizsgálja. „A szövegszerkezet mezoszintjének formái” között a bekezdés (mint az írott szöveg szerkezeti egysége) és a párbeszéd alapegységei (például a forduló) leírását és jellemzését olvashatjuk.

²⁴ Értelemszerkezeten a szövegtopikoknak és szövegfókuszoknak a beszélő és a hallgató reprezentációjában létrejövő rendszerét, valamint e topikoknak/fókuszoknak igékkel jelölt összefüggő cselekvéseit és állapotait érti, úgy is mint szövegteremtő és szövegértelmező mentális folyamatot. Általános szerkezeten pedig bizonyos, hagyományosan rögzített vagy spontán formációkat, beleértve a szövegkezdő és szövegbejező elemeket.

3.1. A szövegtan tárgya kapcsán felmerülő, továbbgondolásra készítő kérdések

A gondolatok, amelyek a könyv eredményei alapján megfogalmazódhatnak, a következő alkérdéseket érintik:

3.1.1. Mit jelent a szöveg vizsgálata: leírást, magyarázatot vagy interpretációt?

3.1.2. Miről nyújt információt, belátást, tudást a szöveg vizsgálata (a nyelvről, a kognícióról, a szövegekről, más egyébről)?

3.1.3. Milyen lehetőséget nyújt a szöveg vizsgálata arra, hogy a szerkezet és művelet együttesét modellálni és magyarázni tudjuk?

3.1.1. Magyarázat, leírás, interpretáció

Tolcsvai Nagy Gábor könyve arra készítet, hogy elgondolkodjunk e három tevékenység (avagy tudományos cél) és a vizsgált tárgy (a szöveg) viszonyán.

A könyvben képviselt „funkcionális és párhuzamos elrendeződésű kognitív szövegmodell” (l. például: 63) célja a szöveg **magyarázata**. Nem az egyes szövegé, hanem a szövegé. Ezt meg is valósítja, amennyiben széles skálán mozogva igyekszik mind a művelet, mind a szerkezet vonatkozásában modellálni a szöveg értelemadásának mikéntjét. A modellálás természetesen bizonyos értelemben naiv metaforikus színezetet ölt a partitúra metaforában, ugyanakkor el kell ismerni, hogy egy szigorúbb (nyelvészeti) modellálásnak a lehetősége a tárgy (a SZÖVEG mint egész, holisztikus értelemben) okán nem tekinthető ésszerű célnak. A partitúra modell e sorok írója szerint is a tárgy számára meggyőző magyarázó (értsd: megvilágító, hogy a metaforát egy újabb metaforával tetézzem) erővel rendelkezik. Ez a magyarázat egyúttal megpróbál túllépni azon a megszokott és kézenfekvő alapkérdésen is, hogy mi minden tartja egybe a mindenkor szöveg nyelvi elemeit. Ehelyett arra figyel, hogy „a szöveg hogyan jelenít meg, hogyan reprezentál valamit” egy adott közegben (időben, térben, helyzetben) „a lineáris módon megvalósuló nyelvi egységek” jelentéshálózatában, a mikro-, mezo- és makroszerkezetben. Nem a sokféle szövegtanban sokféleképpen elnevezett és elgondolt szövegösszetartó erő áll tehát a magyarázat középpontjában, hanem az egészszelvésségből következően az a kérdés, hogy az egészből mit miképpen emel ki, bont részekre és fűz egybe a szöveg. A szerzőt idézve: „(az itteni szöveg-magyarázat azt kutatja elsősorban), hogy *a világ dolgait hogyan írja szét a maga alapvetően nyelvi módján, de nem nyelvi szerkezetében a szöveg.*” (63, kiemelés az eredetiben.) Ezt a szóalkotásában (l. *szétír*) jellegzetesen a hermeneutika nyelvhasználatára és szemléletére emlékeztető megfogalmazást érdemes és szükséges lesz a következőkben is szem előtt tartanunk.

Míg maga a partitúra modell a SZÖVEG számára magyarázó igénnyel lép fel, a mikro-, mezo- és makroszintű összetevők vizsgálata a **leírást** képviseli. A szerző a 3.15. fejezetben („Összefoglalás: a szövegmagyarázat alapgondolatai”, 62kk) egymás mellett vezeti be, illetve használja a *magyarázat* és a *leírás* fogalmat, ez utóbbit a következőképpen: „A szövegleírás megkeresi azokat a szövegbeli kifejtett nyelvi, kifejtetlen, bennfoglalt és szituációs összetevőket, amelyek kiemelkednek, feltűnővé válnak a szövegalkotás és -értés műveleteiben, tehát amelyek figurák valamilyen alapon²⁵, előtérben vannak valamilyen háttér előtt, és amelyek ezért a szöveg értelemhálójának²⁶ lényegét alkotják. Egy szövegtan törekedhet minden szövegegység leírására, de elsősorban a fontosakra kell összpontosítania” (63). Az idézet a szövegtan kettős leíró feladatára utal: egyfelől megjelöli a szövegleírás számára követendő eljárást az összetevők vizsgálata során, másfelől kiemeli azt a momentumot, amely a gyakorlatban a leírást az interpretáció felé tolja: ti. arra utasít, hogy a leírásban a fontosakra összpontosítsunk.

A fontosak kiemelése nyilvánvalóan az **interpretáció** kérdése. Valóban látni fogjuk, hogy egyes elemző eljárások (például a szövegfókuszok vagy szövegtopikok rendszerében történő elemzés eltérő eredményei, l. 127kk stb.) igen lényeges különbségeket mutathatnak, és akkor még nem is szóltunk a szöveg elkerülhetetlenül „hermeneutikai” mivoltáról, arról a közismert tényről, amit a könyv mint értelmezésbeli „megelőzöttséget” említ. A könyvnek a megelőzöttséggel (vagyis az értelemadó hallgatónak, ill. beszélőnek a szövegegész értelemadásában és ezzel a mikro-, mezo- és makroszintű jelenségek súlyozásában meghatározó, egyéni, a szöveg értelmezését mintegy megelőző szerepével) kapcsolatos álláspontja (60) egyértelmű és helyeselhető: (i) egyfelől fontos, hogy tudatában legyünk a megelőzöttség tényének, (ii) másfelől elvárando, hogy e tény tudatában az értelmezési lehetőségek minél gazdagabb megalapozására és feltérképezésére törekedjünk, mégis (iii) harmadfelől szükségtelen e tény túlhangsúlyozása, hiszen mindennapi szövegeinknél a többféle egyéni értelmezés nyilvánvalóan csak igen korlátozott mértékben lehetséges. Mindez azonban nem mond ellent annak, hogy a szöveggel (a SZÖVEGGEL) való foglalkozás bizonyos értelemben mindig interpretáció is.

Összefoglalásul a magyarázat, leírás és interpretáció vázolt hármas jelenlétét a következőképpen gondolhatjuk tovább:

A magyarázat tárgya lehet a továbbiakban — a szöveg egészelvűségének megtartása mellett is — elsősorban nem a SZÖVEG, hanem a szöveget konstituá-

²⁵ A figura-alap megkülönböztetés a langackeri kognitív nyelvszemléletnek a pszichológiából kölcsönvett fogalma, ugyanígy az előtér és háttér.

²⁶ Az *értelemháló* kifejezés a kognitív tudomány konnekcionista irányú kutatásaiban szereplő terminus, a „háló” a mentális folyamatok hipotetikus modelljében szereplő metafora.

ló egy-egy (nyelvi) tény, amely modellezhető strukturális vagy akár kognitív keretben. Vagyis a szövegtan számára a továbblépést **az egyes szövegtani részrendszerekre való rákérdezés és e rendszerek modellálása** jelentheti. A leírás során feltérképezett jelenségek körében vizsgálódva tehetünk fel az egyes részrendszerek körében magyarázatra váró miért-kérdéseket. A szövegtani kutatás eszerint olyan irányban lehetne különösen termékeny, amely nem a szöveg (a SZÖVEG) egészére figyel, hanem egy-egy részrendszer határait próbálja meg kicsövekeltetni és ezzel együtt folyamatosan **eljutni a részrendszer mindenkori határáig**, addig a pontig, ahol a rendszerből ki kell lépnünk egy további rendszer felé. Így például eljuthatunk a mondattopik révén meghatározott sajátosságok (például szórend, névmáshasználat stb.) nyelvi elemzésétől azoknak a jelenségeknek a megláttatásáig, amelyeket csak egy másfajta rendszerben (például a szövegtopik stb. rendszerében) lehet/kell magyaráznunk stb. S végül mindezzel együtt tudatában kell lennünk, hogy a mindenkori szöveg mindenkori elemzése az **interpretáció** kategóriájába tartozik. Ennek elismerésével **a kutató feladata bizonyos értelemben erkölcsi feladattá is válik**, amennyiben tudnia kell, hogy értelmezéséért felelős. Felelős azért, hogy a tőle (is) függő értelmezéshez minél több információt és készséget szerezzen. És felelős azért is, hogy eredményeivel másokat minél átfogóbb és sokrétűbb értelemadó képességre neveljen.²⁷

3.1.2. Miről nyújt információt a kogníció és interakció kettős fogalmi keretében elhelyezett szövegtan?

A kérdés csak látszólag tartalmatlan (amennyiben a kézenfekvő válasz: a szövegtan természetesen a szövegről nyújt ismereteket). A szövegtanok tanúsága szerint ugyanis a SZÖVEGRől szólva voltaképpen egy sor egyéb területről szólnunk, mindenek előtt a nyelvről, a társuló mentális műveletekről, illetve a társuló szociális, szociálpszichológiai, funkcionális pragmatikai, esztétikai stb. tényekről. A szöveg Tolcsvai Nagy Gábor szövegtanában is ebbe a három területbe (nyelv, kogníció, cselekvés /= interakció/) ékelődik. A szövegtan tanulmányozásában éppen az a vonzó, hogy a fenti három területből például az első esetben elszakíthatatlanul nyelvi-nyelvészeti vizsgálódás formáját ölti, amely vizsgálódásban azonban a kutató döntően más, új szemszögből tekint a vizsgált adatokra (a nyelvre). („A szövegtan a nyelvészeti kategóriákat a szöveg szempontjából értelmezi és írja le, nem autonóm jelenségekként”, mondja a szerző (59), ami viszont nem jelenti azt, hogy ne lehetne/kellene őket mint a szöveg specifikus, **nyelvészeti** részrendszereit megpróbálni megragadni és működésükben magyarázni.) **Ha tovább gondoljuk e tudomány lehetőségeit, a kutatás perspektíváját mindenképpen a vizsgálat során a mindenkori tudományterületek**

²⁷ Vö.: Coseriu, Eugenio 1981. *Textlinguistik*. Tübingen: Gunter Narr. 114kk.

közötti határok keresése és kijelölése biztosíthatja. Ilyen, határok között megfogalmazódó, hagyományos szövegtani fogalom például a konnexitás-kohézió-koherencia hármassága: tudománytörténetileg és a tárgyat belülről tekintve egyaránt természetes, hogy a konnexitás nyelvészeti leírása bizonyos pontokon szükségessé tette a kohézió rendszereinek (vagyis egy másik „modulnak”) a vizsgálatát, és ugyanígy természetes, hogy a kohézió meghatározása olyan határokból ütközött, amelyet egy további rendszerben (példánkban a koherencia révén) lehetett csak megragadni. Miképpen az sem véletlen, hogy a koherencia értelmezése elvezet a procedurális szemlélethez, amint erre a szerző is utal. A szintek (különösen a mikro- és a mezoszint) tanulmányozása így mindenképpen történhet olyan (szöveg)nyelvészeti keretben, amelyben egy sor fontos információt nyerünk a nyelvről, vagy olyan egyéb keretekben, amelyek a mentális reprezentációra összpontosítanak, illetve amelyek a szociális interakció rendszereibe illeszthetők. **Csak azzal kell mindig tisztában lennünk, hogy éppen melyik keretben, milyen céllal és milyen probléma megoldására törekedve foglalkozunk a szöveggel.** Ez a megfontolás is amellett szól, hogy a szövegtani kutatás célját ne (ne csak) a SZÖVEG mint holisztikus egység megragadásában keressük, hanem az egyes részrendszerek mint elméleti „modulok” felderítésében is. **Eredményeink ekkor nyelvészeti, kognitív pszichológiai vagy cselekvéseméleti és szociológiai megállapítások (leírások, magyarázatok) lesznek, míg a SZÖVEG egészének a partitúrában megragadható vizsgálata az interpretációt előlegezi meg.** Ehhez további keretek között társítható a befogadás, a reakció, a hatás vizsgálata is mint a szövegtan további, távlati célja.

Összefoglalva a mondottakat: a szöveg olyan specifikus kutatási tárgy, amelynek vizsgálatáról szólva értelmes kérdésként fogalmazhatjuk meg a fenti második alkérdést. Hiszen ha a szöveggel foglalkozunk, elkerülhetetlenül nyelvészettel, kognitív tudománnyal és szociológiai, szociálpszichológiai, kultúrantropológiai, funkcionális pragmatikai kérdésekkel szembesülünk, illetve foglalkozunk. A szöveg mint specifikus kutatási tárgy perspektívája lehetővé/szükségessé teszi, hogy tanulmányozásával e tudományok számára meghatározóan fontos ismereteket szerezzünk, és ugyancsak lehetővé/szükségessé teszi, hogy kikutassuk a mindenkori jelenségek sorában a határpontokat, azokat a pontokat, amelyeknél váltanunk kell egy magyarázó rendszerből egy másikba.

3.1.3. A szöveggel való foglalkozás a szerkezet és művelet egységében

A procedurális szemléletre való törekvés már a de Beaugrande—Dressler páros klasszikussá vált könyvében megjelenik. A kognitív megalapozású szövegtanok mindannyian törekednek arra, hogy a szöveg értelemadását folyamatként ragadják meg. A szövegtannak, amint azt Tolcsvai Nagy Gábor könyve is képviseli, fontos feladata olyan modellek kidolgozása, amelyekben a nyelvi tudás

strukturális és procedurális aspektusai közelebb kerülnek egymáshoz. E kettősség megvalósítása természetesen eltávolítja a nyelvészt a Saussure óta megszokott és begyakorolt, a *langue* és *parole* kettősségében történő gondolkodástól.

Helyette a szövegtan számára, úgy tűnik, többféle modell is kínálkozik. Az egyik minden bizonnyal a folyamatosságnak, a műveletre való összpontosításnak az az értelmezése, amely szerint a konverzációelemzés próbál eljárni a maga transzkripciós technikáival és az így rögzített, élőbeszédbeli szövegek törvényszerűségeinek kutatásával. Egy másik, igen feszes és formális logikai eljárásokra támaszkodó lehetőséget képviselnek a dinamikus szemantika modelljei, amikor a mondaton túli egységekben bekövetkező szemantikai változásokat modellálják. Az információ feldolgozásának különféle modelljei, amelyekről a szerző is szól (54), további fontos szempontokat ragadnak meg a folyamatosság, vagyis a szöveg értelemadását képviselő „művelet” tudományos értelmezése során. A kognitív tudománynak az elme működésére vonatkozó hipotézisei úgyszintén a műveletre összpontosítanak, és ezt teszi a rájuk építő, belőlük merítő kognitív lingvisztika, ez a Tolcsvai Nagy Gábor könyvének nyelvszemléletét meghatározó irányzat. És egészen más irányból, de ugyancsak az értelmezés mint művelet központi szerepét emeli ki a szöveg mibenlétét magyarázó modern hermeneutika, amelyre *A magyar nyelv szövegtana* mint a kognitív szemlélettel összeegyeztethető szövegfilozófiai alapvetésre ugyancsak támaszkodik.

Művelet és szerkezet egységét ebben, a SZÖVEG holisztikusan értelmezett fogalmára összpontosító szövegtanban mindenekelőtt az a folyamatosan jelenlévő szándék képviseli, hogy megláttassa a SZÖVEG leírását megvalósító fogalmak és szempontok különbségét aszerint, hogy e fogalmak és szempontok a „szerkezet” avagy a „művelet” kategóriájába sorolhatók-e. Így például a korreferens viszonyok vizsgálatakor a „szerkezet” perspektívájában értelmezett fogalmak például a referenciális távolság vagy a topikállandóság, a „művelet” perspektívájában értelmezett fogalmak viszont például a szövegtopik és szövegfókusz vagy a tudáskeret és forгатókönyv. Maguknak e fogalmaknak a leírását a továbbiakban nem befolyásolja, hogy a „szerkezet”-et vagy a „művelet”-et képviselik-e: a maguk helyén megfelelően részletezett és meggyőző értelmezésüket kapjuk, és pedig mind a „szerkezetet”, mind a „műveletet” képviselő fogalmaknál a leírásnak és magyarázatnak ugyanazon funkcionális és kognitív megalapozottságával és ugyanazon leíró és analízáló módján. **Ezért a szerkezet és művelet kettősségének feltüntetése és konzekvens elkülönítése, valamint a művelet szerepének kiemelése a könyvben elsősorban mint a kognitív nyelvészet és a hermeneutika — e két egymástól meglehetősen távoli, bizonyos pontokon mégis érintkező szemléleti és filozófiai háttér — szövegelfogásának hangsúlyozása érzékelhető.** E kettős háttér előtt válik lehetségessé azoknak a „dinamikus, műveleti jellemzőknek” a bemutatása, „amelyek egy szöveg létrehozásához vagy megértéséhez szükségesek, és amelyek így a leírás részét képezik” (54). Ugyan-

csak e kettős háttér óvja meg a könyvet attól, hogy műveletként túlhangsúlyozza a beszélő és a befogadó közti interakciót, és ezt elszakítsa magától a szövegtől (amelyet ezzel mintegy statikus állandóvá degradálna). Fontos figyelmeztetés tehát a következő: „... a műveletek sora nem egyszerűen a beszélő és a hallgató közötti interakció keretében zajlik (ennek bemutatásához elegendő lenne egy közösségi érvényű cselekvésemélet), hanem a beszélő, a szöveg és a hallgató között” (54).

3.2. A kognitív keretben értelmezett fogalmak természete és az ebből következő, továbbgondolásra késztető kérdések

Tolcsvai Nagy Gábor szövegtanában sorra megtaláljuk azokat a fogalmakat, amelyek a kognitív irányzatok megjelenése óta mintegy közhasznúvá váltak a nyelvészet különféle kutatási területein, mindenek előtt természetesen a szemantikában, a pragmatikában és a korábbi kognitív vagy procedurális irányultságú szövegtanokban. A következőkben ezek közül a fogalmak közül megkísérlek kiemelni néhányat, amelyek olvasatomban e szövegtan tartóoszlopai között tartathatók számon, és amelyek továbbgondolásra serkenthetnek. Valamennyi fogalomra jellemző, hogy (i) a kognitív tudomány, illetve a(z) egyszerű) mondat vizsgálatán túllépő nyelvészeti (és/vagy pragmatikai) vizsgálódás keretében jött létre; (ii) ezeket a szerző beilleszti a szöveg vizsgálatába, és meggyőzően bizonyítja e fogalmak biztos helyét és nélkülözhetetlen informatív erejét a szövegtan számára; (iii) a recenzens pedig megpróbálja felkutatni azokat a pontokat, ahol e fogalmak a szövegtani kutatásban problematizálhatók, vagyis ahol újrafogalmazásuk vagy megerősítésük továbbgondolásra késztet. A következő fogalmakról lesz szó:

- 3.2.1. A prototípus
- 3.2.2. Az „egység” langackeri fogalma
- 3.2.3. A figura-alap viszony
- 3.2.4. A fogalmi séma (tudáskeret, forgatókönyv)

3.2.1. A prototípus

Ezt az időközben egyre általánosabb értelemben használt fogalmat a kognitív nyelvészet, mint ismeretes, Eleanor Rosch pszichológiai és pszicholingvisztikai fogantatású tanulmányából vette, amelyben a szerző az arisztotelészi „kategória” fogalmával egy másfajta kategorizációt állít szembe.²⁸ E kategorizációnak két alapvetően fontos tulajdonsága van, amelyek közül azonban többnyire csak az egyiket emelik előtérbe, s ezzel mintegy meg is csonkítják Rosch elméletét.

²⁸ L. a könyv 47kk lapján olvasható bemutatást.

Az egyik tulajdonság szerint észleléskor az elme nem kizárólagosan, igen-nem döntések alapján sorolja be az észlelteket egy-egy kategóriába, hanem a kritériumoknak való különböző fokozatú megfelelés alapján; ennek értelmében a kategória (= a típus) elemei között találunk olyanokat, amelyek központi, „jó” példányok (= prototípusok) és olyanokat, amelyek csak mintegy „érintőlegesen” megfelelő, „kevésbé jó” példányok.

A másik tulajdonság szerint az észlelés vonatkozásában működik egyfajta hierarchia, amely a példányokat három alapvető csoportba segít sorolni. Ráadásul ez a hierarchia nem egyenes vonalú, hanem egy középpontból és két, a középponti kategóriához képest alárendelt, de egymással másfajta viszonyban álló pontból jön létre. A középponti (alapszintű) kategória „az a szint, amit a világban való tájékozódás és a nyelvelsajátítás során a leghamarább megtanulunk, ... ehhez kötődik a legrövidebb, leggyakrabban használt és kontextuálisan leginkább semleges nyelvi megnevezés, a leggyorsabb azonosítás és a legtöbb kategóriatulajdonság”, olvassuk *A magyar nyelv szövegtanában* (47). A további kategóriák ehhez képest a hierarchia két végpontján elhelyezkedő „teljesen általános”, illetve „egyedítő tudományos” kategória megjelölést kapják. (Például: alapszintű kategória: *alma*, általános kategória: *gyümölcs*, egyedítő kategória: *jonatán*.) A két tulajdonság (a prototipikalitás és a sajátos tulajdonságok szerinti hierarchiaképzés) együttes hatása okán mondhatjuk, hogy például az alma prototipikus gyümölcs, míg, mondjuk, a zöldpaprika nem az.

A prototipikalitásra való hivatkozás során gyakran kiemelt hangsúlyt kap a prototipikus és a kevésbé „jó” példányok elkülöníthetősége, és elsikkad e kategóriaképzés másik meghatározó kritériuma, a jelentésbeli hierarchia elemei, ezek összefüggései és az őket kiválasztó és kölcsönösen meghatározó kritériumok általánosan érvényes megadása. Ezzel a prototipikalitás fogalom veszt terminus értékéből, maga is természetes nyelvi kifejezésként működik, és végső esetben egyszerűen csak azt tartalmazza, hogy az adott példányok/jelenségek vizsgálatában egy adott kritériumrendszer feltételezve vannak több, illetve kevesebb kritériummal meghatározott vagy egyéb, analóg módon adódó központi és periféris példányok/jelenségek stb.²⁹ Hogy erre ne kerülhessen sor, a kognitív tudományra épülő szövegtannak további távlati feladata lehet, hogy következetesen rákérdezzen a prototipikalitás megállapíthatósága mellett a lehetséges/szükséges hierarchikus összefüggések mibenlétére is. Rosch a prototipikalitás fogalmát **az észlelés és a jelentésképzés** vonatkozásában alkotta meg. Ha

²⁹ Ennek a jelentésbeli átalakulásnak, vagyis egy szaktudományos közegéből kiemelt és általánosított nézetrendszer bizonyos értelemben vett „megrövidülésének” és „átalakulásának” tudománytörténetileg érdekes példái azok az analógiák, amelyekre hivatkozni szoktak Rosch gondolatai kapcsán: a Prágai Kör „centrum és periféria” fogalmára, illetve Wittgenstein „családi hasonlóság” fogalmára gondolok.

ezt a fogalmat **más területre kívánjuk alkalmazni** (tehát például a szövegbeli figura-alap kettősségre, az „egység” határainak megállapítására, a szövegtípus mibenlétére stb.), akkor meg kellene találnunk, és pontosítanunk kellene azokat a kritériumokat, amelyekkel a prototípust, az általános fogalmat és az egyedített fogalmat egymással összevethetjük, vagy, ha a prototipikalitást immár nem mint pszichológiai és kognitív szemantikai tényt vizsgáljuk, akkor fel kellene fedeznünk, vagy magyarázatunkhoz meg kellene konstruálnunk a prototípushoz tartozó hierarchia tagjait, például a szövegtípus vagy a langackeri „egység” fogalom vonatkozásában azt, hogy mi lesz egy-egy szövegtípus vagy egy-egy nyelvi „egység” mint prototípus mentén az egyedített, illetve az általános fogalom stb. Más szóval: azért, mert a prototipikalitás bevezetésével, úgy tűnik, elvetettük az arisztotelészi kategorizációt (vagyis a disztinktivitás és az exhausztivitás igényét), még nem mentesülünk attól a feladattól, hogy magát a mindenkori prototípust (ha megtartjuk, akkor a roschi képlet megcsönkítése nélkül) meghatározzuk. Úgy vélem, hogy ezen a téren a kognitív szövegtannak (is) lehetnek feladatai.

3.2.2. Az „egység” fogalom a szövegtanban

Ez a fogalom Tolcsvai Nagy Gábor könyvében Langacker meghatározásában jelenik meg, és többféle módon nyer tartalmat. A langackeri megfogalmazást a szövegtan 106. oldalán olvashatjuk: „Az egység az a szerkezet, amelyet a beszélő elég alaposan megtanult, hogy nagymértékben automatikusan tudja kezelni anélkül, hogy figyelmét annak különálló részeire vagy elrendezésükre összpontosítaná. Az egység belső komplexitása ellenére „előre csomagolt” konstruktumot alkot; ezért a beszélőnek nem szükséges arra figyelnie, hogy miképp rakja azt össze, könnyen bánhat vele egységes entitásként.”³⁰ Ez a megfogalmazás éppen annyira praktikusán általános, hogy még lehetőséget nyújtson az esetenkénti pontosításra, illetve másfelől ne vesszen el teljesen az elhatárolódást, a pontos határvonalak lehetőségét eleve elvető alapállás tagadhatatlan homályosságában. Az „egység” meghatározása a recenszens értelmezésében a következő lehetőségeket foglalhatja magában, különös tekintettel a szövegtanra: (i) minden egység létező, tehát nem csak elgondolt képlet; (ii) minden egység rendelkezik bizonyos struktúrával; (iii) az egység belső felépítése a használat során nem tudatosan szükségszerűen, ez azonban nem zárja ki a tudatosítás lehetőségét; (iv) az egység egység-mivoltát nem annak nyelvi strukturáltsága, a struktúra elemeinek minősége, fajtája stb. szabja meg, tekintve, hogy nem pusztán nyelvi, hanem nyelvi és mentális létezőként gondoljuk el; (v) az egység éppen ezért elvileg tettenérhető a legkülönbözőbb keretekben és szinteken: a mikro- és a mezoszinten egya-

³⁰ Langacker 1987: 57.

ránt; (vi) az egység mibenléte „fokozat kérdése” (106), hiszen az, hogy egy struktúra mennyire automatizált, illetve mennyire tudatos és ad hoc (= egyszeri) jellegű, az a mindenkori nyelvhasználók és a mindenkori szöveg(típus) függvénye is (vagyis ezzel érvényesül az egyszerre holisztikus kognitív és hermeneutikai alapállás); (vii) a megelőző pont dacára törekednünk kell felfedni a mindenkori prototipikus egység mibenlétét; (viii) az így értelmezett egység a szöveg szempontjából összekötő kapocs lehet a szöveg lineáris felépítése és a szöveg-értelem azon túlmutató komplexitása között.

A mondottak alapján az egység egyaránt lehet hagyományos értelemben egy szójelentés, egy-egy idiomatikus fordulat (lexikális egység), egy nyelvtani minta vagy egy olyan szövegbeli faktum, amelynek önálló, sajátos „értelmeképző szerep” jut (106). A kérdés ezután csak az, hogy miképpen értelmezzük azt az **értelmeképző szerepet, amely összefügg** egy adott lehetséges egység **nyelvi mibenlétével**, illetve miképpen állapítsuk meg az egység prototípusát és periferiáit. E kérdés fontosságát bizonyítja az a sokszínű kutatás, amely a rendszermondattól és a szövegmondat elkülönítésére és ez utóbbinak a pontosítására törekszik. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtana is szembesül ezzel a kérdéskörrel, és többek között a **korreferenciáról** szóló fejezetben, a **szövegfókusz és szövegtopik** elemzésében, a **mellérendelések** tárgyalásakor és a **fogalmi séma** mezőszintű szerepének bemutatásában értékes megállapításokra jut. Ezek a tényezők vezethetnek el ugyanis a legkézenfekvőbb módon bizonyos, **nyelvileg** megragadható **szövegegységek**hez.

A további szövegtani kutatások számára is megfogalmazódik a kérdés: miképpen strukturált a szöveg. Ha követjük is a langackeri felfogást, és egybefűzzük a kognitív szemléletet a hermeneutika álláspontjával, ezzel nem zárjuk ki annak lehetőségét/szükségyszerűségét, hogy feltételezzük és megpróbáljuk feltérképezni a (bizonytal szövegtípusonként elkülöníthető) különféle szintű nyelvi, logikai, mentális műveleti egységeket. A recenzens számára itt is a kis lépések taktikája tűnik követhetőnek, amelyekkel eljuthatunk az egy-egy nézőpontból kijelölt vizsgálati keretek határáig. Az egység relevanciája (= vagyis konstitutív mivolta a mindenkori vizsgálati keretben megfogalmazódó problémák megoldásában) feltételezi, hogy a szövegben (is) számos különféle egységgel szembesülünk, illetve dolgozhassunk, és nem szükségszerű, bár nem is kizárható, hogy ezek az egységek összefüggésben álljanak egymással. E megfogalmazás nem szeretné összemosni a létezőnek feltételezett szövegkonstitutív egység fogalmát egyfajta teleologikus (a vizsgálat számára hipotézisként megfogalmazódó) egység fogalmával. Arra kíván utalni, hogy egy lehetséges szinten/keretben megjelenhetnek langackeri értelemben vett egységek — mint például a topik-fókusz vizsgálatában a névmási korreferencia automatizált szabályait követő egységek —, amelyek egy további szinten azonban már nem tekinthetők releváns egységeknek. Így az említett szintaktikai **topik-fókusz** szerkezetből **csak részben** le-

het levezetni a **szövegtopik-szövegfókus**z alkotta szerkezeti egységeket: ezek tagolódása nem követi szükségszerűen a mondatbeli aktuális tagolódás szabályait, itt nyilvánvalóan más szintű egységekről van szó³¹.

A SZÖVEG szempontjából emellett elgondolkodtató az a kérdés is, hogy a szövegegészre összpontosítva egyáltalán beszélhetünk-e egységről a langackeri értelemben.

(i) Ha e kérdésre igennel válaszolunk is, „előre csomagolt konstruktumnak”, automatizált tudásnak legfeljebb bizonyos szövegtípusokhoz kötődő formulák tekinthetők (például a *levél* megtanult, ennyiben automatizált részei stb.).

(ii) Már az említett mezo- illetve makroszintű jelenség, a szövegfókus-szövegtopik összefüggéseiben megállapítható tematikus progresszió tipikus megjelenési formái³² sem felelnek meg annak a meghatározásnak, amelyet Langacker ad, bármennyire jól leírható és megragadható mentális folyamat eredményeképpen jönnek is létre. A létrejöttüket befolyásoló, megalapozó kognitív és nyelvi műveletek nem tekinthetők „előre csomagolt” mentális és nyelvi egységeknek.

(iii) Hasonlóképpen a mindenkori interpretáció során feltárt nyelvi-gondolati egységek is másféle értelemben (milyenben?) tekinthetők „egység”-nek. Gondolok itt Deme László kísérletére: a tömbösödés gondolatára, illetve a Békési Imre által feltárt logikai tömbökre; ez utóbbiak különösen jól megragadhatónak és „igazi” szövegbeli egységeknek tűnnek számomra. (Olvasatomban hasonlóan gondolja a szerző is, l. 270k.) A mellérendelés lehetőségeiből adódó egységek mibenléte általában releváns és érdekes kutatási terület, Tolcsvai Nagy Gábor több oldalról meg is próbálja körüljárni a témát, és megállapítja a három vagy négy önálló mondatból álló mellérendelő konstrukciók létét: ezeket „viszonylag lezárt mezoszintű egységnek” tekinti (271).

(iv) Bizonytalán egészen más egységek a könyvben tárgyalt bekezdések, amelyek a szekvenciális monologikus szövegeknek látható részei, amelyeknek elkülönülését azonban egy egész sor tényező együtthatása eredményezheti (l. a 299. lapon szereplő összefoglalást, illetve a megelőző fejezetet).

(v) És végül a szöveg mindenkori interpretációja is eljuttathatja az értelmezőt bizonyos részek (= egységek?) kiemeléséhez, amelyek ismét más értelemben tekinthetők egységnek.

Mindezért szép távlati feladat a szövegtan számára az egység fogalmának taglalása, mind a langackeri meghatározást követve, mind azt problematizálva.

³¹ Ezekre a szerző különös gondot fordít, l. a Daneš-féle tematikus progresszió újszerű, a mondat szintjétől eltávolodó tárgyalását: 244kk.

³² Daneš következő csoportjaira gondolok: egyszerű lineáris téma-réma szerkezet, téma-réma szerkezet végigfutó témával, téma-réma szerkezet levezetett témákkal, többfelé elágazó réma stb., l. 244kk.

3.2.3. A figura-alap viszony

Az alaklélektan (Gestalt-pszichológia), mint ismeretes, elsősorban a vizuális észlelésben különböztette meg az **előtérbe kerülő**, ezáltal az észlelés és a figyelem(felkeltés) szempontjából más fajtájú, illetve a **háttérben maradó** és annak megfelelő tulajdonságokat mutató jelenségeket. Ezt a megkülönböztetést vette át a kognitív nyelv- és szövegszemlélet, amikor az előtérbe helyezésnek („foregrounding”) az értelemadás folyamatában meghatározó szerepet juttatott. Ez a szempont a kognitív szövegtan számára termékenynek bizonyult: bebizonyosodott, hogy „a feltűnő, figuraként funkcionáló nyelvi egységek alapvető szerepet játszanak a szöveg mikroszintjén az elemi kapcsolás (megszokott elnevezésével a grammatikai kapcsolóelemek) kialakításában”, továbbá hogy „a figura-alap megkülönböztetés nyelvi reprezentációja szerepet játszik a szövegtípusok elkülönítésében, így a cselekvéseket ... is végrehajtó párbeszédekben nagyobb az aránya a figura jellegű nyelvi egységeknek, míg a monologikus szövegek egy részében ellenkezőleg, az alap jellegű nyelvi egységek is gyakoriak” stb. (49). Valószínűsíthető, hogy ez a kettősség a továbbiakban a nyelvléírás és magyarázat különféle szintjein számos érdekes megfigyelésre és következtetésre ad még alkalmat.³³

Ami a SZÖVEG vizsgálatát illeti, ebben a közegben a figura és az alap fogalma egyfelől „telitalálat”, vagyis nélkülözhetetlenné váló elemzési szempont, másfelől rávilágít a szövegtan egyik alapproblémájára, a fentiekben már említett „megelőzöttség”-re.

Telitalálatnak azért nevezném, mert minden szöveg leírásában, magyarázatában, interpretációjában meghatározóan fontos művelet a folyamatosan belépő új, informatív, emotív elemek észrevétele és viszonyításuk ahhoz a közeghez, amelyikből kiemelkednek, magyarul a „foregrounding”, vagyis magyarul az előtérbe helyezés. Jól használható ez a fogalom mind a szövegben aktualizálódó szójelentések (mikroszint), mind a téma-réma viszonyok (mikro- és mezoszint), mind a szövegfókusz és szövegtopik (makroszint) kezelése szempontjából, hogy csak ezt a három, más-más szinten lehetséges kérdéskört említsem.

Problemátikusnak viszont azért kell tartanunk, mert el lehet gondolkodnunk azon, hogy mi a relevanciája e kategóriáknak egy nyitott, műveleti elemzésben, amelynek során a SZÖVEGben a mindenkori, tágra értelmezett kontextus függvényében dőlhet el, hogy mit tekintünk alapnak, és mit figurának. Természetesen túlzok: amint arra a szerző is utal (l. a fenti idézetet az 1.3. pont végén), a szöveg értelemadása nem független a szövegtől, ebben az értelemben nem tel-

³³ Tolcsvai Nagy Gábor ismerteti többek között Langackernek a figura és az alap megkülönböztetésre épülő szemantikai modelljét, l. 96kk.

jesen önkényes a figura és az alap szövegbeli észlelése, arról nem is szólva, hogy más-más dolog elfogadni e két kategória létét egyfelől, illetve az adott elemzésben konkrét tartalommal megtölteni őket másfelől. Megjegyzéseimmel csak arra kívántam utalni, hogy a figura-alap kettősség mint jellegzetesen kognitív nyelvészeti fogalom mennyire erősen illeszkedik a szövegtan tárgyához, és mennyire fontos ugyanakkor, hogy pontosan tudjuk, mire használjuk. Vagyis hogy célravezető lehet terminusértékben ott és akkor használni, ahol és amikor mibenlétét egy megadott részkérdés tárgyalásakor a lehető legnagyobb mértékben szabályozottnak tételezhetjük, míg másutt, más közegben, például az interpretáció során használva szemléletes metaforikus fogalom lehet belőle, és az interpretáció érvelő részévé válik.

3.2.4. A fogalmi séma (tudáskeret, forgatókönyv)

Ezt a fogalmat nemcsak Langacker vezeti be, hanem vele párhuzamosan, illetve őt követve több kutató is használja más-más megközelítésben (a könyv a részleteket a 4.3.4. fejezetben „A tudás” címen vezeti be, illetve foglalja össze, l. 74kk). A modern szemantika számára ez a fogalomcsalád bizonyonnyal nélkülözhetetlen, ha elismerjük, hogy a jelentéseknek része a beszélő nyelven kívüli, enciklopedikus, illetve kontextuális tudása.

A vizsgált szövegtanban a fogalmi sémákkal kapcsolatban kétféle probléma kínálkozik. E problémák a recenszens szemszögéből megerősíteni látszanak **a szövegtan kettős feladatát/lehetőségét**: eszerint egyfelől e tudománytól célszerű elvárni a mindenkori vizsgálati keretek pontos kijelölését és az e keretek közötti határok kitapogatását, vagyis a részkérdések kidolgozását mint tudományos feladatot, illetve másfelől a szövegelemzéstől mint interpretációtól szükséges elvárni az elemzés minél szélesebb körű és minél mélyebb megalapozását az elemző szubjektív tudása, ismeretei, gyakorlata alapján.

Az első probléma és az első feladat/lehetőség jelentkezik abban a próbálkozásban, amely **a fogalmi séma kifejtésének (kifejthetőségének) formáit** tárgyalja (272kk). Ez a tárgyalás célszerűen korlátozható bizonyos részkérdések önálló vizsgálatára. A könyv többféle lehetőségre tér ki (272kk).

(i) Az egyik esetben a fogalmi séma (mint séma, mint tudáskeret vagy forgatókönyv) közvetítésére úgy kerül sor, hogy a szöveg (vagy szövegrész), amelyben a jelentésbeli összefüggések az adott sémán alapulnak, megnevezve tartalmazza a sémát, amely a továbbiakban kifejtést is nyer a szövegben. Ennek alapesete a lexikoncikk (a könyv példájában a „barátság” fogalom), amely mint „hívósó” jelenik meg, és amelyet a szócikk kifejt.

(ii) Ennél izgalmasabb esetek azok, amelyekben a fogalmi sémát megnevezni képes hívósó ugyan megjelenik, a szöveg(részlet) azonban a továbbiakban e

fogalmi sémát csak következtetéssel, előfeltevéssel vagy bennfoglalással teszi az értelmező számára elérhetővé.

(iii) Végül szép számban fordulnak elő olyan szövegek/szövegrészletek, amelyek a fogalmi sémát egyáltalán nem „nevesítik”, ennek elérhetősége tehát csak a fenti három módon (következtetés, előfeltevés, bennfoglalás) lehetséges.

Ezek a kategóriák minden bizonnyal termékenyvé tehetők egy feszebb szövegsemantika számára is. Ugyanakkor a problémák **szemléltetésére** talán nem túl távoli **analógia** a huszadik század közepén virágzó strukturális szemantika azon ága, amely a szemantikai jegyekből összeálló jelentéseket archilexémákkal próbálta megragadni, és amelynek kezdettől fogva nehezen kezelhető kérdése volt, hogy miképpen viszonyuljanak egymáshoz az archilexémák (mint elméleti konstruktumok), illetve a létező nyelvi kifejezések (amelyek között vannak olyanok, amelyek egyúttal archilexémáknak tekinthetők, de vannak olyan archilexémák is, amelyeket egy-egy nyelvben nem fed le semmilyen lexikális egység). A fogalmi sémákkal kapcsolatban is feltehető a kérdés: vajon miképpen tudjuk kifejezni vagy „említeni” (= egy szóval vagy egy kifejezéssel megnevezni, l. 272) a fogalmi sémát? Milyen viszonyban áll egymással ez a kifejtés vagy „említés” és maga a mentális egységnek tekintett séma? Továbbá miképpen lehetséges megragadni és általánosítani a séma és a szöveg értelemadásának viszonyát? A kérdés természetesen nem új, a vele való foglalkozás előtt azonban bizonnyal még számos lehetőség áll, elég utalni az implikációk (és más keretben az implikaturák) bonyolult szövevényének funkcionális és pragmatikai kutatására is. A szövegbeli fogalmi sémák további kutatásának feladata lehet tehát (1) egyfelől az a kérdés, hogy miképpen viszonyulnak egymáshoz a lehetséges fogalmi sémák/tudáskeretek/forgatókönyvek és szövegbeli nevesíthetőségük (ahol a nevesíthetőség kérdése természetesen tartalmazza a fogalmi sémák hipotetikus mivoltának összes problémáját is, beleértve a kognitív szemléletben az ebben az esetben is háttérként szolgáló prototipikalitás fogalmát), (2) másfelől pedig az a kérdés, hogy miképpen fogjuk tudni kifejezni és magyarázni a következtetés, előfeltevés és bennfoglalás kategóriákat a szöveg esetében. Mindkét kérdés megérdemli a további kutatást.

A második probléma az interpretáció megfelelő előkészítettségével kapcsolatos. Szemléltetésére röviden bemutatom a könyvben elemzett egyik példát, amellyel a szerző a tudáskeret megjelenésének azt a típusát szemlélteti, amelyben a tudáskeretet — a fogalmi séma szövegfókuszba helyezett említése nyomán — a szöveg következő mondatai mint előfeltevést idézik fel, illetve építik be a jelentésbe. Az érveléshez idéznem kell a példát és az elemzést:

(5) /1/1948. december 14-én a kormányprogramhoz szólott hozzá utoljára /Barankovics István/. /2/E beszédében a jogállamiság lényeges ismérveit bontotta ki. /3/Rámutatott, hogy a koalíció az ellenzékét kitesse a közéletből. /4/Az egyházak és az állam viszonyát erőszakra alapítja, noha abban csak a megegyezés hozhat tartós megoldást. /5/Leszögezte, hogy a teljes államosítás kiszolgáltatottá teszi a polgárt. /6/Figyelmeztetett, hogy a szóban megadott szabadságjogok a gyakorlatban nem léteznek, noha az állam nem csoportérdekek, hanem csakis az igazságosság szempontjai szerint működhet hatékonyan.

(Zlinszky János: *A Néppárt politikai öröksége*. Magyar Nemzet. 1999. december 18.15.)

A /5/ példa egy hosszabb újságcikk utolsó előtti bekezdése, amelyben a legfontosabb szövegfókusz a „jogállamiság” fogalmi sémája. Ez a tudáskeret a /3–/6/ mondatban nincsen kifejtve, összetevői ezeknek a mondatoknak az előfeltevése: /3/ „az ellenzékét kitesse a közéletből” előfeltevése az, hogy jogállamban a közéletben van ellenzék; /4/ „viszonyát erőszakra alapítja” előfeltevése az, hogy jogállamban a viszonyok nem erőszakon alapulnak; /5/ „teljes államosítás”, „kiszolgáltatottság” előfeltevése az, hogy jogállamban ilyen jelenségek nem léteznek; /6/ „a szabadságjogok a gyakorlatban nem léteznek” előfeltevése az, hogy jogállamban léteznek. A szövegrészletben egy másik tudáskeret is megemlítődik (a „kormányprogram”), ez azonban alig kap kifejtő részeket (ilyen például az *egyházak és az állam viszonya*, a *teljes államosítás*), így nem játszik olyan nagy szerepet, mint a „jogállamiság” (275).

Az elemzés természetesen helytálló, és a most következő ellenérvek nem függeszthetik fel a jogosultságát, mivel a szerző célzatosan és bevallottan képviseli az elemzés nyitottságát és a mindenkori elemző mindenkori olvasatának lehetőségét, illetve elkerülhetetlenségét. Érvelésemmel csak arra szeretnék rámutatni, hogy a szövegtani kutatások távlatában minden ponton — ebben az esetben is — célszerű lehet elkülöníteni egyfajta feszebb, részrendszerek felderítésére irányuló (nyelvészeti, pragmatikai, kognitív pszichológiai, szociológiai stb.) kutatást egyfelől és a SZÖVEGRE irányuló, az egészelvűséget hangsúlyozó és ezzel interpretációvá váló foglalkozást másfelől. Érvelésem az adott példa kapcsán a következő:

Természetesen feltételezhető a fenti újságcikk bemutatott olvasata minden olyan olvasó esetében, aki megfelelő figyelemmel és megfelelő előképzettséggel olvas. De ugyanúgy feltehető, hogy más, felületesebb vagy felkészületlenebb olvasó számára a /2/ és a /3–/6/ mondatok viszonyában nem jelenik meg előfeltevésként a „jogállamiság” mint tudáskeret, mégis értelmezik a szöveget mint szöveget: például mint egyfajta felsorolást mindarról, ami a kormányzásban nem jó.

Ekkor felmerül a következő kérdés: mi legyen a tudáskeret (fogalmi séma, forgatókönyv) értéke a szövegértés fajtáinak feltérképezése számára? Másképp fogalmazva: megtehetjük-e, hogy például feltételezzük, hogy különböző súlyú tudáskeretek működnek, nélkülözhetetlenek (kötelezők) és fakultatívak? Ha ezt feltételeztük, akkor ezzel együtt azt is képviseljük, hogy **más módon része a megértésnek a szükségszerűen felismert tudáskeret és a fakultatívan beilleszthető tudáskeret**. Tovább lépve azt is megkérdezhetjük, hogy vajon egy jelenség két arcával van-e dolgunk, vagy eleve két különböző jelenséggel? A szöveggel való távlati foglalkozás egyik iránya ebben az esetben is részrendszereknek és határaiknak a megvilágítása lehet, amint erre a kognitív tudomány (nyelvészet, pszichológia, antropológia) törekedni látszik. A másik irány pedig az egyre gazdagabb, egyre tudatosabbá váló interpretáció, amelynek eléréséhez és tanításához a modern szociolingvisztika és kommunikációkutatás sokféle ága is vezethet. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtana a recenzens olvasatában — amellett, hogy az első irány számára is fontos eredményeket tartalmaz — egészében e második irány megvalósítására törekszik.

A fenti gondolatok természetesen magukon viselik a recenzens nézőpontjának korlátait. Végletesen radikálisan továbbgondolva némelyiket, akár az a végkövetkeztetés is kiderülhet, hogy mindaz, amire több ponton is a szövegtan kettős lehetőségeként hivatkoztam, nem más, mint a szövegtan elutasítása: helyette kínálkozna egyfelől az a kognitív tudomány, nyelvtudomány, nyelvpszichológia, nyelvpszociológia, kommunikációkutatás stb., amely részrendszereket kínál a szöveg felől közelítő kutatásnak; másfelől pedig a SZÖVEGTan tárgya nem lehetne más, mint a mindenkori interpretáció. Bár ez a lehetőség benne van az érvelésben, mégis szeretném hangsúlyozni, hogy éppen Tolcsvai Nagy Gábor könyve a bizonyíték: van mód arra, hogy az interdiszciplinaritás dacára a szövegről szóljunk, és szükséges a szövegre vonatkozó ismeretek mindenkori és rendszeres összefoglalása és tudatosítása, hogy része legyen az interpretáció történetiségének.

2.

Reflexiók

szövegnyelvészeti részkérdésekről vallott nézetekre

SZIKSZAINÉ NAGY IRMA

A bírálatra kijelölt kötetek bár mind a szövegtan tárgykörébe tartoznak, ám jelentősen eltérnek mind szövegtípusukban és ezzel összefüggésben a feltételezett célközönségükhöz igazodásukban, mind pedig nyelvelméleti háttérükben. Ennek következtében egyetlen szempontsor alapján összevethetetlenek. Emiatt véleményem szerint valódi összehasonlító-elemző bírálatokról nem lehet szó, csupán egyes kérdésekhez kötődő reflexiókról.

Olyan pontokat ragadtam ki a szövegnyelvészek írásaiból, amelyekről némiképp másképp gondolkodom. Petőfi S. János *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram* és Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa *A szöveg megközelítései* című kötetéhez kapcsolódva a szöveg kompozicionális egységeiről vallott nézeteimet ismertetem. Fehér Erzsébet *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben* című tudománytörténeti vázlatának a szövegszintekről írott részéhez fűzök megjegyzéseket. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani tárgyú könyvei: *A szövegek világa* és *A magyar nyelv szövegtana* kapcsán a szöveg elhatároltságáról és szerkezeti egységeiről fogalmazom meg álláspontomat. Kocsány Piroskának a *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus* című monográfiája apropóján pedig a retorikus kérdésről fejtem ki elgondolásomat.

1. A szöveg kompozicionális egységeiről másképp gondolkodva — Petőfi S. János *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram* és Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa *A szöveg megközelítései* című kötetei kapcsán

1.1. Petőfi S. János neves képviselője külföldön és hazánkban is a szövegnyelvészeti-szövegtani kutatásnak. Köztudott, hogy az ő szemiotikai textológiája igen sajátos, egyéni elképzelés. Az egész rendszerével és írásaival kapcsolatos gondolatoknak egy egész kötetet lehetne szentelni. A kutatási területére tartozó nagyszámú írásából most csak kettővel kapcsolatban fejtem ki véleményemet, ráadásul annak is csupán egy kis szeletéhez: a szöveg kompozicionális egységeiről vallott felfogásához kapcsolódva, ahhoz, amellyel nem tudok azonosulni.

1.2. Bár azonos az alcímbe jelölt elemzendő két kötet szerzője, témája, ám más a célja, szerepe és ennek következtében jellege, tárgyalási módja is. A cím-

ben elsőként jelzett mű szaktudományos igényű, és a szövegnyelvészet/szövegtan iránt érdeklődő kutatóknak szól, a másik népszerűsítő szándékú, magyartanároknak íródott a szókratészi dialógus modorában. (Az *Iskolakultúra* című sorozatban jelent meg.) Az együtt-tárgyalásukhoz alapot az ad, hogy a szerző mindkét kötetében foglalkozik a címben jelzett témával, és a két könyv nagyjából azonos időszakban keletkezése (1997, 1998) is a nézetazonosságot biztosítja.

1.3. A szöveg kompozicionális egységeiről szóló rész szervesen épül be Petőfi S. mindkét munkájába.

Az egyik a kutatóprogramot ismertető kötet 5. fejezetének (A szemiotikai textológia mint szövegtani elméleti keret) 2. alfejezete, külön jelölt egységként. A fejezet *A szöveg mint komplex jel szemiotikai textológiai fogalmáról* címet viseli, és a következő témákról szól külön részekben: először általában a szemiotikai textológiai szövegfogalomról, majd a komplex jel szemiotikai textológiai fogalmát ismerteti, és ezen belül taglalja a komplex jelek összetevőit, organizáció-típusait és kompozicionális organizációjának szintjeit, illetve egységeit.

Éppen a fejezetek egymásra épüléséből következően az elemzendő alfejezet előtti részt is szükséges áttekinteni, hiszen a szerző itt ismerteti a komplex jelek organizációtípusait. A szemiotikai textológia három organizációpárját mutatja be: a manifesztált vs kiegészített, a referenciális (denotatív) vs predikatív és a kompozicionális vs texturális típusokat. Az utóbbiakat így definiálja: „egy komplex jel vehikulúmának elemei között feltételezett hierarchikus relációk szervezettsége vs az ezek között az elemek (illetőleg tetszőleges nagyságrendű hierarchiák) között feltételezett hasonlósági vagy azonossági relációk (ismétlődések) szervezettsége” (69).

1.4. *A komplex jel kompozicionális organizációjának szintjeiről és egységeiről* írott alfejezet bevezetőjében Petőfi S. arra figyelmeztet, hogy az organizáció-típusok között kitüntetett szerepe van a kompozicionális organizációnak, mert „a komplex jelek felépítettségének alapját képező (jelrendszertípustól független) s z i n t e k é s e g y s é g e k erre vonatkoztatva kerülnek bevezetésre” (1997: 69).

Négy szintet és azon belül elemi és komplex egységeket mutat be a szerző a fejezet kifejtő részében. Ezek szerint a makroszint elemi egysége az elsőfokú makroegység, komplex egységei az elsőfokú makroegységekből létrejövő tömbök, vagyis másod-, harmad-, n-edfokú makroegységek. A mezoszint elemi egysége az elsőfokú mezoegység, komplex egységei az elsőfokú mezoegységekből létrejövő tömbök, vagyis másod-, harmad-, n-edfokú mezoegységek. A mikroszint elemi egysége az elsőfokú mikroegység, komplex egységei az elsőfokú mikroegységekből létrejövő tömbök, vagyis másod-, harmad-, n-edfokú mikroegységek. A submikroszint elemi egysége az elsőfokú submikroegység, komplex egységei az elsőfokú submikroegység-konfigurációk (1997: 69–70). — Ez a lát-

hatóan nagyon szisztematikusan megkonstruált rendszer lényegében változatlanul megtalálható a másik kötetben is (1998: 58–59).

Az alfejezet lezárásaként Petőfi S. felhívja a figyelmet arra, hogy különbséget kell tenni a szintek és egységek rendszerszerű és kontextuális értelmezése között. Az előbbi esetében az vizsgálendő: mi felel meg az egyes szinteknek és egységeknek, illetve „az adott rendszerben mi tekinthető a legmagasabb fokú egységnek” (70). Az utóbbi kapcsán „mindenkor az adott teljes, dominánsan verbális kommunikátumot jelöli a szöveg szakszó” (71).

A kötetnek a vizsgálatra kiválasztott része egyrészt megállapításokat tesz (például a kompozicionális organizáció szinttípusaira vonatkozókat), másrészt problémákat vet fel (például „a magyar nyelv rendszerében lehet-e rendszerszerű másod- és/vagy harmadfokú makroegységeket/mondat-tömböket definiálni, és ha igen, hogyan” 70).

A másik kötetnek a témába vágó részei alapvetően az 5. fejezet 3. és 4. kérdéséhez kapcsolódva találhatók meg, de az elméleti megközelítések és az oktatási gyakorlathoz számot adó egységek folyamatos váltásai miatt nem egy tömbben vannak kifejtve.

1.5. Mivel a szöveg szerkezete felfogásom szerint a szöveggel foglalkozás egyik alapvető kérdése, ezért választottam ki vizsgálatra Petőfi S. két könyvének az idevágó gondolatait. Petőfi S. a megjelent könyveiben pontosan meghatározza, hogy szerinte mi a „komplex jelek kompozicionális organizációjának” négy „szint”-je és „egységei” (1997: 69–70, illetve 1998: 58–59). Ezzel a rendszerrel több ok miatt nem tudok egyetérteni.

Már a szerző fogalmai is arra engednek következtetni, hogy bár a kötetei címében szövegnyelvészetet, szövegtant, szöveget említ, de (a szerző kifejezéseivel élve) nem a „verbális nyelv” „verbális szöveg”-éről beszél, valójában nem szövegtant, szövegnyelvészeti szakmunkát ír, hanem szemiotikát. Az erre való utalás bevallottan így hangzik az egyik kötetben: „ezek a megkülönböztetések érvényesek bármilyen komplexitású multimediális szövegre is; az alkalmazott kategóriák (kategórianevék) megválasztásánál is az volt az egyik döntő szempont, hogy ne kötődjenek egyetlen ’komplex jel’-típushoz sem” (1998: 58).

Felfogásom szerint viszont érdemes az egyes médiumok komplex jeltípusainak szintjeivel és egységeivel foglalkozni és a sajátosságokat ilyen módon a lehető teljességig feltárni. Ugyanis egyetlen komplex jeltípushoz köthető rendszer nélkül a kötetek olvasóinak hiányérzete támad. Például van olyan magyarázat, amely nem általában a szövegekre, csak a szóbeli szövegre áll: a szubmikroszint elemi egységei „a fonológiai megkülönböztető jegyek” (1997: 70, 1998: 59), komplex egységei „a fonológiai megkülönböztető jegyeknek egy adott nyelv hangjaiként realizált konfigurációi” (1997: 70, 1998: 59). Hogyan vonatkozik ez az írott szövegekre? Következtetésem szerint a rendszerből következően szubmikroszintű komplex egységnek a betű tekinthető, hiszen alapvetően ez feleltet-

hető meg „egy adott nyelv hangjainak”, de akkor mi az elemi egysége? De mi van akkor, ha Petőfi S. rendszere szerint a mikroszint elemi egységei „a hangok/betűk” (1997: 70, 1998: 58). Vagyis nem tudtam megfejtetni, hogyan lehetséges a mikroszint elemi egységeként és a szubmikroszint komplex egységeként is felvenni a hangokat (1997: 70, 1998: 58–59).

Ezenkívül a következő kérdések — azt gondolom — joggal fogalmazódhatnak meg a könyvek olvasóiban: Mivel ekvivalensek ezek a szintek és egységek a szobrászatban, a festészetben stb.? Hogyan lehetséges megfeleltetni ezeket a szinteket és egységeket egy olyan multimediális szöveg esetében, amely egy szobor fényképéből és az alkotó, illetve a műcím megjelöléséből áll?

Én magam csak a Petőfi S. által makroszintként jelölt és az ott feltüntetett egységeket tekintem **közvetlenül a szöveg szintjére tartozónak**. Elképzelésem szerint ez a szöveg mikroszintje, amelynek alapegysége a szövegmondat. A szövegmondatnak csak formálisan elemei a szerzőtől a mezoszinten feltüntetett egységek: a „szóalakok” (1997: 70, 1998: 58), mert a szövegértelem szempontjából közvetlenül nem a lexémáknak, nem a szóalakoknak van meghatározó szerepük, hiszen a mondat jelentése nem a szavak jelentésének a pusztá összege. Ezért a szerző által feltüntetett többi szintet (mezo-, mikro-, szubmikroszint) és azok egységeit csak **a szöveg közvetett elemeinek** tartom, mivel a szövegmondat egységei (tagmondatok, szintagmák) közvetlenül csupán **a mondat szintjére tartoznak**. A mondat „belügye” a szintagmák mondattá megszerkesztése, vagyis a mondat szintjének a megteremtése. A szövegértelem szempontjából viszont a mondatok szövegbe épülésének, azaz beszerkesztésének van jelentősége. És ez igaz a szintagmáknál kisebb egységekre is, ezért nem látom igazolhatónak ezeknek szövegelemként való felvételét.

Ha mégis a szövegmondat szintje alá mennénk az elemzésben, akkor a szövegmondat szintje után nem a „szóalakok” szintjét tartanám érdemesnek választani abból a megokolásból, hogy „a (hagyományos) megformáltságú szövegek szóalakokra tagoltsága is egyértelmű” (1998: 130), hanem a mondat szintagmákra tagolódásával foglalkoznék. Különben szövegmondat esetében szóalakok helyett „szóelőfordulásokról” (Lengyel 2000: 26) szoktak beszélni. Petőfi S. elemzési módszerének funkcióját pedig, amely abc-rendben tünteti fel a szóelőfordulásokat (1998: 130), nem tudom értelmezni, mert az így felsorolt szóelőfordulások szövegbeli szerepe nem domborodik ki. Én magam a szóelőfordulásoknak csak a szöveget behálózó, összetartó kohézióját, konnexitását tartom érdemesnek vizsgálni, mert ez teremti meg a szövegértelmet, a tematikus összefüggést.

Külön meditációra okot adó lehet, és egy külön értekezés tárgyát képezhetné: Mit tekintünk szövegmondatnak? Hogy mi számítható szövegmondatnak, Petőfi S. meghatározása szerint: „írott/nyomtatott szövegekben a szerző által mondatzáró írásjelekkel értelmezett írásjelekkel elkülönített szövegmondatok” (1997: 69, 1998: 58). Ezzel az egyszerűség kedvéért magam is egyet tudok érte-

ni, mert bár igaz H. Molnár megállapítása: „a kötőszók által kifejezett logikai viszony [...] független attól, hogy a kötőszóval kezdődő mondat önálló-e, vagy pedig valamely összetett mondat tagja” (1956: 231), ám vannak olyan mondatok (okadó magyarázó mellérendelés és az okhatározói alárendelés), amelyek esetében (különösen kötőszó nélkül) nem lehet egyértelműen megállapítani, hogy tagmondatai között alá- vagy mellérendelő viszony áll-e fenn.

Újabban, noha hajlok afelé, hogy H. Molnár és a nyelvészelődők felfogásának helyt adva, önálló szövegegységnek vegyem a mellérendelő összetett mondat tagmondatait is, mégis úgy érzem, Petőfi S. túl tágra nyitja a mondatzáró írásjel fogalmának értelmezését, amikor kijelenti: „hogyan milyen írásjelek milyen körülmények között tekintendők szövegmondatzárónak egy adott interpretáció során, az minden esetben pontosan definiálendő” (1997: 69, 1998: 58). Úgy hiszem, az írásjelhasználatot szubjektív megítélésűvé teszi a „körülmények” mérlegelésétől és „egy adott interpretáció”-tól függővé tétele.

Az 1998-as könyv egyik helyén ezzel kapcsolatban — valószínűleg Benkes Zsuzsa megfogalmazásában ez olvasható —: „szövegmondatnak a mondatzáró írásjelekkel vagy kettősponttal lezárt szövegegységeket tekintve” (75). Meglepő ebben a megállapításban a kettőspont szövegtagoló funkciójának a mondatzáró írásjelekkel való egy szintre emelése. Ez annál is szokatlanabb, mert a pontosvessző sokkal elhatárolóbb jellegű, mint a kettőspont, mivel az utóbbi felsorolás vagy kiemelés érzékeltetésére (AkH. 247. §) mellérendelt mondatrészek között is állhat. Ilyenkor tehát a kettőspont nem gondolatot, mondategységet elválasztó, hanem sokkal inkább egybeolvasztó szerepű. A pontosvessző viszont eredetileg a szünet felolvasási jele volt, márpedig szünetet a tartalmi egység határán (a mondat vagy a megnyilatkozás végén) lehet és célszerű tartani. (Kezdetben minden írásjel felolvasási jel volt, csak később lett helyesírási jellé.)

Más írásjellel kapcsolatban nincs elvi állásfoglalás. Márpedig a Benkes készített szövegmondat-számozás felveti a gondolatjellel kapcsolatos pontosítás szükségességét, mert az Áprily-szöveg tagolásakor a gondolatjel hol szövegmondatokat választ el, hol nem: „[16] Üdvözölte apámat, s megkérdezte: — [17] Vadat látni jöttek? — [18] s már be is tessékelt az alacsony, mestergerendás mennyezetű szobába.” „[4] A Bábirkóba? — kérdeztem csodálkozva, mert más vasárnapokon sokkal nagyobb sétákra indultunk a patakok mentén.” Ebből nem körvonalazódik számomra világosan, hogy a gondolatjellel elválasztott mondat-egység, az ún. idéző mondat milyen alapon tartozik a szövegmondathoz az egyik esetben, a másikban viszont nem.

A kompozicionális organizáció makroszintű komplex egységeire használt „a szövegmondatokból feltételezetten létrejövő, szemantikai (nyomdatechnikai?) elemi tömbök”, „nagyobb egységek” (1997: 69–70, 1998: 58) megfogalmazásában — véleményem szerint — keveredik a szövegtani és a szemiotikai megközelítés. Az utóbbi szempontjából jók lehetnek az „elemi tömbök”, „nagyobb egy-

ségek” megnevezések, de mivel ezek mögött az elnevezések mögött elvész a szerkezeti funkciót is jelölő kompozíciós egységek jellege, szövegtani szempontból nagyon relatívnak, körülhatárolatlannak érzem, már csak azért is, mert a grammatikában használt „mondattömb”, illetve a szövegtani kutatások által feltárt „konstrukciótípus” (Békési 1975) terminus technicusok konkrétabbak.

A mezoarchitektonika komplex egységei között viszont zavaró a „mondattömb” elnevezés a szövegkörnyezet miatt: „a szóalakokból létrejövő szintagmák, valamint az ezekből létrejövő tagmondatok, illetőleg mondattömbök, az elsőfokú makroegység szintjét közvetlenül megelőző szintig” (1998: 58), mert ütközik a szokásos fogalomhasználattal, amely a mondattömböt a mondat szintje fölé veszi fel, és nem alatta; így valószínűleg elírás lehet. Mutatja ezt az is, hogy az 1997-es kötetben ezen a helyen a felállított rendszerből adódóan „tagmondat-tömbök” (70) szerepel.

A szöveg elemi egységeként megadott szövegmondatból mint első fokú makroegységből való kiindulás és az ezekből keletkező másod- stb. fokú makroegységekből létrejövő „nagyobb egységek” sorrend (1997: 70, 1998: 58) azt sugallja, hogy nem a szöveg egészéből indul el a lebontás, márpedig kész szövegek esetében ez tűnik célszerűnek. Csupán a szövegalkotáskor jöhet szóba a szöveg kétféle szerveződése: a tudati jelentés mondatokra bomlása, illetve a mondatok szöveggé szerveződése. Az 1998-as könyv finomítja a programkötet gondolatát, amikor egy kiegészítést fűz a folyamat leírásához: „a szöveg egészével bezárólag” (58), és végül is így fest a gondolatsor: „a szövegmondatokból feltételezetten létrejövő szintaktikai, szemantikai (nyomdatechnikai?) ’elemi tömbök’, valamint az ezekből különböző lépcsőkben feltételezetten létrejövő ’nagyobb egység’-ek, a szöveg egészével bezárólag” (1998: 58).

Petőfi S. elveti a hagyomány által fenntartott bekezdés, fejezet fogalmakat, mondván: „beszélni kell tudnunk a szövegmondatoknál magasabb nagyságrendű szövegelemekről is, amikhez a ’bekezdés,’ ’fejezet’ stb. szakszavak nem megfelelőek, mert azok nem lexikai, hanem tipográfiai egységeket jelölnek” (1998: 77).

Az kétségtelen, hogy a bekezdés, a fejezet nem lexikai egység, nem nyelvbeli szókészleti egység, hiszen a lexikai egység a lexéma, esetleg a frazéma mint szótározott egység. Való igaz, hogy a bekezdés, fejezet tipográfiai egység, de nemcsak az.

Én a bekezdést elsősorban **tematikusan összefüggő funkcionális-konstruktív egységnek** tartom, amelyet a szöveg egészében a tartalmi-logikai felépítettség és a szupraszegmentális elemek (hanglejtés, hangerő, hangmagasság, hangszín) fognak össze, elkülönítve más bekezdésektől. Ennek határát élőszóban akusztikusan a szünettartás jelöli, írott formában pedig a bentebb kezdés.

A vizuális megjelenítésben formai elemnek tűnik a bekezdés, de hogy mennyire nem csupán az, azt Petőfi S. János elemzett **alfejezetének** tagolásával is bizonyítani lehet, hogy a szöveg értelmét épp a vázolt szövegszerkezet segíti kialakítani. Az alfejezetet számozással, címadással és sorkihagyásos tipográfiai

elkülönítéssel érzékelteti a szerző. A témát felvezető gondolatát: a kompozicionális organizáció jellegét megfogalmazó felvezetését, bevezetését (a hagyománynak megfelelően) egyetlen bekezdésként jelöli bentebb kezdéssel. A téma kifejtésére szánt terjedelmesebb rész, a tárgyalás (a hagyományt követve) alapvetően két nagy egységre bomlik a két kifejtendő téma: a kompozicionális organizáció szintjeinek és egységeinek, illetve ezek rendszerszerű és kontextuális értelmezésének taglalása miatt tipográfiaiilag (sorkihagyással) is jelölten. Ez értelmezés szerint az alfejezetnek nincs lezáró része. És ez teljesen szokványos dolog egy alfejezet mint részszoveg esetében. — De egy másik értelmezéssel is tagolható a szöveg, ha az alfejezet címére jobban tekintettel van az olvasó. Eszerint *A komplex jel kompozicionális organizációjának szintjeiről és egységeiről* címben jelölt kifejtendő témának megfelelően az igazi megtárgyalandó: a komplex jel kompozicionális organizációjának szintjei és egységei. Így a kompozicionális organizáció szintjeinek és egységeinek rendszerszerű és kontextuális értelmezését magyarázó rész utólagos kiegészítés, figyelmeztetés, mintegy levezetésként — hagyományosan befejezésként — fogható fel. Azt hiszem, meg kell engedni, hogy a befogadó bármelyik értelmezést választhassa a kettő közül.

A bekezdések terjedelme Petőfi S. elemzett alfejezetében az értekező/ismeretközli szakmunkákra jellemzően a résztémák lezárásáig tart, és a bekezdések egészen arányos terjedelműek. A gondolati egységek elkülönítését a tipográfiai szétválasztás, a pontokba szedés és a kulcsfontosságú fogalmak (makroszint, rendszerszerű stb.) ritkított szedése segíti. Ugyanakkor ezek a bekezdések nemcsak elhatárolódnak tartalmi okok miatt a formától megtámogatottan, hanem szervesen egymásba kapcsolódva alkotják meg a szöveg értelemszerkezetét: az első bekezdés kettősponttal zárul, jelezve a folytatást, a kifejtést és egyben felsorolást. A pontokba szedés miközben elkülönít, ugyanakkor a felsorolással egységbe is fog. A szinteket megjelölő összetett szavak (*makroszint, mezoszint, mikroszint, szubmikroszint*) előtagjukkal a szétválasztást szolgálják, utótagjuk viszont az alfejezetben egyesítést. Az elemi egység és a komplex egységek minden szinten való megjelenése korreferenciát teremt, viszont ezek konkrét megnevezése a bekezdésekre jellemző témaváltást jelzi. Vagyis ez a részszoveg nagyon is szisztematikusan szerkesztett olyan egysége a könyvnek, amelyben teljesen indokolt az alfejezet kialakítása és a bekezdések szerves egymásra épülése.

Nyilván a narratív szövegek bekezdésekre tagolódását más indokolja: a szereplő, a hely, az idő, illetve a cselekvés/történet megváltozása. Ezért az ilyen bekezdéseknek mind a szerkezete, mind a terjedelme jelentősen eltér az ismeretközli/értekező szövegektől.

De mind a két szövegtípusban bekezdést új résztéma esetén szokás indítani és a gondolati egység lezárulásával összhangban befejezni. A befogadó is annak tudatában olvassa a szövegeket, hogy a vizuális töréssel témaváltás következik be.

A nyelvészek is megemlítik a bekezdések tipográfiai elkülönítettségét, de ezenkívül több szempontból is közelítenek a bekezdés lényegének megragadásához. Így jár el Bahtyin is, aki a bekezdés tartalmi befejezettségének említéséhez rögtön hozzáteszi, hogy bár a tartalmi tényezőktől nem függetleníthető a bekezdés, de ez a sajátság nyelvi. Ezért nyelvi sajátságát kell szemügyre venni. Sajátos, amit ezzel kapcsolatban Bahtyin megállapít: „... a bekezdések bizonyos mértékig a párbeszéd replikáihoz hasonlatosak. Voltaképpen *monologikus megnyilatkozásba beépült, legyengített dialógusról* van szó. A hallgató és az olvasó várható reakcióira történő beállítódás rejlik a beszéd részekre tagolódása mögött, és írásban ezt jelzik a bekezdések” (1929/1986: 276). Ezenkívül Bahtyin foglalkozik még a bekezdések változatos szintaktikai struktúrájával (egyetlen szótól az összetett mondatok hosszú soráig) és a bekezdéstípusokkal is. Az utóbiaknak ilyen klasszikusnak tartott fajtáit nevezi meg: „a kérdés-felelet (a szerző kérdést tesz fel, és maga meg is válaszolja); a kiegészítések; a lehetséges ellenvetések megelőzése; a saját szövegben rejlő látszólagos ellentmondások és képtelenségek tisztázása stb.[...] reflexiók a saját beszédre” (1986: 276). A bekezdésnek a kommunikációban betöltött szerepe fontosságára is felhívja a figyelmet, azt hangoztatva, hogy a beszéd nem hagyhatja figyelmen kívül a hallgatót, mert ha ezt tenné „szerves tagoltsága is a minimumra csökkenne” (1986: 276). A bekezdések rendszerezését a beszédérintkezés formáinak felderítésével véli megoldhatónak.

Egy időben a retorikusok figyelmének is előterébe került a bekezdés szerveződésének kérdése. Becker (1965: 237–242) például felmérésekkel bizonyította, hogy a bekezdés nem csupán vizuális-ortográfiai hagyomány, hanem szemantikai-logikai, sőt grammatikai egység is. Felfogása szerint a bekezdéseket és az őket alkotó tagmémákat (nyelvtani alapegységeket) egyrészt hálószerűen összetartják főnevek és névmások, másrészt elhatárolják grammatikai elemek (igemód, -idő, szám és személy változása). És a bekezdések határát a szupraszegmentális eszközök (hangerő, hangmagasság és tempó) váltása is jelzi.

Tolcsvai Nagy a monologikus szöveg mezoszintű szerkezeti egységeként kezeli a bekezdést (2001: 291), és a következőképpen összegzi a bekezdés fogalmát több nyelvész kutató (Longacre, Hinds, Giora, Daneš, de Beaugrande, de Beaugrande—Dressler, Van Dijk) megállapítása alapján: „A bekezdés a szöveg mezoszintű értelmi és funkcionális egysége. A bekezdést valamilyen kiemelkedő, előtérben álló téma vagy értelemszerkezet fogja össze; belső szerkezetét a nagyobb részt azonos szövegfókuszok, a hol megszakadó, hol folytatódó tematikus progresszió és mellérendelések, a megnevezett, kifejtett vagy bennfoglalt fogalmi sémák, továbbá a részlegesen változó nézőpont-, tér- és időviszonyok rendszere együttesen adja. Egyes bekezdésekben a csúcspont a központi egység, amely megnevezi a bekezdés témáját a bekezdés elején vagy végén. A bekezdés csak részlegesen különül el a megelőző és azt követő szövegrészekről” (2001: 299).

A pszichológusok is foglalkoznak a bekezdés kategóriájával, azt (Just—Carpenter 1980) mutatva ki, hogy pszichikai hatása is van a bekezdések terjedelmének: a hosszabb bekezdések vége felé lelassul az értelmezés, kimutathatóan megnő a fixációs idő, a túl rövid bekezdésekkel kapcsolatban pedig az az olvasó vélekedése: az írója belekapott a témába, de nem fejtette ki megnyugtatóan.

A bekezdések szerkezeti felépítettségével kapcsolatban a pszichológusi felmérések azt igazolták, hogy mivel a bekezdésekben szokásosan megtalálható a témát magába sűrítő ún. tételmondat, az olvasó igyekszik ezt megtalálni, és többnyire a bekezdés elejéről választja ki (Pfafflin 1967, Kieras 1978). Az is igazolódott, hogy a tételmondat értelme akkor maradt meg tartósan a befogadó emlékezetében, ha az a bekezdés élén áll, és egyértelműen fogalmazza meg a témát, ilyenkor jelzőingerként hat a bekezdés tartalmának későbbi felidézéséhez. Erre azért van szükség, mert a bekezdés megértését is segíti.

Noha Petőfi S. a bekezdést csak tipográfiai egység jelölőjének tartja (1998: 77), mégis — számomra meglepő módon — a „világdarab mentális létrehozásában” a „verbális szöveg mint komplex jel” fizikai hordozójaként jelentős szerepet juttat neki, hiszen azt állapítja meg: „a) a verssorokban, illetőleg szövegmondatokban kifejezésre jutó ’világdarab-alkotóelemek’ bemutatásának (egymáshoz illesztésének) sorrendi egymásutánja; b) a versszakokban, illetőleg bekezdésekben kifejezésre jutó ’világdarab-alkotóelemek’ bemutatásának (egymáshoz illesztésének) sorrendi egymásutánja” (1998: 111). Márpedig ez mégis csak a bekezdés tartalmi-logikai szerkezetének az elismerését jelenti.

Az idézett szövegrészben nem világos számomra, hogy a szerző miért éppen ezeknek a poétikai egységeknek a révén kívánja a „világdarab”-ot létrehozni, hiszen a verssorok gyakran enjambement-nal törik meg a gondolatot, a versszakok sem mindig zárulnak le mondatzáró írásjellel, mert a versek strofikus tagolása valóban formális, nem kötelezően esik egybe tartalmi egységekkel. Mivel szerintem a verssorok és a strófák valóban tipográfiai egységek, ezért sokszor inkább gátolják, mint segítik a világdarab értelmezését.

Mivel a szövegszerkezet egyben hangzásszerkezet is, a szupraszegmentális eszközöknek nagy szerepük van abban, hogy a gondolatok ne essenek szét mondatokra, sőt a mondatoknak a gondolatsorba beépítettségét szolgálják. A bekezdés az akusztikumban is kulcsszerepű az aszegmentális eszközöknek (szünet, tempó ritmus) a bekezdéseket összekötő, de egyben elkülönítő hatásával és a hangerőnek, hangsúlynak a tételmondat(szerű) lényeg kiemelésében.

Felfogásom szerint tehát a szövegnek csupán azokat az elemeit célszerű felvenni szövegelemnek, amelyek közvetlenül kapcsolatban vannak a szövegegésszel: így lehet számolni a szövegmakroszint egységeivel, a mikroszinten pedig a bekezdéssel, konstrukciótípussal, mondatömbbel és az alapegységként kezelendő szövegmondattal. Ha a mezoszint fogalmát is bevezetjük, akkor a be-

kezdések, a konstrukciótípusok, a mondatösszeállítások sorolhatók ide, és mikroszinten csak a szövegmondat található.

1.6. Én magam mindig hálával gondolok vissza Petőfi S. Jánosnak a Szege-den tartott szövegtani kurzusára, ahol neki köszönhetően szerettem meg a szöveg-
tant. Így tehát úgy gondolom, nem veszi háladatlanságnak, ha meditéltam az általa írottakon, hiszen ő maga is „továbbgondolásra serkentő megállapítások-ként” (1998: 13) nevezi meg elképzeléseit. Ezek valóban gondolatébresztők, ha nem a teljes egyetértést váltják is ki mindig az olvasóból.

2. Fehér Erzsébet *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben* című tudománytörténeti vázlatának kapcsán — a szövegszintekről

2.1. Fehér Erzsébet a hazai szövegnyelvészeti szakirodalom kitűnő ismerője, magának a szövegnyelvészeti kutatásnak is remek szakembere, jelzik ezt ebben a témakörben megjelent publikációi. Először a Magyar Nyelvőr hasábjain (*A magyar nyelvészeti szövegkutatás irányai, tárgykörei*. 1999: 464–478) jelentette meg tanulmányát a magyar szövegkutatás történetéről és jelenlegi állapotáról, majd egy külön kötetben foglalta össze az ebben a tárgykörben készített reflexív-értelmező jellegű megközelítését 2000-ben (*A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben*).

2.2. Mivel a szerzőnek erről a művéről én már recenziót jelentettem meg a Magyar Nyelvőrben 2001-ben, ezért most csak egy résztema kapcsán fejttem ki véleményemet.

Fehér Erzsébet a „Milyen szempontok szerint alakul a nyelvészeti szövegkutatás jövője?” kérdésére a de Beaugrande által megfogalmazott alapelvekkel válaszol, nyilván azért, mert egyetért ezekkel. Az egyik alapelvet így interpretálja a magyar szerző: „a szintaktikai, szemantikai, pragmatikai szintek szerinti vizsgálat nem lehet produktív” (74). De Beaugrande és Fehér Erzsébet véleményazonosságát megerősíti a magyar szerzőnek a kötet egy másik pontján Békési Imre kutatásaihoz fűzött zárójeles megjegyzése is: „(Ez a vizsgálat is bizonyítja, hogy szövegen belüli kapcsolódási módokat nem lehet »szintek« szerint elkülöníteni)” (67).

2.3. Én magam azoknak a szövegnyelvészeknek a sorába tartozom, akik növelték a szövegszintek számát Dresslernek 1972-es elképzeléséhez képest, amely grammatikai és (a szemantikait is magában foglaló) pragmatikai szintet különböztetett meg. Nagy Ferenc a szövegkapcsolatok fajtáinak megfelelően grammatikai, jelentés-, közlés- és stíluszintet különített el (1981: 51–66), Szabó Zoltán szövegfonetikai, -grammatikai, -szemantikai és -pragmatikai (1988: 11), Balázs János szintaktikai, szemantikai és pragmatikai (1985: 109–194), Tolcsvai Nagy Gábor pragmatikai, szemantikai és grammatikai szintet (1994: 15–41).

Én a szövegösszefüggést eredményező szövegszervező erők fajtái szerint nyolc szintet gondoltam szétválasztani tankönyvemben:

- „a pragmatikai szintű összefüggés, azaz a **koherencia**, amely a nyelvi jelek és jelentésük, illetve a szituáció és a kontextus kapcsolatával teszi **koherenssé** a szöveget,
- a szemantikai szintű viszony, azaz a **kohézió**, amelynek révén a nyelvi jelek és jelentésük kapcsolata a textust **kohezívvé** szervezi,
- a szintaktikai szintű kapcsolat, azaz a **konnexitás**, amely a nyelvi jelek grammatikai összefűzésével teszi **konnexszé** a szöveget,
- a szerkezeti szintű kapcsolódás **kompozicionális konnexitás** formájában jelenik meg,
- a stilisztikai szintű összefüggés, azaz a **stíluskohézió** a nyelvi jelek stíláriis jellegű kapcsoltóságát, a stílus eszközök összefonódását eredményezi,
- a hangzó szöveg fonetikai-prozódiai jellegű egybetartozása **akusztikus kohéziót** szül,
- (sok esetben) az írott szövegbeli formai-tipográfiai kötöttség **vizuális egybetartozást** jelöl,
- a szövegek közötti nyílt vagy rejtett utalások az **intertextuális kohéziót** teremtik meg”

(Leiró magyar szövegtan. 1999: 58–59).

Még az említett szövegnyelvészekhez képest is megsokszorozódott tehát az általam számításba vett szövegösszefüggés-típusok és a szövegszintek száma. De annak igazolására, hogy ezek megkülönböztetését nem merev szétválasztásként értelmezem, hadd álljon itt tankönyvi részletem folytatása: **„Egy szöveg textualitása többféle szövegösszetartó erő működésének következménye”** (1999: 59). Azaz kétségtelen, hogy a szöveg szerves értelmi egység, és minden az értelemadásnak és funkciónak rendelődik alá: a szöveg formája, típusa, értelemszerkezete, szemantikai és grammatikai megformáltsága, stílusa, illetve más szövegekhez kötődése.

Nyilvánvaló tehát, hogy a szövegben együtt és összefonódva jelennek meg a szöveget összetartó elemek, így a nyelvi szintek is. Maga a szövegalkotó többnyire nem gondol tudatosan arra, hogy milyen szövegösszefüggés-típussal erősítheti meg szövege textualitását. A szöveg befogadója sem választja el a szövegértelem megragadásakor a szó szerinti értelem felfogását a pragmatikai ismeretek bekapcsolásától.

Viszont a szöveg elemzője valóban szétválasztja az egyes szövegösszefüggés-típusokat. Meg hát a tankönyvíró. Mert ez egy tankönyvnek szánt írásban felfogásom szerint didaktikai szempontból szükségszerű.

Egy tankönyv használhatóságának alapfeltétele a taníthatósága és tanulhatósága. Ehhez pedig elengedhetetlen a tananyag tagolása. A tankönyv nem terjedelmes értekezés vagy monográfia, amelynek a felépítettségét, terjedelmét az

anyag természete diktálja. Tehát például Balázs János élvezetes, kitűnő monográfiáját tankönyvként nem lehetne használni. Egy tankönyv esetében még arra is célszerű tekintettel lenni, hogy nagyjából azonos hosszúságú egységekre bontsa művét a szerző.

Az ömlesztett ismerethalmaz nem ad fogódzókat a rögzítésre. Ezért mind tartalmilag, mind formailag tagolni szükséges. Az utóbbit tipográfiai megoldások és az alfejezetek számozása segíti, az előbbit pedig a tartalmilag elkülöníthető egységek fejezetekként szétválasztása. Az elkülönítés szempontjait nyilván a szerző találja ki. Így például lehetséges egyik szempont a nyelvi szintek mesterséges elkülönítése. Én magam a hagyományt követve, azt továbbfejlesztve gondoltam el a tankönyvem fejezetekre bontását. A szövegösszefüggésnek az alaphármassága, akár kohézió, konnexitás, koherencia néven nevezzük őket, akár szemantikai, grammatikai, pragmatikai szövegösszefüggésnek, létező szövegszervező erők, és szétválasztásuk lehetséges. Ahogy Kiefer Ferenc különönböztethetőnek tartja a szemantikai és a pragmatikai előfeltevést (Az előfeltevések elmélete. Akadémiai Kiadó. 1983: 51), ugyanilyen módon elkülöníthetőnek vélem a szintek szerinti szövegkapcsolat-típusokat is.

Saját tanári tapasztalatomból tudom, hogy ezek hiányát igen is néven nevezzük, jelezve a diáknak, hogy nincs meg az írásában a grammatikai kötés, stílus-törés rontja a szöveg egységét, felesleges kitérőkkel terheli meg a szerző a befogadót, megnehezítve a megértést, nem érzékelteti külön bekezdéssel vagy szünettartással a tartalmi egységet stb. Ha pedig ezeknek a kapcsolási típusoknak a hiánya megnevezhető, akkor nyilván kategorizálható/megnevezhető egy-egy terminussal ezeknek a megléte is. A szakirodalom különben szól az említett három kapcsolási fajtán kívül stilisztikai kohézióról (Szabó Zoltán 1977, Kemény Gábor 2002), vizuális és akusztikus vezérlésről (Hernádi Sándor 1996: 108, 124) is.

A szempont megtalálása ellenére gondot jelentett egyrészt a könyvem fejezetekre tagolása, mert a szövegpragmatika mint az egyik legfontosabb szövegszint szinte felszívja magába a többi. Teljesen elfogadom Péter Mihály gondolatait, aki azt jelentette ki: „Óvatosan kell bánnunk a »pragmatikus szint« fogalmával is. Nem foghatjuk fel pusztán olyan szintként, amely a szavakban és grammatikai szerkezetekben kifejeződő jelentésekhez valamiféle járulékos, másodlagos jelentéstartalmakat »tesz hozzá«. A pragmatikus szint nem egyszerűen »még egy szint« a nyelvi struktúrában, hanem a nyilatkozat, a nyelvi cselekvés szintje, amely az összes többi szintet magasabb egységbe foglalja” (1986: 9). Ennek ellenére felfogásom szerint nem lett volna didaktikus, ha beolvasztom a pragmatikába az összes nyelvi szintet. Elégségesnek tartottam a többi nyelvi szint esetében a pragmatikai tényezők hatásának érvényesülését kimutatni.

A tankönyvi fejezetekre bontás viszont nem zárja ki azt, hogy ne mutassam be a nyelvi szintek összefonódását. Erre számos lehetőség adódik. A névmás

mint helyettesítő vagy utaló grammatikai eszköz a szemantikai azonosságot tartja fenn. A metafora miközben stilisztikai elem, ugyanakkor egy nagy szemantikai mezőben két fogalom azonosítását végzi el akár explicit, akár implicit módon.

Tankönyvemben a mesterségesen szétdarabolt egységek nyilvánvaló egybejátszása következtében tehát néhol természetes átfedések keletkeznek. Mivel a bekezdés tematikusan összefüggő funkcionális-konstrukcionális egység, amelyet írott formában a bentebb kezdés jelez, élőbeszédben a szupraszegmentális elemek jelölnek ki, a szöveg egészében a tartalmi-logikai felépítettség eleme, ezért a szöveg vizuális, akusztikus, szemantikai, szerkezeti szintjére is tartozik a tárgyalása. Hasonlóképp a szöveg indító és záró, tétel- és fókuszmondata mind szemantikai, mind konstrukcionális szempontból szövegszervező erejű, így lehetlenség eltekinteni mindkét fejezetben való említésüktől.

Én magam tankönyvem több pontján jelzem a szintek szerves összefüggését: a szemantikaiét a strukturálissal, a strukturálisét a formaival stb. A szövegszerkezet az értelemképzés része, tehát a strukturális és a szemantikai szint egyértelműen összekapcsolódik. Erre utalok például a szöveg indító és záró mondata kapcsán: „A szöveg indító és záró mondatának is fontos szerep jut a kohézió megteremtésében, különösen egymásra utalásukkor. (Erről bővebben *A szöveg szerkezete* című részben lesz szó.)” (173). — Hasonlóképp utalok a tételmondat szemantikai tárgyalásakor is egy másik fejezetre: „A tételmondat szemantikai szempontból a bekezdés legfontosabb gondolata” (Erről bővebben *A szöveg szerkezete* című részben lesz szó.)” (173). A szövegtípus, szövegműfaj és a stílustípus evidens összetartozása nem vonható kétségbe, azaz egyenesen szükségszerű egyik kapcsán a másikra utalás.

Ilyen és ehhez hasonló szövegjellemzők egyben azt is bizonyítják, hogy egy-egy szövegem többféle funkció ellátására is alkalmas. De a tanulhatóság szempontjából fontosnak érzem szétválasztani az egyes nyelvi szintekhez kapcsolódó szövegsajátságokat. A fejezetek végi, ugyanarra a versszövegre vonatkozó, más szempontú elemzéseim ezt támogatják meg. Viszont a szövegelemzési mintákat bemutató tankönyvi fejezetem már az alfajcímével is jelzi a vizsgálati szempontok szövegfüggő összetartozását: A stiláris adekvátságot érvényre juttató korreferencia.

Fejtörést okozott a fejezetek sorrendje is. Végül is tankönyv jelleghez igazodva pedagógiai elvet követtem, az ismerttől haladtam az ismeretlen felé. Mivel a diákok középiskolából hozott tudása a szöveggrammatika terén a legbiztosabb, ezért nem kezdettem az ismeretközlést például a pragmatikai szint tárgyalásával.

2.4. Tehát tudva és elfogadva azt a megállapítást, hogy a szövegkapcsolatok fajtáinak szétválasztása elvben nem sikeres eljárás, mégis azt kell mondanom, hogy a rendszerláttatási cél szentesíti az eszközt, ezért változatlanul fenntartom

elképzelésem alkalmazhatóságát, megengedve azt, hogy ez csak egy a lehetséges megközelítések közül. Nagyon érdekesnek tartom mindazonáltal Fehér Erzsébetnek azt a gondolatát, hogy a „cselekvés” átfogó kategóriája köré alkotható meg egy általános cselekvésemélet mint koherens elméleti keret. Ebben ragadható meg a szöveg mint olyan értelmes cselekvés, amelynek „célját, kifejtettségét az adott szituációnak való megfelelés határozza meg” (74). Én magam viszont nehezen leírhatónak tartom a szöveg célját, a szerzői intenciót (mert nem egyértelmű), mivel ennek megragadása a befogadói szubjektum szövegkompetenciájának, kulturáltságának stb. is függvénye. Könnyebb, mert egyértelműbb a kommunikációs interakcióban hatékonyra tevő szövegtulajdonságok feltérképezése, ezért a didaktikai szempontoknak megfelelőbb a szövegszintek szerinti megközelítés.

3. Tolcsvai Nagy Gábor szövegtani tárgyú könyvei: *A magyar nyelv szövegtana* és *A szövegek világa* kapcsán a szöveg elhatároltságáról és szerkezeti egységeiről — némiképp másként gondolkodva

3.1. Tolcsvai Nagy Gábor kiváló stilisztikus, és emellett a szövegtan elméletének és gyakorlatának avatott szakembere. Jól ismeri ezeknek a szakterületeknek a külföldi szakirodalmát, főként az angol és német nyelvűt. Nagy érdeme, hogy hazánkban ő az első, aki a kognitív tudományok elméleti alapjain képzei el ezeket a diszciplínákat, jelentős fordulatot hozva ezzel a magyar tudományosság két területén is: szövegtanban és stilisztikában egyaránt.

3.2. Szövegtanban két kötet is kötődik a nevéhez: *A magyar nyelv szövegtana* és *A szövegek világa* című. Noha mindkettő tankönyv, de míg az előbbi a felsőoktatási intézmények, az utóbbi a középiskolás korosztály számára készült ún. „tematikus füzetként”, így nyilvánvalóan nemcsak terjedelmi különbség van a kettő között, hanem a tárgyalás mélységében is jelentős eltérés mutatkozik.

3.3. *A szövegek világa* (1994. Nemzeti Tankönyvkiadó) című könyv bevezetőjében a szerző egyértelműen megfogalmazza a célt: nem hagyományos tankönyvnek, hanem tematikus, tájékoztató, összefoglaló, kiegészítő anyagnak szánta. Nyilván ehhez igazodik nagyon tudatosan a kötet felépítése és stílusa is.

3.3.1. Ehhez a könyvhöz csak egyetlen ponton kívánok megjegyzést fűzni, mégpedig a szöveg következő meghatározásához: „Az ember, az anyanyelvi beszélő nem szavakban vagy mondatokban beszél, hanem megnyilatkozásokban. **A megnyilatkozás** a legismertebb meghatározás szerint két hallgatás, azaz szünet között létrehozott beszédmenyiség. Mikor e megnyilatkozásokat valamilyen formában rögzítjük (például leírjuk), akkor beszélünk **szövegről**” (9).

3.3.2. Ez a következőképpen értelmezhető: A megnyilatkozásnak a „két hallgatás”-hoz kötése nyilvánvalóan az élőbeszédre vonatkozik. Viszont csak a leírt (esetleg másképp rögzített) megnyilatkozás szöveg. — Eszerint a nem rögzített

előnyelvi megnyilatkozás nem szöveg. Ennek ellentmond a szerzőnek ugyan-
ebben a könyvben egy másik kitétele: „a szöveg (akár beszélt, akár írott)” (43).

A középiskolás diáknak nem jelent problémát a „megnyilatkozás” és a „szö-
veg” azonosítása a definícióban, annál inkább a tanárának, mert ő a szakiroda-
lomból a „megnyilatkozás”-nak „nyilatkozat” (Péter Mihály 1986), illetve „szö-
vegmondát” (Károly Sándor 1980) megfeleltetését ismeri, azaz ezeket a fogal-
makat Károly Sándor és Péter Mihály nem a szöveggel, hanem a „mondattal”
hozza kapcsolatba, szemben a „megnyilatkozás”-t a „szöveg”-gel megfeleltető
elképzeléssel.

Bizonytalan tényezőnek érzem Tolcsvai Nagy Gábornak ebben a meghatáro-
zásában a „szünet” fogalmát egyrészt az egyéntől és a szövegtípustól függő idő
ingadozó tartama, másrészt a szünet helye miatt.

A szünet ugyanis többféle időtartamú lehet: villanásnyi, rövid, hosszú (Her-
nádi Sándor 1977: 245). Melyik szünettípus ezek közül a megnyilatkozások
szétválasztója? Ráadásul ennek megítélése nagyon szubjektív lehet. Epikus al-
kotásokban nemegyszer látjuk, hogy a mondatok között, illetve a mondaton be-
lül tartott szünet [...] megtöri a gondolatmenetet (nyilván a megnyilatkozást is),
mint Móricz *Kapitalista a tanyán* című novellájában is:

— *Miért? Hát ... világcódusa..., mit csináljak egy kódusból ket-
tőt?... Kapok én már fejjebbvalót is... Most is olyan szép szeretőm
van, de olyan..., özvegyasszony..., hét hód földje van...*

A szünet mondat közben az emlékezetkiesés jele is lehet, mint például Eric
Knight *Légy hű magadhoz* című regényében:

— *Ez semmiség — beszélt tovább. — Semmi az egész. De volt
ott például egy orvos...*
*Elhallgatott, a lány észrevette, hogy teljesen mozdulatlan. Gyor-
san felállt, a férfi szemébe nézett. Egészen merev és kifejezéstelen
volt a szeme. Aztán, ahogy tovább figyelte, újra megelevenedett
Clive tekintete, és ott folytatta, ahol abbahagyta:*
—... a tábori kórházban, és amikor sorsot húztak...

Sőt a gazdagréti kábeltelevízió műsor egyik szövegének intonációs átirata ar-
ról árulkodik, hogy a spontán beszédben szünet [§] még szóközépen is előfordul:

| § Élvezze a tanácstag a választói bizalmát, | § és § én úgy gondo-
lom, hogy | § úgy élvezze, hogy úgy tudjon elmenni, | § adott esetben
érdemben intézkedni, | úgy tudjon eljárni a körzet dolgai-§-ba,
hogy | § érezze, hogy mögötte vannak a választópolgárok. | § Na-

*gyon lényeges, | § nagyon fontos feladat, | én úgy gondolom, a tanácstag számára, | § és § én azt hiszem, hogy | § lehet itt beszélni részleteibe, egész apró részletekbe a | § programot, | § én most erről nem kívánnék szólni. | Én azt hiszem, hogy | § lesz arra lehetőség, hogy a választók-§-kal | § találkoznak a § jelöltek, | és ott elmondhatják véleményüket. | § (Varga László 1988. A gazdagréti kábeltelevízió műsorából válogatott anyag intonációs átírata. In: Kontra Miklós (szerk.): *Beszélt nyelvi tanulmányok*. 7–8. — leegyszerűsítve.)*

Nemcsak a befogadó megítélése szempontjából lehet eltérő a szünet, hanem alapjában véve a megszólaló egyéni adottságaitól, beszédstílusától, lelkialkatától, pillanatnyi hangulatától is függ a hossza. És mint minden szövegfonetikai eszköz, ez is értelmi, érzelmi októl és közlési szándéktól meghatározottan nagy változatossággal érvényesül (Wacha 1973: 91–93). Minden embernek nagyon egyéni a beszédtempója, -ritmusa és szünettartása. Vannak lassú beszédű emberek, akik hosszú szüneteket tartanak akár egy mondaton belül is. Mások beszédét hallva viszont azt gondoljuk: nem ismerik a beszédszünet fogalmát, azaz olyan észrevétlen lélegzetvételnél szüneteket tartanak, hogy a beszédpartnernek módot sem adnak a közbeszólásra. Eszerint az utóbbiak szövege sokkal kevesebb megnyilatkozásra tagolódik, mint ami a tartalomból következne.

A szünettartás helye lehet kisebb és nagyobb szövegegységek között: mondathangsúlyos részek előkészítőjeként, a névszói alanyoktól megelőző névszói állítmány előtt, a felsorolás tagjai között, hosszabb igeneves szerkezet után, a közbevetést: az értelmezőt, az indulatszót, a megszólítást körülölelve, az összetett mondat tagmondatai között, egyszerű és összetett mondat végét jelezve, esetleg csak több mondat után. Megnyilatkozást jelölő szünet ezek közül nyilván csak az utóbbi három lehet.

3.4. Tolcsvai Nagy Gábor *A magyar nyelv szövegtana* (2001. Nemzeti Tankönyvkiadó) című kötete didaktikusan fejezetek, alfejezetek kijelölésével és a fejezetek végi, lényegét sűrítő kiemelésekkel segíti a befogadót.

Könyve gazdag anyagából most egy olyan részterületet emelek ki, amelyről némiképp másként vélekedem, mint a szerző.

3.4.1. Nagyon meggyőző Tolcsvai Nagy Gábor alapkoncepciója, amellyel a mikro-, mezo- és makroszintről beszél — bár én magam Vater (1992: 86–87) véleményét osztva csak kétdimenziós szövegszerkezetet szoktam elkülöníteni: makro- és mikrostruktúrát. Tolcsvai Nagy a szöveg makroszintjét, vagyis a teljes szövegre kiterjedő szövegjellemzőket két szempont szerint közelíti meg: egyrészt a szöveg általános szerkezete felől, azaz „a szöveg vehikulumának mint globális formának a szerkezete” (313) felől, amely hozzájárul a szövegértelmezéshez, másrészt „a szöveg jelentésének a megértésben kialakított elrendeződése”

(313), vagyis a szöveg értelemszerkezete felől. És mindezeket úgy jellemzi, hogy a legáltalánosabb sajátságokra összpontosít, mert „minden további részletezés már szövegtípusra jellemző” (313).

Az általános szövegszerkezet egyik legfőbb sajátságaként állapítja meg a szerző a szöveg formai tulajdonságaként, hogy a szövegszerkezetnek van kezdete és befejezése, amely mindenféle szövegtípusban „a) többnyire meghatározható, b) konvencionális vagy alkalmi formák jelzik, ahogy ez a szöveg önreprezentáló, önreferáló jellegéből következik” (313). Az egyes szövegek elhatárolásának legismertebb jeleként a csendet és a tipográfiai elkülönítést nevezi meg. Majd a magyar nyelvű beszélt és írott szövegek igen változatos kezdő és záró formuláira hoz föl több példát. Kijelenti: „A mindennapi társalgások egy jó részét a kezdő és záró elemek strukturálják” (318). De rögtön hozzá is teszi, hogy sok mindennapi és irodalmi szövegben a határok kijelölése nehézségekbe ütközik a többszöri elkezdődés és befejeződés következtében vagy egy párbeszéd későbbi időpontban való folytatása miatt.

Az általános szövegszerkezet másik jellemzőjeként a mezoszintű szövegegyeségnél hosszabb szövegek esetében a mezoszintű részekre tagolódást nevezi meg. Ezek a bekezdések, illetve a hosszabb, tervezett monologikus, írott szövegekben a fejezetek. A párbeszédekben az alapegység a forduló, de szerkezeti és értelmi szempontból a fordulópár.

Egyértelműen szembeállítja ezt a kommunikációs jellemzők alapján születő tagolást a szerző a retorika tartalmi alapú „bevezetés – tárgyalás – befejezés” struktúrájával (315). Megállapítva: „Azok az etnometodológiai, szociolingvisztikai, majd szövegtani kutatások, amelyeket nem tervezett (spontán), illetve tervezett, de nem szónoki, írott szövegek, sőt éppen az írott, tervezett szövegek körében végeztek, mára egyértelműen bizonyították, hogy a hármas szerkezet csak a szövegtípusok egy részében mutatható ki, másutt nem vagy csak nyomokban” (315).

Éppen ezért a szerző elutasítóan vélekedik a szövegek hármas tagolódásáról, kijelentve, hogy „mrev rendszerező struktúraelv lett a hármasság alapján [...], az iskolai fogalmazásoktatásban (sőt egyes szövegtani munkákban is) máig uralkodó módon” (315).

3.4.2. Én magam nem állítanám szembe a kommunikációs és a tartalmi jellemzők alapján születő tagolást, mert ezek nem mondanak ellent egymásnak, hiszen mindegyik a **funkcióval** van összefüggésben, és a szöveg kezdete/bevezetése – befejezése mint struktúraelemek létét mindkét megközelítés elismeri.

Úgy gondolom, hogy ha a szövegben leválasztható a bevezetés és a befejezés, akkor az csak valamihez, nyilván a szövegegészhez képest kezdet és vég. Illetve ha van „kezdet után és a befejezés előtt” (313) elkülöníthető rész is, akkor logikai alapon feltételeznünk kell egy közbe eső szövegdarabot is. Hogy a kezdet és a vég közé eső szövegdarabnak, amely hosszabb szöveg esetében „mezo-

szintű részekre tagolódik” (314), a hagyományos tárgyalás, kifejtés vagy részletezés nevet adjuk vagy mást, az már csak elnevezés kérdése. A „fő rész” kifejezést azért nem javasolnám a tárgyalás megnevezésére, mert felfogásom szerint három fő része van a szövegnek: bevezetés – tárgyalás – befejezés.

Kétségtelenül igaza van Tolcsvai Nagy Gábornak, amikor nagyon helyesen megállapítja, hogy Arisztotelész Poétikájában a tragédia szerkezetére mondja: „Teljes az, aminek van kezdete, közepe és vége” (VII). Úgy vélem, hogy ez sokkal inkább áll minden szövegre és szövegtípusra, mint a szónoki beszéd részéről tett arisztotelészi megállapítás: „... a beszéd kötelező részei: a tétel és bizonyítása. E részek a beszéd sajátos összetevői; és az összes rész pedig a bevezetés, a tétel, a bizonyítás és a befejezés; mert a cáfolat a bizonyításhoz tartozik” (1414b).

Ha az írott és beszélt szövegtípusok során végigtekintünk, gyakoribbnak tartom a hármas tagolás meglétét, mint valamelyik makroszerkezeti egység hiányát. Analóg ez azzal, hogy bár vannak jócskán cím nélküli szövegek, mégis jellemző sajátosága a szövegeknek — néhány szövegtípus kivételével (magánlevél, beszélt nyelvi szövegek stb.) — a címadás.

A nem töredékben maradt irodalmi alkotásokra mindenképp áll a teljes szerkezet még akkor is, ha azt mondjuk: „a szerző in medias res kezd bele az események elmesélésébe”, mert ez csak annyit jelent, hogy nem kezd Ádámnál és Évánál vagy Léda hattyútojásainál. Sőt akkor is áll, ha az író nem ad ún. megoldást, mert ebben az esetben is befejeződik maga a mű, csak legfeljebb a sztori szakad félbe az események egy pontján. Ahogy Fónagy Iván is megállapítja: „a ’nyitott dráma’ is lezart” (1990: 7). — A legkülönbözőbb publicisztikai írások: vezércikk, glossza, esszé, interjú, riport stb. szokásosan hármas tagolást mutat. — Az értekezések, az előadások, a különféle szónoki beszédek makroszerkezeti egységei alaposan kimunkáltak, mert ezek hagyományozódtak a retorikaoktatással. Még a levélírás is a retorika alapján jött létre, így nemcsak a hivatalos, de a magánleveleink is hármas tagolásúak. A hivatalos leveleinkben elképzelhetetlen, hogy ne igazodjunk a szabványos szerkezeti felépítéshez. De a magánleveleinkben is kezdő és záró formulákkal élünk. Még az ünnepi, alapjában véve sablonos tartalmú képeslapszövegek (*Kedves Tanár Úr! Kellemes karácsonyi ünnepeket és boldog új évet kívánok Önnek és családjának. Szeretettel gondolok a hajdani földrajzórákra: volt tanítványa...*) vagy távirat szövegeink (*Kedves Vali és Feri! Házasságkötésetek alkalmából hosszan tartó harmonikus családi életet kívánunk. Sok szeretettel: Mari és Laci*) is többnyire teljes szerkezetűek. — Minden napi futkosásaink közepette létrejövő találkozásainkkor folytatott párbeszédünknek is van eleje, közepe, vége. Általában köszönéssel, megszólítással indítunk kapcsolatfelvételt jelző gesztusként. Érdeklődésünk jeleként a partner hogyléte felől érdeklődünk, majd sürgős tennivalóinkra hivatkozással elköszö-

nünk. A két köszönési forma mint bevezetés és befejezés keretezi az amúgy semmitmondó rövid társalgásunkat is.

A saját tapasztalatom nem támogatja meg Tolcsvai Nagy Gábornak azt a több tudományára vonatkozó kijelentését, hogy „a hármas szerkezet csak a szövegtípusok egy részében mutatható ki, másutt nem vagy csak nyomokban” (315). Kétségtelen, hogy vannak szerkezetileg hiányos szövegek, tehát valóban nem hármas tagolásúak, de ezekből inkább a bevezetés és a befejezés hiányzik, mint a középső rész, hiszen megszólalásunk célja: valaminek a közlése éppen a kifejtő, részletező, tárgyaló részbe esik. Például a hírek nyilvánvalóan bevezető és befejező gondolatokat nem tartalmaznak, hiszen csak az entropikus elemet: a hírt tartalmazzák, ahogy magának a szövegtípusnak az elnevezése is jelzi. A hírek ugyanis, amelyek mindenféle hangulati bevezetőtől és levezetéstől lecsupaszítottak, csak a lényegre koncentrálnak az újdonsággal szolgálnak, kivételek. Ezek a csak egy bekezdésnyi szövegek nem reprezentálják általában a szövegek konstrukcióját. Maga Arisztotelész is azt tartotta legtermészetesebbnek, hogy bizonyos szövegtípusok esetében hiányzik valamelyik szövegegység: „A tanácsadó beszédekben bevezetés, összehasonlítás és összefoglalás csak az esetben lehetséges, ha válaszbeszédről van szó. [...] nem minden törvényszéki beszédben található befejezés, például, ha rövid a beszéd, vagy az anyag könnyen megjegyezhető; de gyakran rövidítés céljából is mellőzik” (1414b).

Kétségtelenül sajátos a felépítettsége például a lexikon-szócikkeknek, ezekben sajátos a „bevezetés” és a „befejezés”: fogalommagyarázattal indítanak, ezt követi a tudománytörténeti kitekintés és végül a szakirodalmi hivatkozás.

Véleményem szerint a hármas tagolás érvényesülése a szövegben szövegtípus függvénye.

A jól formált, sőt a nem kellően jól formált szövegekre is áll **általában** a hármas tagolás. Hogy mégis miért egyértelműbb a bevezetés és befejezés kijelölése, erre maga Tolcsvai Nagy Gábor adja meg a feleletet: „... a szöveg kezdete és befejezése nyelvi [...] eszközökkel jelölve van” (314). Úgy tapasztaltam, hogy a kifejtés jelölésének ritkán vannak meg a nyelvi formái, illetve ezek sokkal változatosabbak, mert egyénibbek, jobban kötődnek a témához, a szövegalkotóhoz, kevésbé sztereotípek, ezért talán nem is olyan feltűnő jelző értékűek, mint a bevezetés és befejezés jelölői.

A kifejtésben sokkal inkább a témához való visszatérést szokás jelezni, például a mindennapi kommunikációban szokásos fordulattal: *De hogy a tárgyra térjek...* Hasonlókat természetesen az előadásokban is hallhatunk: *Kezdjük az elsővel, az anyanyelvű neveléssel!* [...] *De térjünk rá az anyanyelvi nevelés dolgára!* (Deme László: Az anyanyelvű és az anyanyelvi nevelés (legyen) felkészítés az életre!); *De itt az ideje, hogy visszatérjek előadásom fő témájához; annak vizsgálatához, hogy a nemzet és a nyelv kapcsolata mennyire szoros, mennyire meghatározó.* (Grétsy László: Nemzetösszetartóknk: az anyanyelv); *És*

most **térjünk vissza** eredeti gondolatmenetünkhöz. (Szathmári István: A XIV. anyanyelv-oktatási napokról)

3.5. A mi kultúrkörünkben a retorikának az ókor óta bevallottan vagy bevalatlanul óriási hatása volt köznapi és irodalmi szövegek alkotására egyaránt. Hasonló történhetett a szövegek három nagy egységre tagolásának hagyományával is, mint Arisztotelész hármas egység „szabályával”: a hely-, idő- és cselekményegység elvével kapcsolatban. Azt ugyanis Poétikája nem megszabta, csak a gyakorlat alapján leírta, és megszüntetve-megújítva, de alapjában véve ma is ez a drámaírás módja. A hármas tagolás szokását rögzítette Arisztotelész, és ezt szemaként követik/követjük azóta is. Ennek oka valóban lehet a hagyománytisztelő, ahogy ezt Tolcsvai Nagy Gábor tartja, vagy csak a megszokás.

Avittnak tűnhet az ókori gyökerekre való visszavezethetőség miatt a szövegek hármas tagolódását általánosan (ám nyilván nem kivételek nélkül) érvényesítő sajátásként értelmezni, de azt tapasztaltam, hogy az évezredes szokás, az iskolai oktatás hatására mind a szöveg alkotója, mind befogadója a makroegység megléte alapján ítéli általában a szövegeket teljesnek, lezártnak.

Úgy gondolom, hogy nincs alapvető eltérés a felfogásunk közt, hiszen mindketten azt állítjuk, hogy vannak hármas tagolású és nem hármas tagolású szövegek. Csupán ezek arányát ítéljük meg eltérően. Nemcsak egy-egy, de a legkülönbözőbb, sőt az „összes” létező szövegtípusban végzett nagyarányú szövegtani kutatások felmérési gyakorisági adatai mutathatnák ki a valós arányokat.

4. A retorikai kérdésről kicsit másképp — Kocsány Piroskának a *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus* című monográfiája retorikus kérdésről vallott felfogása apropóján

4.1. Kocsány Piroška kiváló szakértője a retorikai kérdésnek. Az elméleti tisztánlátást segítő tanulmányai (1997, 2000) ezt a problémát a hazai szakirodalomban először tárgyalják tudományos alapossággal. Ezenkívül a *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus* című monográfiája is foglalkozik ezzel a kérdéskörrel a második nagy egysége: „a cáfoló típusú mondásokról és a cáfolás kifejezési lehetőségeiről” szóló részének (*A retorikus kérdés és az ironia szerepe a cáfoló típusú mondásokban*) *A retorikus kérdés* című alfejezetében.

4.2. Ez a fejezet szervesen illeszkedik a monográfiába, amely tudományos műhöz illően problémafelvetéséből indul ki. Ezt követően nagy élvezet végigkövetni a szerző gondolatsorát, ahogy kézen fogva vezeti olvasóját, és hiánytalanul fejti ki, több oldalról világítva meg a maga által felvetett problémákat, összegzésképpen eljutva a következtetések levonásáig. Nagyon alaposan járja körül azt a kérdést, hogy mi tesz „egy mondatot egy hosszabb összefüggő szövegből kiemelhetővé, önállósíthatóvá = szöveggé” (10), különböző helyzetekben megismételhetővé, szövegösszefüggéstől függetlenül is értelmezhetővé, azt állapítva

meg: „a mondás azért szöveg (vagyis más, mint egy mondat), mert egy adott szövegtípust testesít meg” (10). A szerző szisztematikusan úgy jut közelebb-közelebb a mondás mint szövegtípus fogalmának meghatározásához, hogy lépésről lépésre szűkíti a szövegkritériumok révén a fogalom határait: először mint általános érvényű nyilatkozatot határozza meg, majd mint értékelő ítéletet, azon belül mint általánosan érvényes értékelő ítéletet, sőt azon belül mint morális értékről szóló értékelő ítéletet. A mondások típusait két szempont: a definícióban szereplő kritériumok és a funkció alapján különíti el. És nagyon helyesen a mondásnak mint szövegtípusnak egyéb szövegtípusokhoz való viszonyát is tárgyalja.

Kocsány Piroska monográfiájának második nagy egysége a mondásfunkciót megvalósító nyelvi forma vizsgálatával foglalkozik, közelebbről a cáfolás nyelvi kifejezési lehetőségeivel: a közvetlen szintaktikai tagadással, a közvetett tagadással, a retorikus kérdéssel és az iróniával, a mellérendelő szerkezetek beleértett tagadásával. A retorikus kérdés egy alfejezetbe kerül az iróniával, mivel ezeket a „sugallt tagadás lehetőségei között” (105) úgy tartja számon a szerző, mint amelyeknek „egyes eseteik rendelkeznek bizonyos, tipikusan nyelvinek tekintett jelzésekkel. Másfelől [...] a meghatározó momentum [...] a tartalom lesz. [...] ezt a tartalmat fogja a megfelelő irányban **megkötni** a szövegfajta, vagyis a mondás” (105).

4.3. Ebből a tömör ismertetésből is kitetszik, hogy Kocsány Piroskának mind az elméleti megállapításai kikezdzhetetlenek, mind a módszeres lépései megkérdőjelezhetetlenek. Így csak egyetlen ponton kívánok megjegyzéseket fűzni kötetéhez, és észrevételeim is inkább csak a témához való különös érdeklődésemből fakadnak, amiért éppen a szerzőnek tartozom köszönettel. Ez a rész pedig *A retorikus kérdés* című alfejezet (3.1.).

Ebben a részben a retorikus kérdés fogalmának taglalásából indul ki a szerző, így adva meg meghatározását: „Retorikus kérdésen általánosan olyan kérdést szoktunk érteni, amelyre a beszélő nem vár eldöntő vagy tudást kiegészítő választ, mert azzal a kérdés elhangzásakor már tisztában van, és feltételezi, hogy a választ a hallgató is ismeri: vagy az előzetesen elhangzottak alapján, vagy a meglévő ismeretek, ítéletek alapján. A kérdezés az ókor óta ismert retorikus fogás” (106).

Ezt követően a retorikus kérdést Ladányi Péternek (1962) a hallgató és a beszélő válaszismerete szempontjából felállított négy kérdés csoportot (1. mindketten ismerik a választ, 2. ha csak a kérdező ismeri, 3. ha a kérdező nem tudja, és a hallgatótól várja, 4. egyikük sem tudja) elkülönítő rendszerében kívánva elhelyezni, ennek a rendszernek heterogén voltára hívja fel a figyelmet, és a pontosítás igényét fogalmazza meg.

Majd monográfiája tárgya: a mondás szempontjából közelítve — de egyben a mindennapi érintkezés nyelvére is érvényesen — a válaszreakciók minősége alapján a következő szempontokat sorakoztatja fel:

- „(i) Tudjuk-e a mondasban megfogalmazott kérdésre a választ?
(ii) A kérdő formájú mondas milyen nem kérdő formára alakítható át? (Másképpen milyen válaszreakciót sugall?)
(iii) Van-e minden kérdő mondat formájú mondasban a kérdésnek polemizáló, választ váró funkciója?” (107)

Kocsány Piroskának az első kérdésére adott válasza: a kérdések két típusa különíthető el: a problémaké és a vitatkozó típusú retorikus kérdéseké, az utóbbiak formájuk szerint kérdőszó nélküliek és kérdőszavasok lehetnek.

Kocsány Piroska a második kérdésére azt a feleletet adja, hogy „a kérdő formájú mondas kétféle lehet: szemlélődő jellegű cáfoló-javító mondas vagy felszólító jellegű cáfoló-javító mondas. Mindkét esetben kritérium, hogy a kérdő és az átalakított (kijelentő, felszólító) formájú mondas ellenkező előjelű legyen: kérdő állításból kijelentő tagadás és kérdő tagadásból kijelentő állítás” (109). Az ezekbe a kategóriákba nem sorolható kérdéseket a szerző (a harmadik kérdésére adott válaszában) szemben a vitatkozó kérdésekkel formális kérdéseknek (109) nevezi, amelyeknek a funkciójuk stilisztikai-retorikai. Ennek, a formális kérdésnek nevezett típusnak is elkülöníti alfajtáit: a választ bevezető kérdéseket (azaz egy valódi kérdést és a választ magát), a rémakiemelöket, a megerősítést várókat (rezignatívakat, vagyis kérdés formájú válaszokat).

Befejezésképpen a szerző utal arra a fontos nyelvi tényre, hogy a mondasokra is jellemzők bizonyos lexikai elemek (*hát egyáltalában, hogy is, különben is*) mellett meghatározott morfológiai sajátságok is (mindenekelőtt a feltételes mód), de mégiscsak a tartalmi tényező a döntő (109–110).

Majd pedig összefoglalásképpen a következő táblázat zárja le a fejezetet a mondasokban szereplő retorikus tagadásokról:

<i>a válasz megléte szerint</i>			
álkérdés (kifejtett válasszal)	tényleges kérdés sugallt válasszal <i>a válasz lehetősége szerint:</i>		
1. kérdés és válasz 2. rémakiemelő kérdés 3. bírálatot megfogalmazó, rezignatív egyetértést váró álkérdés	4. probléma típusú kérdés	nem probléma típusú kérdés <i>a válasz minősége szerint</i>	
		5. kijelentő formájú válaszreakció	6. nem kijelentő formájú válaszreakció

Látható, hogy nemcsak a kötet, de maga ez a fejezet is mintaszerűen épül fel: a retorikai hagyomány szerint nem sok, csak három megvizsgálandó kérdéskört bocsát előre, utána pedig ezek sorrendjében ezeket sorban, rendszeresen, alaposan és világosan taglalja.

4.4. Alapvetően egyet lehet érteni Kocsány Piroska definíciójával, hiszen a retorikus kérdés mint az álkérdések egyik típusa nem információt tudakoló, hanem azt sugalló forma, azaz csak formálisan kérdés, valójában más modális szerep (felszólítás, felkiáltás, megállapítás, óhajtás) betöltésére szolgál. A **válasz** emlegetése viszont csak két esetben indokolt: a valódi kérdés kapcsán, vagyis amikor a hallgató feleletet is ad, vagy a kérdésalakzatok közül a kétértelműek esetében, azaz akkor, mikor a kérdést feltevő maga meg is válaszol a kérdésére, vagyis áldialógus keletkezik (Szilágyi 1992), mint például Audi A4-es hirdetésében: *Mikor válik könnyűvé a döntés? Mihelyt szembesülünk vele.*

A retorikai kérdésben ugyanis nem a válasz implikálódik, hanem magának a kérdésnek van olyan implicit jelentése, amelyet mind a beszélő, mind a hallgató azonos módon értelmez. A retorikai kérdés értelme és egy esetleges válasz egybe is eshet: a *Ki lát az emberek fejébe?* értelme és a rá adható felelet: 'Senki sem lát az emberek fejébe', de eltérő is lehet: a *Miért nem jössz már?* latens értelme álkérdésként: 'Gyere már!', a válasz sokféle lehet: *Úton vagyok.* vagy: *Megyek már, de csúcsforgalom van.* vagy: *Mert lekéstem a vonatról.* stb. Emiatt azt gondolom, hogy nem azt célszerű hangoztatni, hogy „a válasz ismert mind a beszélő, mind pedig a hallgató számára, és mindketten tudják ezt egymásról” (Kiefer 1983: 221), hanem az implikált értelem ismeretéről kellene beszélni. A bennfoglalt jelentés függvénye a kontextuális-pragmatikai implikációnak, világtudásunknak (Kocsány 1997: 256), a szövegkörnyezetnek (J. Soltész 1965: 194; Kocsány 1997: 256), a kérdés tartalmának (J. Soltész 1965: 194), illetve ezek összhatásának. A kommunikáló felek ezt olyan evidenciának tartják, amelyet nem kell explicitté tenni, ebből következik, hogy a retorikai kérdésre nem várunk választ. Valójában tehát nem a válasz tudásáról van szó, mert a retorikai kérdés éppen nyelvi megformáltsága révén nem is igényel választ, hiszen megállapításként, felszólításként, felkiáltásként, óhajtásként értelmezi a befogadó. — Ugyanebből a megfontolásból a „válaszreakció” szót sem használnám.

Az udvariassági retorikai kérdések valóban kiválthatnak választ, ám esetükben mindig szétválik a valódi válasz és a latens tartalom. A *Meg tudná csinálni professzor úr hétfőre a korrektúrát, mert küldenünk kell a nyomdába?* kérdés feltételes móddal szerkesztett udvarias kérdés, amelynek rejtett értelme átfordítással valójában: 'Csinálja meg professzor úr hétfőre a korrektúrát, mert küldenünk kell a nyomdába!', a válasz pedig lehet: *Igen* vagy *Nem*.

Kocsány Piroska példáiból úgy tűnik, hogy a retorikus kérdések formai felosztásában a „kérdőszavas kérdések” a kérdő névmással keletkezőknek, a „kérdőszó nélküli kérdések” csoportja pedig az eldöntendőnek felel meg, ahogy azt a

zárójeles azonosítás mutatja is. A „kérdőszó nélküli kérdések” típusába sorolta az *-e* kérdő elemmel alkotott kérdést is (*...nem a kíváncsiság-e az ember leg-hasznosabb erénye, erkölcsi nagyságának leglényegesebb része?*). Ez nem áll összhangban a grammatikák fogalomértelmezésével, mert az *-e*-t Rácz (1968: 220) kérdőszónak, Kugler (2000: 275) pedig mondatfajta-jelölő kérdő partikulának tartja.

Nagyon figyelemre méltó megállapítást tesz a szerző a kérdőszós kérdésfajta lényegéről, kijelentve: „E kérdőszavas kérdések, amint az általános tagadás is figyelmeztet, valójában nem kiegészítendő kérdések, hanem álcázott eldöntendő kérdések (még pontosabban általános zárt tagadások retorikus kérdő formában)” (108). Ezt a tényt kérdéstranzformációival igazolja is: *Ki boldog közülünk a világon?* → *Van-e boldog közöttünk, még ha....*

A szerzőnek a kérdőszavas kérdések logikai minőségéről tett megállapítása, amely így hangzik: „A válasz nem lehet más, mint összefoglaló, általános tagadás” (108), kétségtelenül igaz az idézett példáira. Ezt a tételt bizonyítandó én is számtalan nyelvi adattal tudnék szolgálni, de az általam gyűjtött anyag alapján mégis inkább csak azt tudnám kijelenteni: az implikált értelem **többször** tagadás. Ugyanis nemegyszer a kérdő mondathoz és az implikált értelemhez rendelhető logikai minőség azonos: *Mikor tűnsz már el?* ’Tűnj már el!’; *Mit csinál már megint ez az agyamen?* (Kardos—Szűts) ’Buta dolgot csinál!’; *Ezt sem tudod, te tökfej?* (Kardos—Szűts); *Hogy neked mekkora tappancsaid vannak? Hogy ez mekkora hólyag?* (Kardos—Szűts); *Hogy mik vannak! És hogy kell vigyázni!* (Ksz.). — Ráadásul nem egy olyan határeset is van, amelyben a kérdés mindkét logikai minőség szerint értelmezhető: *Már megint vetítesz?* (Kardos—Szűts) ’Tudom, hogy már megint hazudsz’ vagy ’Ne hazudj már!’; *Miért súgtál már megint?* ’Kár, hogy már megint súgtál’ vagy ’Nem kellett volna, hogy súgj!’; *Miért nem jöttél?* ’Kár, hogy nem jöttél’ vagy ’Jönnöd kellett volna!’; *Mit keres itt ez a neandervölgyi?* (Kardos—Szűts) ’Semmi keresnivalója itt ennek a neandervölgyinek.’ vagy ’Tűnjön el innen ez a neandervölgyi!’.

Tapasztalatom szerint tehát van kivétel a retorikai kérdések logikai minőségének ellenkező előjelű átváltásában, viszont az nyilvánvaló, hogy egy kérdés csakis akkor retorikai, ha a modalitás- és (az azzal eléggé szorosan összefüggő) mondatfajtaváltás bekövetkezik, ám ezt ellenkező előjelűnek nem nevezném, ahogy a szerző teszi (108). Talán azért nem, mert ez a kifejezés matematikai terminus technicusként a + és a – fogalmához kötődik, és különben is nehéz lenne megmondani, hogy a kérdő mondatnak a kijelentő, a kérdésnek a felszólítás-e az „ellenkező előjelű” megvalósulása-e, ráadásul azért is, mert mint Kocsány Piroska átváltásai jelzik, egy kérdő mondat egyszerre ekvivalens lehet kijelentővel és felszólítóval, illetve egy kérdés kijelentéssel és felszólítással (*„Mi lenne, ha...? → Nem lenne jó, ha... → Ne legyen...”* 108).

Nagyon figyelemre méltó állításhoz jut el a következőkben a szerző: „Kétféle feltételes szerkezettel számolhatunk” (108). Az egyik főmondata a megkérdőjelezett értékeltet (*Ki tud örülni a fénynek, amikor a háza ég? ’senki’*), a másiké a következményt (*Ha a maga kárán tanul az ember, hogy nem tudós mindenki? ’többek között azért sem tudós mindenki, mert nem igaz, hogy az ember a maga kárán tanul’*) tartalmazza, és ez „a válaszreakciók különbségén is lemérhető” (108), mert a másodiké logikailag nyitott tagadás.

A tartalomnak és a nyelvi megjelenítésnek a kérdéstípussal való összefüggésére így világít rá a szerző: „A probléma és a nem-probléma elválasztása egyértelműen tartalmi kérdés, az egyes nyelvi-formai lehetőségek affinitása azonban nyilvánvalóan nem véletlen, hanem a tartalomtól elválaszthatatlan tény” (108).

Kocsány Piroska úgy találja, hogy a polemizáló, választ váró szerep szerint vannak vitatkozó és nem vitatkozó, azaz „formális kérdések”, amelyek megszületésének „stilisztikai-retorikai funkciója” van (109). Számomra a „formális kérdés” elnevezés megértési gondot okoz, mert én minden nem valódi kérdést, tehát amelyik nem információt tudakol, így a retorikai kérdést is (a subiectio, a communicatio, a percontatio, a dubitatio mellett), álkérdésnek, formálisnak tartok. Ezért a retorikai kérdésen mint álkérdésen belül egy formális kérdéscsoportot furcsállok felvenni, illetve elképzelésem szerint minden retorikai kérdésnek, sőt minden kérdésalakzatnak van „stilisztikai-retorikai funkciója”, és ezen belül tudom elképzelni a legkülönbözőbb érzelmek (méltatlankodás, felháborodás), szándékok (rezignatív) kifejezését.

A formális kérdés első fajtájaként a szerző „a választ bevezető kérdések”-et különíti el, megállapítva róluk, hogy ilyenkor a „mondás egy mondat helyett kettő; egy (valódi) kérdés és a válasz maga. Például: *Középen van az igazság? Nem, ez csak az egyensúlypásztorok hagyománya*” (109). Ezt a kérdést nem mondanám valódinak, mert nem a kommunikációban részt vevő másik fél adja meg rá a választ, hanem maga a kérdést feltevő. Vagyis a valódinak tűnő kérdés ártékelődik. Ezt a kérdésalakzat-típust az ókori retorikai hagyomány és a modern retorikák is subiectiónak nevezik (Quintilianus 94–95: 9, 2, 15; Lausberg 1960: 381, Szabó—Szörényi 1988: 177).

A formális kérdés második csoportját szemléltető rémakiemelő szerkezetű (*Mi a törvény, ha nem kölcsönösség?*) nem igazán különíthető el az 5. és 6. példától, mert véleményem szerint azonosan „működnek”. Épp ebből adódik, hogy az utóbbiak esetében nincsenek „válaszreakciók” (110), mert a látszólagos kérdés a megállapítás beszédaktusaként valósul meg (*Ki tud örülni a fénynek, amikor a háza ég? Minek a tüzet éleszteni, ha üres a fazék?*).

A harmadik fajtaként jelöltek ún. megerősítést váró kérdések (*A butaság, akármeddig üldözik is, sosem fárad el?*), a szerző szerint „kérdés formájú válaszok”, és „ilyenkor nincs funkciója a kérdő formának” (109). Ezeket én inkább

kérdő formájú, de megállapítást szuggeráló alakzatoknak tartanám még akkor is, ha ezek valóban „helybenhagyó bólintást sugall”-nak, mert a „válasz” fogalma a kérdést hallgatóhoz és nem a feltevőhöz kapcsolódik. Ezenkívül véleményem szerint a kérdő formának mindig van szerepe: a valódi kérdés esetében a tudakolódás jelzése, az álkérdésekben pedig a sajátos intonációval megerősített sokféle értelem- és érzelemárnyalat sejtetése. Jelen esetben a nyomatékos megállapítás. Ezért talán jobban ki lehetne emelni a nyomatékos tagadás lehetőségét, mert ezt sok köznyelvi adat is bizonyítja (ÉrtSz.: *Ki hinné? Ki hallott olyat, hogy...?! ÉKsz.: Ki a fenét érdekel ez?*).

Nagyon fontos tényre hívja fel a figyelmet Kocsány Piroska, amikor a „retorikus kérdések formai jellemzőiről” szól (109–110). Magam is tapasztaltam, hogy nyelvi elemek sokszor segítik a retorikai kérdésként értelmezést, hatással vannak a sugallt jelentésre. Hogy a lexikai elemeknek is lehet retorikai kérdést teremtő ereje, ennek a megállapításnak a bizonyításához egy példával magam is hozzájárulok: *Hát még mit?* (ti. *akarsz, kérsz*) lehet valódi kérdés, de sajátos intonációval már retorikai kérdés, viszont a *Hát még mit nem?* csak retorikai kérdés lehet. — Kétségtelen, hogy a szerző által említett feltételes módnak is sajátos szerep jut a retorikai kérdések teremtésében. A pragmatikai jellegű diszciplínának ezt a nyelvhasználati módot mint közvetett illokúciós tettet (*Nem tudnál egy kicsit csendesebb lenni?*), mint udvariassági formulát (*Kaphatnék gyufát?*), mint felszólításenyhítő formát (*Milyen volna, ha letörölnéd a port?*), mint közvetett kérést (*Kaphatnék egy étlapot?*) emlegetik. — Sőt — mint ahogy arra a szerző is utal lábjegyzetében — az igei személynek és számnak (109) is van szerepe a retorikai kérdésekben. Ez a nem kifejtett gondolat nekem olyan példákat idéz fel, amelyekből az következtethető ki, hogy míg a második személyű igei alakokat használókban a kérdés sokszor valódinak is felfogható (*Mit akarsz itt, te kis görcs?* Kardos—Szűts; *Mit bámulsz?* Kövecses; *Nem szégyellsz mindenkitől tarhálni?* Kardos—Szűts; *Te normális vagy?* Hoffmann), addig a harmadik személyű formát tartalmazók esetében valószínűbb a retorikai alakzatként értelmezés lehetősége (*Mit diszkózik ott a sorban?* Kis; *Mit akar ez a babszem?* Kardos—Szűts; *Kit érdekel?* Kövecses; *Ki tudja, mit hoz?* [a jövő] Ksz.).

Eddigi megjegyzéseimből már kitűnhetett, hogy jobban szeretem a **retorikus kérdés** terminus technikus helyett a **retorikai kérdés** megnevezést használni. Emellett szokták még költői, szónoki, cicerói kérdésnek is nevezni ezt a kérdésalakzatot, sőt esetleg görög (ἐρωτησικ) vagy latin (interrogatio) elnevezésével illetni. Ezek a retorikai terminusok ugyanarra a sajátos, funkcióváltáson átment kérdésfajtára vonatkoznak (Fábián—Szathmári—Terestyéni 1958: 260, Ladányi 1962: 195, Károly Sándor 1964: 77). Én a legmegfelelőbbnek a **retorikai kérdés** elnevezést gondolom, mert ez miközben jelezné a kérdés alakzat voltát, egy olyan eszközt, amelyet a retorika számon tart, ugyanakkor nem kötődne egy stí-

lusréteghez sem, és nincs meg benne a **retorikus** jelzőben megbújó pejoratív mellékíz sem.

4.5. Nyilvánvalóan, a retorikai kérdés témához kapcsolódó apró megjegyzéseim nem érintik Kocsány Piroska fogalom- és típusalkotásának lényegét. A szerző eredeti látásmódja nagyon megtermékenyítően hathat a további kutatósokra.

Az elemzett kötetek a maguk nemében mind kiváló írások. A szerzőkétől különböző véleményem az eltérő nézőpontból adódó szubjektív felfogásomat tükrözi.

Forrás

- Hernádi Sándor 2001⁴. *Közhelyszótár*. [Ksz.] Bp.: Aranyhal Könyvkiadó.
Hoffmann Ottó 1996. *Mini-tini-szótár*. Pécs: University Press Pécs.
Kardos Tamás—Szűts László [é. n.] *Diáksóder. Hogyan beszél a mai ifjúság?* Bp.: Ciceró Kiadó.
Kis Tamás 1992. *Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára*. Bp.: Zrínyi Kiadó.
Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. NytudÉrt 151. sz.
Kövecses Zoltán 1998. *Magyar szlengszótár*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
Petőfi S. János 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram*. Officina Textologica 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*. Iskolakultúra. Bp.: Aduprint Kiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó.
Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat*. NytudÉrt 147. sz.

Irodalomjegyzék

- Arisztotelész 1963. *Poétika*. Fordította: Sarkady János. [h. n.] Magyar Helikon.
Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Fordította, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Adámik Tamás. Bp.: Telosz Kiadó.
Bahtyin, M. M. 1986 [1929]. *A beszéd és a valóság*. Bp.: Gondolat.
Balázs János 1985. *A szöveg*. Bp.: Gondolat.
Becker, A. L. 1965. A Tagmemic Approach to Paragraph Analysis. *College Composition and Communication* 16: 237–242.

- Békési Imre 1975. Egy konstrukciótípus megjelenési formái. *Magyar Nyelvőr* 424–438.
- Fónagy Iván 1979. In: Király István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 6. költői kérdés 426–430.; kérdő mondat 182–183.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. Lingv. Ser. C. Rel. 3.
- Hernádi Sándor 1977². *Beszédművelés*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Hernádi Sándor 1996. *Magyar szó, magyar beszéd*. Bp.: Osiris Kiadó.
- Károly Sándor 1980. Mondat és megnyilatkozás. *Nyelvészeti Dolgozatok* 181. sz.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába*. Bp.: Tinta Kiadó.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In: Rácz Endre—Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Bp.: Tankönyvkiadó. 203–230.
- Kocsány Piroska 1997. A retorikus kérdés. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Editura Presa Universitară Clujeană. Cluj-Napoca. 250–258.
- Kocsány Piroska 2001. A retorikai kérdések egy lehetséges tipológiája. In: Szathmári István (szerk.): *Az alakzatok világa*. 2. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 7–19.
- Ladányi Péter 1962. A kérdő mondatok logikai analíziséhez. (Egy interrogatív logika vázlata) *Nyelvtudományi Közlemények* 64: 187–207.
- Lausberg, Heinrich 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*. München: Max Hueber.
- Lengyel Klára 2000. A nyelvi egységek szinteződése. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Bp.: Nemzeti Tankönyvkiadó. 24–33.
- H. Molnár Ilona 1956. Kötelemzővel kezdett önálló mondatok. In: Bárczi Géza—Benkő Loránd (szerk.): *Pais-emlékkönyv*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 230–234.
- Nagy Ferenc 1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Péter Mihály 1986. A nyilatkozat mint a nyelvi közlés alapegysége. *Magyar Nyelv* 1–10.
- Quintilianus 1959. [94–95] *Institutio oratoria*. (L. Rademacher) Leipzig: Teubner.
- J. Soltész Katalin 1965. *Babits Mihály költői nyelve*. Bp.: Akadémiai Kiadó.
- Szabó Zoltán 1977. Az irodalmi mű stílári kohéziójáról. *Magyar Nyelvőr* 163–172.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Bp.: Tankönyvkiadó.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Bp.: Osiris Kiadó.
- Szilágyi Imre 1992. In: Szerdahelyi István (főszerk.): *Világirodalmi lexikon*. Bp.: Akadémiai Kiadó. 14. *szubjekció*
- Vater, Heinz 1992. *Einführung in die Textlinguistik*. München: Wilhelm Fink.
- Wacha Imre 1973. Az elhangzó beszéd szövegfonetikai eszközeinek rendszere és összefüggései. *Nyelvtudományi Közlemények* 75: 77–102.

3.

**Diszkurzivitás az ezredvégi magyar szövegtani
kutatásokban**

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

Petőfi S. János felkérésére hét különböző munkáról annak hat szerzője kísérel meg társalgást folytatni a szó minden értelmében, a többiekéről véleményt mondani, majd a kapott véleményekre válaszolni. A válaszoló értelmezéseknek, társalgó vitáknak ez a fegyelmezett, de paradigmaticusan nem zárt rendszere a magyar nyelvtudományban talán újdonságnak számít, jóllehet az eljárás a nemzetközi tudományos életben gyakorlatnak számít. (A Foucault által leírt diszkurzuszrend működő és nyomasztó korlátait ezúttal reméhetőleg sikerül elhárítani.) Az elmúlt időszakban inkább csak egyetemi és akadémiai minősítő folyamatok leképeződését kaphatta olvasásra és megértésre a közvetlenül nem érintett, a disszertáción túl az opponensi vélemények és a válaszok megjelentetésével (ha mindez egyáltalán megjelent). Ám tudjuk, az ilyen vitáknak más tétje is van, mint maga a tudományos diszkurzusz. Ezért — legyen bármi eredménye is itteni tevékenységünknek — maguk az értelmezések egymásnak válaszoló körei, azok olvashatósága bizonyosan nem lesz tanulság nélküli. Aligha állíthatjuk, hogy az itteni résztvevők egy elméleti iskolát képviselnek, ám az is nyilvánvaló, hogy az elfogadó és befogadó magatartás minden érintettre jellemző. Mindkét karakterisztikum biztató: az első a nyitottságot a saját nézőpont kidolgozásának szükségességében erősíti meg, a második az első más nézőpontokhoz való viszonyításának feltétlen szükségességében. Már a régiek is tudták, hogy az így röviden összefoglalt jellemzők nélkül tudományos megismerés nincsen.

Az itt megbeszélendő munkák az időbeli egymásra következés mellett is részesek a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzuszának. E megállapítás a de Beaugrande—Dressler-kötet esetében nyilvánvalóan korlátozott, pontosabban egyirányú. Ugyanakkor Petőfi S. János elmélete eleve nemzetközi betagozódásban alakult, s a többi munka is élénk beszélgető viszonyban áll a szövegtan nemzetközi irányjaival. Vagyis a jelen kötetben a már meglévő interaktív szakmai megértési folyamatokat fölerősítjük és lehetőségeinkhez mérten ki is fejtjük. Az itt elemzendő munkák összetettek, részletezők, kiterjedtek és problémagazdagok. Megbeszélésük elsősorban kijelölt témakörök mentén lehetséges.

Mindebből is következik, hogy a saját első hozzászólásom meghatározott nézőpontból történik. A hozzászóló tematikai és kompetenciális korlátai melletti sorozatszerkesztői behatárolatlanságban a lehetséges több megoldás közül azt választottam, ami talán kissé gépszerűnek tűnik, de az engem megszólító öt

(pontosabban hat) munkára adandó, szükségképpen részleges válaszokat remélhetőleg összetartja. Az itt reflektálandó szövegtani tárgyú könyvek sok közös vonást mutatnak, de számos eltérő jellemzőjük is van. Ezért az alábbiakban azal kísérletezem, hogy néhány általános kérdést hozok viszonyba a jelzett könyvekkel, olyan kérdéseket, amelyek mindegyik tekintetében értelmesnek bizonyul(hat)nak. Mivel a kérdések az itt tárgyalandó hat szöveg ismeretében fogalmazódtak meg, azok nem függetlenek tárgyuktól, de ennek értelmében nem függetlenek a hat szövegtani szöveg specifikumaitól sem. Ezért a kérdések — miképp minden esetben — a válaszokban kapják meg igazi értelmüket, így a kérdések — bár formálisan azonosak — mind a hat szövegtani monográfia esetében részlegesen mások, hiszen ismeretes, hogy a párbeszédben a válaszforduló (részlegesen) átértelmezi a kérdés fordulóját, pontosan megfelelő az általam érvényesítendő funkcionális, kognitív nézőpont megfigyeléseinek.

A megadott kérdésekre a saját mai olvasatom szerinti válaszokat fogalmazom meg, röviden, tömören, sokszor felsorolásszerűen. Ezzel azt kívánom jelezni, hogy nem a kritika a célom, hanem a saját fogalmi rendszerem szerinti értelmezés és a későbbi összehasonlítás. A jelen diszkurzusban részt vevők által elvégzendő összehasonlításnak kell további kérdéseket és válaszokat, kutatási irányokat eredményezni. Saját értelmezésem alapjaira l. az itteni kötetben is tárgyalt munkámat. Nyilvánvaló, hogy *A magyar nyelv szövegtana* című könyv 2001-ben történt megjelenése óta saját szövegtani nézeteim és ismereteim is módosultak, de nem alapvetően. Ezért az alábbiakban e munkámat tekintem alapnak.

A következő kérdéseket vagy szempontokat érvényesítem mindegyik munkával kapcsolatban:

1. Milyen típusú, milyen szerkezetű a kidolgozás?
2. Milyen elméleti keretet állít föl és mennyire következetes annak kidolgozásában?
3. Tárgynak, entitásnak, ill. folyamatnak és/vagy szerkezetnek tekinti a szöveget vagy nem?
4. Milyen viszonyt jelöl ki szövegtan és mondattan között?
5. Milyen módon és mértékben részese a szövegtanról szóló tudományos diszkurzusnak?

A fölített kérdésekre az egyes munkák általam értelmezett válaszait fogalmazom meg. Ezek a válaszok összefoglalóak és ugyanakkor részlegesek. Nem törekedem teljes tudományos rekonstrukcióra, mert nem adhatom az egyes munkák esetében a kutatási programok szerkezetének teljes körű feltárását, hiszen ez nagyságrendileg terjedelmesebb kifejtést kívánna. A kérdések és a rájuk adott értelmező válaszok részleges rekonstrukciót eredményezhetnek. Legfőbb céljukként rámutathatnak az ezredforduló magyar szövegtani kutatásainak, azok monografikus megjelenésének néhány fő jellemzőjére, elsősorban a szöveg elméleti megragadásának, az elméleti megközelítés metatudományos és leíró vonatkozá-

sainak néhány fontos kérdésére. Értelmezéseim lehetővé teszik az összehasonlítást az egyes tárgyalt munkák között, de nem végzik el azt. A kérésekre adandó saját válaszaimat a saját munkámról szóló értelmezésekre adandó feleletben fogalmazom meg. Mindezekkel összefüggésben a jelen áttekintésben nem adok hivatkozásokat; a szakirodalom jó része megtalálható az értelmezett művekben (ezúttal beleértve saját munkámat is).

Az egyes kötetekben nem egységes a terminológia. Ezt nem is lehet teljes mértékben egységesíteni, mert magának a szövegkutatásnak/-leírásnak a megítélése, az elméleti megközelítése nem egységes. Ezért általában a saját terminológiámat alkalmazom, ill. ahol lehetséges, ott az eredetit.

1. de Beaugrande, Robert-Alain—Dressler, Wolfgang U.: *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*

A kötet nem magyar szerzők műve, s nem is a többi itt tárgyalt munka időszakájában készült eredetileg, magyarul két évtizeddel később jelent meg. Bevonása a körértelmezések sorába indokolt, hiszen magyar nyelvű kiadása összetettebb befogadástörténetet eredményez, mint azoké a munkáké, amelyek csak eredeti formájukban férhetők hozzá. Mivel a szerzők a válaszadásban nem tudnak részt venni, e kötetről rövidebben írok.

1.1. Milyen típusú, milyen szerkezetű a kidolgozás?

A kötet monográfia és tankönyv, a szövegtan (szövegnyelvészet) összefüggő kérdéskörének kifejtése egy meghatározott elméleti keretben. A kidolgozás fő szerkezeti elve a szerzőpáros által a szövegszerűség hét fő ismérveként meghatározott elvek sora:

- kohézió,
- koherencia,
- szándékoltóság,
- elfogadhatóság,
- hírérték,
- helyzetszerűség,
- intertextualitás.

A hét fő ismerv részletezését tudománytörténeti és elméleti alapozás vezeti be. A hét fő ismerv nem hierarchikusan épül egymásra, hanem egymást kiegészítő, a szövegfogalmat egy újabb, a korábbiakkal szorosan összefüggő szempontból bővíti tovább. A kidolgozás egyrészt definitív, másrészt kérdésfelvető és válaszoló, úgy, hogy a kettő egyensúlyban és összhangban áll.

1.2. Milyen elméleti keretet állít föl és mennyire következetes annak kidolgozásában?

A kötet igen határozott elméleti keretben fejt ki a szöveg leírását. Az elmélet metatudományos háttere több forrásból alakult ki. Egyrészt metaszínten fogalmazódik meg a merev tudományos hagyomány feloldásának lehetősége. Másrészt a szerzők szintén e szinten szembesítik olvasóikat és a nyelvtudományt mint szakmát Thomas Kuhnnak azzal a figyelmeztetésével, amely szerint a (tárgy)tudományos tevékenységben a konvenciók időnként átveszik a hatalmat a vizsgált tárgy természetének rovására. Harmadrészt a nyelvészetet finoman elhatárolják a természettudományos, logikai és matematikai szigorótól, pontosabban annak kritikátlan alkalmazásától. Így mind az elméleti, mind a leíró tartományban előnyben részesítik a probabilisztikus modelleket (a determinisztikusokkal szemben), a szerkezetépítő műveleteket (a szerkezetek statikus leírásával szemben), a szabályszerűségeket, stratégiákat, indítékokat, preferenciákat (a szabályokkal, törvényekkel szemben), az elfogadhatóságot (a jólformáltság helyett), valamint a gondolkodási folyamatokat (a logikai bizonyítások helyett). A metatudományos alapozás olyan szövegértelmezést eredményez, amely jelentős mértékben eltér a szigorúbban nyelvészeti (elsősorban szintaktikai) perspektívából építkező szövegtanoktól, és a szöveget elsősorban mint a kommunikáció értelemképző és értelemtovábbító közegét tekinti. Így lesz e kötetnek legfontosabb elméleti kerete a kognitív tudomány, amely saját közegében értelmezi a nyelvészet, az etnometodológia, a pszichológia itt releváns korábbi felismeréseit.

Tárgytudományos szinten a metaszíntű megfontolásokat a hét ismérv jeleníti meg. A hét ismérv közül csak kettő számít hagyományosan nyelvészeti tartománynak, a többi a nyelvi interakció valamelyik jellegzetességét hozza összefüggésbe a többivel, a kognitív tudomány keretében bemutatva. Petőfi S. János egy korábbi (1974-ben megjelent) tanulmányára hivatkoznak, amikor hangsúlyosan kijelentik, hogy egy szövegnek önmagában semmi értelme nincsen. A hét ismérv kidolgozása a funkcionális nyelvreírás és a kognitív tudomány átfedő tartományában történik meg. Legfontosabb kiemelendő jellemzőként a tudás aktiválását, a bejövő ismeretek elrendezését, a szövegek, szövegrészek fogalmi és jelentéstani hálókban való elrendeződését érdemes kiemelni. A szöveg e jellemzése jól illeszkedik a kontextus jellemzőihez (szándékoltság, elfogadhatóság, hírérték, helyzetszerűség), a fent jelzett metaszíntű elveknek pontosan megfelelően.

1.3. Tárgynak, entitásnak, ill. folyamatnak és/vagy szerkezetnek tekinti a szöveget vagy nem?

E felfogás a szöveget nem pusztán tárgynak, dolognak tekinti, vagyis olyan fizikai értelemben megnyilvánuló szövegtestnek, amely a maga fizikai állandóságában egyformán jelenik meg mindenki számára, így egyformán érthető és értelmezhető lenne. De Beaugrande és Dressler szerint a szöveg folyamat, amely a szövegalkotás és a szövegbefogadás kognitív folyamataiban valósul meg az alulról fölfelé és a felülről lefelé építkezés kettősen érvényesülő műveleteiben. Ezáltal produktum és produkció, struktúra és procedúra egy keretbe kerül a kognitív pszichológia akkori eredményeinek alkalmazásában. A szerzőpáros ezért nem elvont struktúrákat állít föl a hozzájuk tartozó szabályokkal, amelyeket a beszélő vagy a hallgató deduktív módon előhív és automatikusan alkalmaz, hanem olyan ismétlődő jellegzetességeket keres, amelyek tudásban elrendezett szabályszerűségekként irányítják a szövegalkotást és megértést. Kiemelt szerepet kap a szándékoltóság és az elfogadhatóság szempontja, a beszélő, ill. a hallgató szemszögéből bemutatva a produkciókat és a produktumokat. A szöveg értelme (jelentése) így elismerten ki van téve a nem feltétlenül azonos értelmezéseknek. Ezért hangsúlyozzák a szerzők, hogy egy szövegtannak inkább valószínűsége és nem eleve meghatározottság kell alapulnia.

1.4. Milyen viszonyt jelöl ki szövegtan és mondattan között?

Az elméleti keretnek megfelelően a szerzőpáros a mondatot nem autonóm, az embertől is „független” szerkezetnek tekinti, hanem az aktív emlékezetben tárolt és feldolgozás alatt levő mentális tartalom nyelvi reprezentációjának. A csoportot (frázist), a tagmondatot és a mondatot tehát kognitív tényezőkre vezetik vissza, amelyek az elmeműködés és a szövegépítés közegében kapják meg funkcióikat.

1.5. Milyen módon és mértékben részese a szövegtanról szóló tudományos diszkurzusnak?

A de Beaugrande—Dressler-féle kötet természetes és erős diszkurzivitást mutat, az eredeti megjelenés idejének szövegtani és általában nyelvészeti, nyelvfilozófiai irodalmával. Maga a kötet a szövegtani szakirodalom egyik legidézettebb munkája lett. Az első pontokban összefoglalt jellemzőkből következően a mai tudományelméletre és gyakorlatra jellemző módon kettős természetű, egyidejűleg

- kérdez, válaszol, reflektál más hipotézisekre, elméletekre, ezzel nyit,
- meghatároz, ezzel lezár vagy orientál.

Maga az elmélet ilyen módon alakul ki a kötetben, tehát nem egy fő autonóm tételből indul ki, hanem egy szemléleti mód artikulálásaként, másokkal való viszonyában jön létre.

2. Petőfi S. János: *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutató-program*; Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa: *A szöveg megközelítései. Kérdések – válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba*.

A két kötet időben egymáshoz igen közel jelent meg, elméleti keretüket és részben kidolgozási módjukat tekintve erősen hasonlítanak egymáshoz, miközben eltérő olvasóközönséget szólítanak meg. Ezért az itteni tárgyalásban indokolt az együttes bemutatásuk.

2.1. Milyen típusú, milyen szerkezetű a kidolgozás?

Az OT-kötet elsősorban elméleti jellegű munka. Következtesen érvényesül a metatudományos és a tárgytudományos szintek elkülönítése, egymáshoz viszonyítása és kidolgozása. A munka elsőként metaszinten elhelyezi a szemiotikai szövegtant, ezután a szövegalkotó tényezők és a nyelvi rendszer szövegtani/szövegnyelvészeti leírásának néhány kérdését tárgyalja, majd a szemiotikai szövegtan alaptéziseit fogalmazza meg, bemutatva a szöveg mint komplex jel modelljét.

A Petőfi—Benkes kötet nem a nyelvész szakmának készült, hanem az iskolai oktatásban részt vevőknek, ezért mind szerkezete, mind kifejtési stílusa más. A felépítés kissé szorosabb, a fejezetek kifejtőbbek, részletezőbbek. Külön érdekessége a kötetnek, hogy a résztémák kifejtését kérdések kezdeményezik, a rájuk adott válaszok végzik el, még hozzá úgy, hogy a válaszok elméleti vonatkozásait Petőfi S. János, oktatási, didaktikai vonatkozásait pedig Benkes Zsuzsa mondja el, két jellegzetes nézőpontot érvényesítve. A kötet klasszikus műfajok (filozófiai dialógusok, vitairatok, káték) diszkurzív hangulatát idézi föl.

A két könyv így részben problémafelvető, részben egy meghatározott elméleti keretben rendszert adó, meghatározásokat közlő munkák. Mindkét kötetre jellemző

- a szöveggel kapcsolatos jelenségek hierarchizálása,
- a jelenségek szükséges szintű lebontása,
- az adott szinten jelentkező szövegtani jelenség tudományos problémaként való megfogalmazása,
- a tudományos problémaként jelentkező szövegtani jelenség leírásával kapcsolatos kérdésfeltevés,
- a kérdésfeltevésben lehetséges válaszok kijelölése,
- a szemiotikai szövegtan elméleti keretébe illő válasz kijelölése.

A két kötet monografikus, amennyiben áttekintést ad a jelzett módon a szövegtannak a szerzők által lehetségesnek vélt problémaköréről és leírási módjáról. A két kötet ugyanakkor nem részletező, számos tényezőt csak megemlít valamely rövid meghatározással.

2.2. Milyen elméleti keretet állít föl és mennyire következetes annak kidolgozásában?

A két kötetnek azonos az elméleti alapja, ezért nem érdemes közöttük különbséget tenni a jelen bemutatásban. Érdemes szemügyre venni a metatudományos keretet, majd a komplex jel modelljét.

Petőfi metatudományos kijelölései két tartományban fogalmazódnak meg: a rendszernyelvészet és a szöveg viszonyában, valamint a szöveg nyelvészeti leírásának inter- és multidiszciplináris közegében.

Az alapdichotómia a világra vonatkozó ismereteket is magában foglaló szövegtan és a szövegre is kiterjesztett nyelvészet, a szövegnyelvészet kettőssége, és az e mögött álló rendszernyelvészet ezekhez való viszonya. (Például: milyen szövegdefiníció érvényes: a szövegszerűség függ-e a terjedelemtől, csak verbális elemek a szöveg részei vagy mások is, a szövegszerűség immanens tulajdonság-e; a szövegvizsgálat eszköze csak a szövegnyelvészet, vagy egy tágabb szövegtan, mik ezeknek a meghatározásai.) Vagyis e rendszerben (miképp azt az OT-kötetben a 10. oldal táblázata bemutatja) a rendszernyelvészet és a szövegtan két külön tartomány, s a kérdés az, hogy az előbbi miképp járulhat hozzá az utóbbi műveléséhez, a szövegnyelvészeten keresztül. Itt persze szintén érvényesül a hermeneutikai dilemma: a 10. oldal táblázatának három függőleges oszlopa (sorrendben az L nyelvű verbális szövegek szövegtanának társtudományai, az L nyelvű verbális szövegek szövegtana, az L verbális nyelv nyelvészete) olyan tartományokat különít el, amelyeknek egymáshoz való viszonyára a következő oldalak „vagy-vagy” sorozata, ill. nyitott kérdései rákérdeznek, maga a táblázat azonban már valamilyen ismeret alapján elkülöníti őket. A megnevezett tartományok nem végzetesen választódnak el egymástól, az általános dichotómiák nem a szembenállást jelölik, hanem a kérdésirányok lehetséges módozatait. Mindez így csak látszólag kész, rögzített rendszer, a könyv szövege folyamatosan visszakérdez e tartományokra és a közöttük levő viszonyokra. Egy metaszövegtani mátrix alakul így ki, amelyben attól függően, hogy egy kutató milyen definíciókat ad azoknak, különböző irányokba lehet elindulni, és különböző szövegtanokat lehet létrehozni. Petőfi saját egyéb munkáiban (és az itteni kötet ötödik fejezetben) megadja a saját válaszait.

Azok a kérdések kapnak itt nagy jelentőséget, amelyek a magyar szövegtani kutatások horizontján még mindig nem érvényesülnek eléggé fontos problémaként, ill. nem kapnak adekvát válaszokat, amelyek a például Saussure vagy

Chomsky meghatározta nyelvi (grammatikai) rendszer és a szöveg(tan/nyelvészet) közötti viszonyra kérdeznek rá. A hazai kézikönyveknek, sőt elismert kutatók tanulmányainak egy jó része ma is úgy fogalmaz, hogy „a szöveg a nyelv legmagasabb szintje”, vagyis nyelv, „nyelvhasználat” és szöveg között problémátlan a viszony. Az itt olvasható szigorú és következetes kérdéssor (ismét) kizárja az ilyen leegyszerűsítést, ill. határozott állásfoglalásra kényszeríti a kutatót, ugyanakkor kérdező jellegével keretet kínál többféle elméleti kiindulású válasz kidolgozására is.

Számos kérdést lehet megfogalmazni Petőfi modelljének metatudományos vázlatával kapcsolatban. Vajon mennyire moduláris e teóriakomponens; a társtudományok, a szövegtan és a nyelvészet miképp viszonyulnak egymáshoz; s van-e följük rendelt irányító metaszintű összetevő? Ha eltérő szintaxisokkal töltődik ki a modell rendszernyelvészeti összetevője, miképp változik meg maga a modell? Milyen jelentősége van e szövegtan számára az autonóm szintaxis elvét hirdető formális és az azt elvető funkcionális nyelvtanok közötti különbségnek, ill. miképp alkalmazható valamely funkcionális nyelvtan e keretben? (Petőfi kifejtései inkább a formális alapozású szintaxisokhoz állnak közel.) Az ekképp vázolódó különböző, metaszintű szövegtanokban változik-e az interpretáló (a beszélő és a hallgató) szerepe, ill. tudásának leírása?

Petőfi S. János elméleti szövegmegközelítésének, modelljeinek egyik legfontosabb jellemzője a kiindulópont: a szöveg komplex jel. A komplex jel architektónikájának három tényezőjét alkotják 1) az összetevők, 2) az organizációtípusok, 3) a kompozicionális szintek és egységek.

A komplex jelként való modellálás igen elvont, hiszen szerkezeti és műveleti, rendszernyelvészeti és kontextuális, tárgyias és értelmezett összetevőket tartalmaz. A komplex jel komponensekre bontható, ezek a komponensek azonban nem a grammatikából származnak, hanem a szemiotikából, az egyszerű jel mintájára. A strukturalista hatást mutató modell eredeti formájában egy első fokú predikátumkalkulus, modellelméleti keretben, amennyiben meg kívánja különböztetni a tárgynyelvet (amelynek szövegeit leírja) és azt a kanonikus nyelvet (vagy idealizált nyelvet), amely ezt a tárgynyelvet leírja. Az itt tárgyalt kötetekben a modellelméleti formális szigor helyébe az elméletalkotási igény csökkenése nélkül egy szemiotikai keret lépett. E keretben a fő viszony a jel Saussure-féle dichotomikus bontása, az interpretátor jelzett állandó jelenlétével, amelyben nagy szerepet kap a beszélő/hallgató például a vehiculum vagy a relatum és annak mentális képe közötti megkülönböztetésben vagy az értelem kategóriájában hozzárendelhető különböző típusú összetevők, a világfragmentumok, valamint a modell részét képező nyelvi tudás és világtudás, ill. hiedelmek kategóriáiban. A szemiotikai rendszerben jelen vannak a széles értelemben vett pragmatikai és a hermeneutikai elemek; ez a modell érzékenyebben tartalmazza a formális reprezentáció mellett a megértés nem automatikus összetevőit. Egy ilyen formá-

lis modellnél a felsorolt jellemzők fontosságát nem lehet kellőképpen hangsúlyozni. A komplex jel elvont szerkezeti bemutatásában az interpretáció mozzanata minden összetevőnél jelen van, így a jelölő és a jelölt a formatio és a sensus tartományában összeér.

Petőfi elméleti alapozású modelljével kapcsolatban főképp annak elvontsága miatt merülhetnek föl kérdések. A modell inkább statikus, s bár a lehetősége megvan, nem fejt ki az alulról fölfelé és a felülről lefelé építkezés kettősen érvényesülő jellemzőit. Vajon miképp következhet a modellből a feldolgozási műveletek párhuzamos és egymásra következő sora? Hogyan írható le egy ilyen modell alapján a topikfolytonosság, a cselekvésfolytonosság és annak megszakadása. Miképp illeszthető be a kiterjedtebb hatókörű sémák (keretek, forgatókönyvek) hálózata ebbe a modellbe? Végso soron az a fő kérdés, hogy a metatudományos alapok és a tárgytudományos elmélet miképp illeszthető össze a részletező leírással és elemzéssel. Azaz: mi a viszonya a formális elméleti konstrukciónak és az elmélet funkcionális vonatkozásainak. E tekintetben beszédes, hogy a modell az interpretációt mindkét kötetben végül a tudományos leírásra vonatkoztatja, míg a mindennapi szövegalkotásra és szövegmegértésre csak elvontan, ez utóbbinak a kifejtése elmarad.

2.3. Tárgynak, entitásnak, ill. folyamatnak és/vagy szerkezetnek tekinti a szöveget vagy nem?

A Petőfi-féle modell látszólag tárgyként és szerkezetként kezeli a szöveget. Maga a szerkezeti modell is ad e vélekedésre némi okot, de inkább a felületes megértés nyomán. Az itt tárgyalt második kötet éppen hangsúlyozza, hogy e modell triadikus, bár implicit módon, mert a jelnek csak két összetevőjét (a jelölőt és a jelöltet) emeli kis és részletezi, a harmadikat, az értelmezőt nem tárgyalja. Ennek abban jelöli meg az okát, hogy az első kettő sem létezik harmadik nélkül, azaz mind a jelölt, mind a jelölő interpretáció eredménye. Így a szöveg a kommunikációban zajló interpretáló emberi tevékenység révén válik azzá, ami. Miképp Petőfi az OT 1. kötetben mondja, elmélete: „a kommunikátumokat nem egyszer s mindenkorra statikusan adott objektumokként, hanem fizikai megjelenési formájuk (fizikai manifesztációjuk) és e megjelenési forma (manifesztáció) mindenkor befogadói (interpretátorai) interakciójának eredményeként kezeli” (61). A szemiotikai textológia elmélete ezt a viszonyt, a művet jellemzőit és feltételeit már csak általánosságokban tárgyalja. A kifejtés egyrészt utal az interpretációk lehetséges többféleségére (például a korreferenciarelációk és a lineáris elrendezés elemzésében), másrészt kivált az oktatásban a kreatív-produktív és az analitikus megközelítések kidolgozásával.

2.4. Milyen viszonyt jelöl ki szövegtan és mondattan között?

A Petőfi-féle modell itt tárgyalt változata egy premoduláris, azaz nem modulárisként kifejtett, de arra hasonlító modell, amelyben a következő kvázi modulok különülnek el:

- grammatika (autonóm szintaxis),
- szövegnyelvészet,
- szövegtan.

A szövegmondat–rendszermondat kettősségben itt a szövegmondat a kiinduló tartomány, amelyet az explikáló leírás egyrészt kiegészít (kitölti a zéró vagy névmási fokú összetevőket), másrészt ennek következtében „megfoszt” pragmatikai paramétereitől, tehát rendszermondattá teszi. A jelzett sorrend magában foglalja magának a dichotómiának a megszüntetését, pontosabban annak lehetőségét. A Petőfi-féle modell tehát nem mondatok összekapcsolódásából vezeti le a szöveget, és nem morfológiai vagy szintaktikai kategóriákat kíván alkalmazni a szöveg leírásában, hanem szövegtani tényezőket keres, szövegnyelvészeti módszertannal, szövegtani elméleti keretben. A kiegészítés, az explikálás műveletének modellbeli és elemzésbeli leírásában a komplex jelmodell bemutatásában tapasztaltak megismétlődnek: a kiegészítés a nyelvészeti elemzés módszereként kerül a modellbe, és nem a mindenkori beszélő vagy hallgató megértési műveleteként, akár mentális, de nyelvileg ki nem fejezett módon, akár lehetséges nyelvi formában.

A rejtett modularitásnak részlegesen ellentmond a szöveg komplex jelként való azonosítása.

2.5. Milyen módon és mértékben részese a szövegtanról szóló tudományos diszkurzusnak?

A Petőfi-féle modell egyrészt autonóm elmélet, amely az elmúlt években kialakult formájában mintegy megáll a maga lábán, kikristályosodott kategóriái egy hosszabb szemiotikai és strukturális/generatív nyelvészeti korszak konszenzusos és konvencionált kategóriái. A diszkurzivitás nem jelent feltétlen azonnali hivatkozást, érvényesülhet témák, módszerek, nézőpont bevonásában is. A Petőfi-féle modellben ilyen közvetett válasz a megértés bevonása. Másrészt mind a kategóriák, mind a szemiotikai és nyelvészeti modell mögött kiterjedt háttér található, tehát a modell benne áll a diszkurzusban, az mint megértési szempont jelen van, de kis mértékben kap csak jelzést. A modell állító és interaktív, de nem vitázó.

3. Szikszainé Nagy Irma: *Leíró magyar szövegtan*

3.1. Milyen típusú, milyen szerkezetű a kidolgozás?

A kötet monográfia, leíróként megnevezett szövegtan, egyúttal tankönyv. A munka a szöveg „teljes” bemutatását kívánja adni, részben szűkebben vett nyelvészeti alapokon, részben tudományközi vonatkozásokkal. A kötet talán legfontosabb koherenciatényezője a hierarchikus felépítés, amely a korai szövegelméletek szemiotikai alapú szerkezetéből származik, s melynek ismert tényezői:

- a szintaxis – szemantika – pragmatika hármas hierarchikus szinteződése.

A hármasság mögött leghatározottabban egy leíró nyelvtani felfogás áll alapként:

- a hagyományos, besoroló, mondatrészelemző nyelvtan.

A hármasság hangsúlyosan kapcsolódik néhány további nyelvészeti kutatási ághoz, amelyek mintegy kiegészítik azokat. Ez a:

- retorika,
- stilisztika.

A hierarchia az egyértelmű alulról fölfelé építkezésben érvényesül, vagyis az egyszerű elemekből összetettebbek jönnek létre, és a művelet többszöri ismétlésével lehet eljutni a teljes szövegig. Ez a kifejtési mód igen szoros analógiát mutat egy teljes leíró nyelvtan szerkezetével. A minta egyértelműen a magyar leíró nyelvtani hagyomány, az akadémiai és az azt követő két egyetemi grammatika. Ehhez kapcsolódik a retorikai hagyomány, amely a kötetnek egészélvű nézőpontot is ad, vagyis a szöveget mint egészet is tekinti. Ennek a szerkesztésmódnak, vagyis a téma ilyen jellegű bemutatásának természetesen szoros elméleti és módszertani vonatkozásai vannak.

A kötet terjedelmessége ellenére is kis, körülhatárolt részekből áll, amelyek beilleszkednek a jelzett szerkezetbe. A tankönyv jelleget a kifejtés didaktikus felépítése, a kulcsfogalmak felsorolása és feladatok erősítik.

3.2. Milyen elméleti keretet állít föl, és mennyire következetes annak kidolgozásában?

Szikszainé Nagy Irma kötete nem annyira elméleti alapozással kezd, mint inkább a szöveg meghatározásával. Eszerint a szöveg a nyelv mondat fölötti használati szintje, nyelvi jelek összekapcsolt sora. Mivel az elméleti jellegű hivatkozások és utalások eklektikusak, körvonalazatlanok, ez a meghatározás természetesen számos kérdést vet föl.

A meghatározás játékba hozza a langue – parole megkülönböztetést. Kétségtelen, hogy a rendszer és a használat, pontosabban a típus és a megvalósulás a szöveg esetében is megkerülhetetlen. Ám a szoros értelemben vett nyelvtani

egységek (morfémák, szavak, szintagmák, sőt mondatok) mindig funkcionálisan épülnek be valamely szövegbe, azaz típus és megvalósulás együtt érvényesül. A mai szövegelméleti, ill. általában nyelvelméleti kutatások különböző irányainak e kérdéskörre vonatkozó állásfoglalásait nincs mód itt bemutatni. Azt azonban meg lehet állapítani, hogy a nyelvet tudásként (valamilyen velünk született képesség(ek)re épülő, konvencionált, de egyéni elméleti tudásként) állító nyelv-magyarázatok már túlléptek az egyént a közösségi tudásnak kiszolgáltató korábbi modellektől, bármennyire is elfogadott ez utóbbi nézetkör sokak számára a magyar nyelvtudományban. A „használat” ekképp már rég nem valamely kész, elvont rendszerből való kiválasztást és elrendezést jelent, hanem a tudás különböző módokon leírt, különböző mértékű elméleti erőfeszítéssel megvalósuló aktiválása.

A meghatározás a kisebb elemtől a nagyobb elem felé haladó hierarchikus felépítést tulajdonít a szövegnek. Ez a modell két szerkezetet létrehozó összetevőből áll. Az egyik az építőkocka modell, amely szerint a kis elemekből nagyobbak épülnek, a nagyobbakból még nagyobbak, míg végül kialakul maga a szöveg. A másik összetevő ennek lineáris megvalósulása, vagyis az a jellemző, hogy a hagyományos nyelvtanban számon tartott nyelvi elemek (főképp szavak és mondatok) mint építőkockák — megtartva hierarchikus helyüket — csak egymásra következve jelenhetnek meg. Erős nyomatékot ad e felfogásnak az a kötetbeli megállapítás, mely szerint a legkisebb teljes szöveg egymondatnyi, továbbá az, hogy a szövegre általában jellemző a lezártág, a befejezettség.

Az így kiépülő, nem mindig kifejtett, inkább kikövetkeztethető elméleti háttérhez szorosan kapcsolódik néhány szövegkategoría, elsősorban a tág értelemben vett szövegösszefüggés (koherencia) kifejtéseként. Ilyen kategória a textuálitás, a mondatok összekapcsolása; ekkor a változatlan téma, a korreferencia, a tartalmi-logikai összefüggések játszanak szerepet. Ilyen kategória a szűkebb értelemben vett szövegösszefüggés, melynek makroszintű megvalósulása a leegyszerűsített retorikai szövegséma (bevezetés, tárgyalás, befejezés), ill. mikroszintű megvalósulása a mondat, a mondatfő, a bekezdés és az utalás, továbbá a lineáris (grammatikai) és a globális (szemantikai) szövegösszefüggés (hatókör szerint).

Az ekképp kialakuló szövegfogalom Szikszainé Nagy Irma munkájában egy további fontos tételezett jellemzőhöz vezet: a szöveg attól válik szöveggé, hogy sok kisebb nyelvi egységből épül föl, különböző jellemzőket mutatva. A szöveg ebben a felfogásban nem valamely összetett fogalmiasítás szintén összetett nyelvi leképezése, azaz nem valamilyen fajtájú (összetett) értelmi egység, amelynek valamilyen nyelvi kifejtése ama szöveg. Hanem nyelvi egységek összekapcsolása, megfelelő szabályok alapján, valamely tartalom kifejezésére. Jól példázza ezt a kötetnek a szövegalkotásról szóló összefoglalása, melyben központi jelentőségű a felkészülés, annak részeként a témaválasztás, az anyaggyűjtés, a közlési

csatorna megválasztása, a szabályok szerinti stratégia és taktika, továbbá elvárásként az egység, a haladás, a folytonosság, a tagoltság, az arányosság, a teljesség szövegjellemzője.

Hasonló jellemzőket tulajdonít a szövegnek a monográfia a szöveg szerkezetével kapcsolatban is: „A jól átgondolt szövegszerkezet sajátossága az, hogy a mondandó lényegét magába sűrítő egyetlen fókuszmondatra építi, és a szöveg nem mondatok halmaza pusztán, hanem lánc, azaz a mondatok tartalmi és grammatikai szempontból is kötődnek egymáshoz, a szövegösszetartó erő következtében láncszerűen kapcsolódnak” (243). A fókuszmondat kategóriája föltételezi, hogy a szövegösszetevők visszavezethetők egy kijelentésre, ám a levezetés modelljét és módszerét a monográfia nem fejti ki. S arra sem tér ki, hogy a fókuszmondat hogy határozható meg, számos spontán, mindennapi szövegben miképp lehet a fókuszmondatot kijelölni, van-e minden szövegnek ilyen összetevője. (Ezt az elképzelést tanulságos lett volna van Dijk mélyszerkezetes szövegelméletével összevetni vagy megerősíteni.) Illetve: ha ilyen „a mondandó lényegét magába sűrítő” összetevője van a szövegnek (azaz minden szövegnek), akkor annak igazolhatóságán túl megvizsgálandó a nyelvi reprezentációja is: vajon feltétlenül mondatformájúnak kell e sűrítő összetevőnek lenni, vagy lehet más sé mája. És vajon feltétlenül explicit nyelvi kifejezéssel kell ennek az összetevőnek reprezentálnia — ha van ilyen sűrítő összetétel. A hierarchikus összetevő mellett ismételtlen megjelenik az egymás mellé helyező is: „a szövegszerkezet mindig egyenes vonalúan bomlik ki” (244).

Szikszainé Nagy Irma monográfiájának e szemléleti háttére számos kérdést vet föl. Vajon minden szöveghez olyan felkészülés szükséges és lehetséges, mint a szónoki beszédhez (mely a szövegalkotásról szóló kifejtés alapja)? Vajon a szövegekben való emberi kommunikáció pontosabb leírását adhatja az alulról fölfelé építkezés szabályainak hagyományos nyelvtani kifejtése, mint egy általánosabb értelemartikuláció konceptuális jellemzőinek felderítése, a konceptuális szerkezetek nyelvi kifejezési lehetőségeinek leírása? Vajon a retorikai szövegséma (bevezetés, tárgyalás, befejezés) mennyiben igazolható minden szövegfajtában? Mennyiben tekinthető a mondat a szöveg mikroegységének? S miképp lehet meghatározni egy szöveg vagy szövegrészlet témáját, annak változatlanságát? Milyen kritériumai vannak a teljességnek és a lezártágnak, e két jellemző mentén miképp változnak az egyes szövegek, ill. szövegfajták?

A kötet lényegi részét a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai fejezetek adják. A szöveggrammatika a monográfiában a mondatok szöveggé kapcsolásának, a mondaton túlmutató grammatikai eszközöknek, ill. a szövegegész szintaktikai kötöttségének a leírása (például a névelő, a névmás, a határozószók, az igék ragozása, egyes jelek, ragok és az utalás tárgyalásával).

A szövegsemantika tárgya a szövegjelentés (például a szó szerinti, explicit és implicit jelentés bemutatásával). A szöveg globális szemantikai vonatkozása

a tematikai egység, azaz a témaazonosság (izotópia, cím, fókuszmondat, tételmondat, indító és záró mondat, kulcsszó, szemantikai progresszió/kapcsolódás, helyre/időre utaló szemantikai kötőelemek); a szöveg lineáris szemantikai vonatkozása a szemantikai korreferencia, a mezőösszefüggés, az asszociációs mező, a szemantikai hiány (ellipszis), mellérendelő kötőszók.

A szövegpragmatika a kötetben a szövegen kívüli tényezőkkel foglalkozik (alkotó, befogadó, viszonyuk, közlési körülmények, viselkedési minták) a beszédaktus-elmélet, a kommunikációelmélet (Jakobson) és az interakcióelmélet (Grice) segítségével. Pragmatikai tényezők: a szövegértéshez szükséges nyelvi tényezők (közös nyelvűség), a kontextus, a pragmatikai kötőelemek (aktuális tagolás, deixis, pragmatikai kötőszók, pragmatikai előfeltevés, implikáció, következtetés), a közös előismeretek, a szituáció.

Mindegyik témakör kötetbeli kifejtése sajátos jellegzetességet mutat: egyrészt a felsorolt kategóriák jó része mondattani (részben alaktani) eredetű, még hozzá főképp a hagyományos besoroló nyelvtanból, részben a hazai strukturális nyelvtani leírásokból származik. A hagyományos besoroló nyelvtan még bizonyos szemantikai és pragmatikai kiegészítésekkel is csak korlátozottan alkalmas szövegtani alapozásra, főképp a mögötte lévő kategorizációs elvek magyarázó erejének gyengesége miatt. Másrészt e kategóriák a Szikszainé Nagy Irma-féle bemutatásban jórészt meg is maradnak mondattani (mondatszerkezeti és mondatjelentéssel, -pragmatikával kapcsolatos) jelenségeknek. Mivel e szövegtan folyamatosan a mondatból mint a szöveg alapegységéből indul ki, és oda tér vissza, a felsorolt nyelvi kategóriák eredendő szövegtani (funkcionális kommunikációs) szerepe nem kerül úgy előtérbe, ahogy kerülhetne, azaz nem szabadulnak meg mondattani (rendszermondattani) kötöttségeiktől. Harmadrészt, e kategóriák mindezek miatt nem tudnak nagyobb szövegtani egységek vagy teljes szövegek összefüggő leírásává válni, kissé mozaikszerűek maradnak egymás mellettségükben. A lineáris és globális szerkezeti formák kissé leegyszerűsítő alkalmazása egyetlen kettősségben enyhén lezárja a felsorolt mondat- és szövegtani kategóriák valóban szövegtani leírásának lehetőségeit. Talán mindennek is következménye és egyben előzménye is, hogy a kötet igen keveset foglalkozik a spontán élőnyelvi szövegekkel, ill. hogy e szövegfajták jellemzői csak nehezen vagy éppen alig vezethetők le a kifejtő részek alapján. A diskurzusanalízis és a szociolingvisztika kutatásaiból ismeretes, hogy a normatív szemléletű retorikák vagy a sztenderd (írott) nyelvváltozatok mondatfogalma a szövegek sokaságában elkülöníthető mondatoknak csak egy részét fedi le. Ezért a tagmondat (mondat-egység, angolul clause) leírásbeli relevanciája megnőtt az elmúlt évtizedekben.

3.3. Tárgynak, entitásnak, ill. folyamatnak és/vagy szerkezetnek tekinti a szöveget, vagy nem?

Szikszaíné Nagy Irma monográfiája határozottan tárgyként kezeli a szöveget, olyan entitásként, amely a beszélőtől és a hallgatótól függetlenül hordozza jellemzőit és funkcióit. Az előző két pontbeli értelmezés szerint ez a szövegtan a szöveg tárgyiasult részeként tekinti annak általános szerkezetét (vehikulumstruktúráját) éppúgy, mint jelentését. A szövegalkotás retorikai (tehát tervezett, szabályokhoz tudatosan igazodó) modellálásának általánosan feltételezett érvénye éppúgy ezt a szövegelfogást erősíti, mint a mondatokból építkezés lineáris és hierarchikus képe vagy a szövegértésnek az alkotáshoz képest való részleges háttérbe szorulása. Ekképp a szövegalkotás és -megértés művelete és az e műveletek eredménye közötti különbség nem tárgya a kötetnek. A szövegalkotó vagy megértő kommunikálók külsőlegesen, normák, szabályok által viszonyulnak a tárgyias szöveghez.

3.4. Milyen viszonyt jelöl ki szövegtan és mondattan között?

Mint a 4.1. pontban említettett, a kötet felépítése analóg viszonyt mutat a „hagyományos” nyelvtan szerkezetével. Ennek a viszonynak kiterjedtebb alapjai vannak, amennyiben a kötet a szöveget közvetlenül levezethetőnek tartja mondatokból, mondatok meghatározott összekapcsolódásából. A központi kategória itt a rendszermondat, amely bizonyos pragmatikai tényezőkkel kiegészülve válik a szöveg alapegységévé. A langue – parole megkülönböztetés kissé tisztázatlan alkalmazásából következően a rendszermondat és a szövegmondat viszonya is bizonytalan. A mondatok összekapcsolódása inkább megnevezést kap és kevésbé magyarázatot vagy kifejtést. Jóllehet a Deme-féle meg- és beszerkesztettség egy ilyen szövegtani megközelítésben jó alapot adhat, annak további kidolgozására lenne szükség, más funkcionális szempontok bevonásával, ill. részletezésével (főképp a Szikszaíné Nagy Irma által hangsúlyosan említett témaállandósággal és -változással, amelynek konceptuális és nyelvi szerkezeteit szintén mélyebben le lehetne írni a topikfolytonosság és a cselekvésfolytonosság jellemzőivel).

Szikszaíné Nagy Irma szövegtanának jellemzőit jól megvilágítja a következő részlet: „A mondattan és a szövegtan természetes módon érintkezik egymással, hiszen a gondolatkapcsolásban sok esetben nincs lényeges különbség aszerint, hogy a gondolatok formálisan külön mondatban fogalmazódnak-e meg vagy összetett, illetve többszörösen összetett mondatba ágyazottan” (24). Az idézetből kiderül, hogy a mondatok gondolatokat fejeznek ki, a szövegek pedig egymáshoz kapcsolt gondolatokat. A klasszikus retorikai szempont itt két hatással jár: egyrészt a gondolat reflektálatlan fogalma elfedi azt, ami ma tudható repre-

zentációról, tudásról, aktiválásról, műveletről. Másrészt szintén reflektálatlanul felfüggeszti a mondat funkcionális értelmezhetőségét.

3.5. Milyen módon és mértékben részese a szövegtanról szóló tudományos diszkurzusnak?

A munka diszkurzivitása korlátozott: a szövegben sok a hivatkozás, de azok legnagyobb része magyar tanulmányra hivatkozik, melyek közül a meghatározóak egy hányada régi (főképp az 1970-es évekből való), a külföldiek egy hányada pedig másodlagos forrásból származik. A viszony valójában nem társalgó és nem vitatkozó, inkább állító és hivatkozó, ill. evidenciaháttérként funkcionál, az interaktivitás kis mértékű.

4. Fehér Erzsébet: A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat.

4.1. Milyen típusú, milyen szerkezetű a kidolgozás?

A kötet tudománytörténeti áttekintés, ennek következtében

- korszakoló,
- egyszerre narratív és kifejtő, definitív,
- reflexív és értékelő.

A történetiség mellett azonban érvényesül egy másik szempont, a tudományelméleti, ezen belül is

- a nyelvészeti szövegkutatás elméletei, módszerei,
- a nyelvészeti szövegkutatás tudomány-rendszertani helye,
- a (magyar) nyelvészeti szövegkutatás irányai, tárgykörei.

A kötet koherenciáját szerkezeti tekintetben egyrészt a korszakok egymásra következése adja, másrészt a jelzett témakörök szoros összefüggései, végső soron pedig a két szempontrendszernek mátrixszerű kiterjedése.

A nyílt értékelést a szerző a kötet elején elhárítja, ám ahogy ugyanott megjegyzi, saját nézőpontja közvetetten is érvényesül a bemutatásban.

4.2. Milyen elméleti keretet állít föl, és mennyire következetes annak kidolgozásában?

Mivel tudománytörténeti áttekintés, saját elméleti keret megadása vagy kivált kifejtése nem központi összetevője a kötetnek. A történeti változások irányainak és eredményeinek bemutatása, a hangsúlyos pontok kijelölése, és az összefoglalásban megadott várható kutatási irányok megfogalmazása azonban jól körülhatárolja a háttérként működő elméleti keretet, amelynek legfontosabb pontjai:

- a szöveg nem pusztán nyelvi, hanem kommunikációs egység, amely nem létezik interakció, cselekvés és megértés nélkül,
- a szöveg interdiszciplinárisan írható le, nyelvészeti megközelítésben összetett, társtudományokkal kiegészülő moduláris rendszerben,
- a szintaktika – szemantika – pragmatika szinteződés (hagyományos nyelvtanban), továbbá a formalizálás nem megfelelő módszerek a szöveg leírására,
- a szöveg leírásának központi elméleti kategóriája a cselekvés.

A tudománytörténeti feldolgozás egy további kiemelkedő összetevője a Fehér Erzsébet által kidolgozott keretben a tudományrendszertan. Ez abban az igen fontos döntésben mutatkozik meg, amely szerint a tudományos megismerés rendszere és módszerei, ill. a tudományos megismerés tárgya mint két lehetséges kiindulópont egy összetett viszonyon belül aszimmetrikusan érvényesül a bemutatásban. Kivált a kötet bevezető fejezetében, általános kérdéseket tárgyalva a tudományos megismerés rendszere és módszerei kerülnek előtérbe, tehát ez az a kiindulópont, ahonnan Fehér Erzsébet a tudományos megismerés tárgyát, a szöveget szemléli. Tudománytörténeti munka esetében ez a döntés tekinthető „természetesnek” is, bár nem feltétlenül magától értetődő. Egyrészt a tudományos megismerés elmélete és módszertana, ill. tárgya, empirikus adatai szoros összefüggésben állnak (például a mondatleírásban a mondatrészek besorolására, a transzformációkkal és mozgatásokkal létrejövő szerkezetre vagy a kognitív szemantikára építő elméletek meghatározzák a gyűjtendő és leírandó adatok körét, jellegét, amely adatok azután visszahatnak az elméletre). Másrészt a Fehér Erzsébet által is említett újabb metatudományos, tudományfilozófiai belátások és a tudományköziség következményei a korábbi a priori jellegű tudomány-rendszertani besorolásokat jelentősen módosítják.

Fehér Erzsébet munkájában e kérdéskör igen erőteljesen körvonalazódik a szövegtan számára ma is középponti kettősségben: a „rendszer nyelvészet” és a „nyelvhasználat” egymásra vonatkoztatott értelmezésében. Fehér Erzsébet könyvének minden olvasója számára egyértelművé válik — ha addig nem volt az —, hogy e két, egymás viszonyában működőképes kategória az elmúlt száz évben többször átértelmeződött. A számos fölmerülő problémából a következőket érdemes itt említeni.

A nyelvről való filozófiai gondolkodás, majd a nyelvtudomány legalább Platon óta számon tartja a nyelv eszközszemléletű és vele szemben szubsztanciális felfogását, a kettőnek számtalan árnyalatával, kidolgozásával. Az is ismeretes, hogy a felvilágosodás óta az eszköz-felfogás vált uralkodóvá, hiába kapott a szubsztanciális magyarázat Humboldt posztumusz írásában kivételes erejű érvelést. Ez a felfogás a filozófiában erősebben tartotta magát, hiszen a kései Wittgenstein, Heidegger és Gadamer nyelvértelmezése ezt folytatta. A nyelvelméletben azonban csak az 1960-as években jelent meg újra, az eszköz-zelví generatív

grammatika árnyékában, majd erősödött meg a Halliday- és Givón-féle funkcionális keretekben, és nyíltan a Langacker- és Lakoff-féle kognitív nyelvtenban.

A pragmatika itt föltehetőleg valóban kulcsszerepet játszott. Megjegyzendő, hogy a pragmatika a magyar nyelv tudományban, kivált a hagyományos nyelvészet hatókörében túlságosan tág magyarázatot kapott (részben azért, mert soha nem vált tényleges részévé). Pedig Kiefer Ferencnek az előfeltevésekről szóló könyvéből és más magyar nyelvű tanulmányaiból éppúgy kiderül, mint Levinsonnak korai összefoglalásából (de még Leechéből is), hogy a pragmatika eredetileg a formális mondatleírások kiegészítéseként alakult ki, amennyiben a mondatok mint kijelentések Frege-elv alapján megadott jelentéseinek túl megmutató, rendszeres és formalizálható jelentéseket kívánta leírhatóvá tenni. Ezért lett fontos témája a deixis, az előfeltevés, a társalgási implikátúra, a beszédaktus mint rendszerezhető és formalizálható nyelvi tényező. E kérdésfelvetés lényegében a formális szintaxis keretén belül maradt, és csak ebből fejlődött ki (szükségszerűen) a kontextus (beszédhelyzet), a beszélői szerepek és néhány más tényező makropragmatikai vizsgálata. Ilyen értelemben a pragmatika eredeti hatóköre is mutatott szövegtani kérdések felé, de maga nem volt az, hiszen legtöbb lényeges kategóriája mondathatáron belül maradt.

E háttér előtt az a kép bontakozik ki a szemlélő előtt, hogy a „nyelvhasználat” fokozatosan kijebb szorul a hagyományos nyelvészeti stúdiumok köréből: Saussure-nél még a mondat is ide sorolódott, majd ez átkerült a rendszerbe, az 1960-as és 70-es évektől már a pragmatika eredeti hatókörén belüli nyelvi jelenségek is ide kerültek, később pedig a stílus és a szöveg is mindinkább rendszertényezőként tételeződik. A folyamat szorosan összefüggött a „rendszer” és a „használat” fokozatos átértelmezésével. A generatív grammatikában a paradigma központi strukturalista helyét a szabály foglalja el, hogy azután ismét háttérbe szoruljon a mai kognitív elméletekben a funkció, az absztrakció/sematizáció és kategorizáció javára. Ennek következtében a rendszer — amennyiben egyáltalán még nem ürült ki — tudásmintázatok hálózata, míg a használat e tudásmintázatok aktiválásának a végrehajtása. A rendszer tehát már nem a teljesen zárt struktúra, amelyet elemek egymáshoz való kölcsönös viszonya tart fenn, hanem az analógia, a kiterjedő aktiváció és más jellemzők, részlegesen nyitottan, míg a használat nem az elemek esetleges egymás mellé helyezése, hanem a tudás mintázatok szerinti aktiválása, problémamegoldó alkalmazása, amely tehát nem szabálytalan, nem eseti, hanem a konvencionáltság foka szerint mintakövető (a társalgások elemzésében az etnometodológusok igen határozottan cáfolták a rendszernyelvészetnek azt a nyílt vagy rejtett tézist, mely szerint a beszéd, azaz a spontán nyelvhasználat tele van hibával, szabálytalan, hiányos szerkezetekkel, s ezt a helyesbítő megállapítást a kognitív nyelvészeti kutatások más oldalról igazolják).

A magyar nyelvészeti alapú szövegtani kutatások áttekintésekor tehát egy idő után nem az a fő kérdés, hogy miképp értelmezik rendszer és használat viszonyát, hanem az, hogy miképp haladják meg e kettősséget, amely végül önmagát számolja föl, azaz összeér. Fehér Erzsébet gondolatvezetésében e kérdéskör úgy merül föl, hogy „a rendszer szabályainak leírásától el kellett jutni a nyelv működési módjának, használati szabályainak feltárásáig” (18). Az idézett szövegrészben nem teljesen egyértelmű, hogy a leírt folyamatban a használatnak a leírásba való bevonásáról van-e szó, vagy pedig a kettő szükségszerű összeéréséről. A kötet összefoglalásából inkább az előbbi rajzolódik ki, hiszen Fehér Erzsébet ott a szövegnyelvészet és a beszélt nyelvi kutatások elkülönülését látja bekövetkezni. Jóllehet, a diskurzusanalízis nem nyelvtudományi kutatásokból lett nyelvészeti tudományág (is), mégis ez is és a korpusznyelvészeti alapú grammatikák is (mint a Biber és szerzőtársai által 1999-ben megjelentetett *Grammar of spoken and written English*) a „kettő” mind szorosabb kapcsolatát jelzik.

Ebben a közegben kérdéses, hogy érdemes-e a szöveg fogalmának meghatározásszerű megközelítése, ahogy azt Fehér Erzsébet könyvében több helyütt olvashatjuk, például: a szöveg „a nyelvi jelszerveződés legmagasabb fok[a] és/vagy a nyelvi kommunikáció egység[e]” (9). Az idézett részlet a szövegnyelvészet tematikájának körülhatárolására tesz kísérletet, alapvetően sikeresen, azonban a „legmagasabb fok” metaforikus kifejezés óhatatlanul a hagyományos nyelvi szinteződésnek a kötet szerint sem tartható modelljére irányítja az olvasó figyelmét, fölöslegesen. A bemutatásban Fehér Erzsébet erőteljesen hivatkozik a tudományköziségre (az említetteken túl főképp az irodalomtudományra). A történeti áttekintésbe bevont nyelvelméletek tárgyalásakor azonban kisebb teret kap a szűkebb értelemben vett grammatika- és szemantikaelmélet, annak különböző irányzatai, jóllehet azok máig lényegi szerepet játszanak a szöveg nyelvészeti leírásának megalapozásában. Így például Petőfi S. János szemiotikai szövegtanának strukturalista és generatív gyökerei, az eredet átalakulása, vagy Szikszainé Nagy Irma leíró szövegtanának hagyományos besoroló jellege (az akadémiai nyelvtanhoz való kötődése) bizonytalannal még további értelmezést is megérdemelnek.

Mindezekkel és az alább a mondatértelmezésekről írottak által kiváltott válaszokkal is szorosan összefügg az, hogy Fehér Erzsébet könyvében nagy hangsúlyt kap a pragmatikának és a beszédaktus-elméletnek az analitikus filozófiai alapozása, valamint a szemiotika és mindennek jelentős mértékű és mélységű magyar befogadása. Ez az irány a 90-es években részben háttérbe szorul, részben betagozódik a moduláris metaelméletekbe. A bejárt utat jól bemutatja a szövegvizsgálatokat illetően (is) Pléh Csaba munkássága, akitől Fehér Erzsébet főképp az Austin-befogadást és a Radics Katalinnal együtt írt korai, generatív anaforamagyarázatot emeli ki. Megjegyzendő, hogy Pléhnek *A mondatmegértés*

a magyar nyelvben című, 1998-ban megjelent könyve és annak anaforafejezete már egyértelműen kognitív közegben, jórészt moduláris elvekkel készült, amely számos korábbi kétséggel immár nem foglalkozik.

4.3. Tárgynak, entitásnak, ill. folyamatnak és/vagy szerkezetnek tekinti a szöveget, vagy nem?

A kötet különböző szövegrészei áttételesen válaszolnak az itt fölvetett kérdésre. Fehér Erzsébet kiemelkedő fontosságúnak tartja a szöveg funkcionálását, a megértés műveletét, azonban magát a szöveget mégis elsősorban magában álló szerkezetként szemléli. Ekképp a szöveghez mintegy hozzájárul a megértés, mely egyúttal a szövegből ered, kontextuális feltételek mellett. A szöveg mint vehikulum és szerkezet vagy reprezentáció, a szöveg műveleti feldolgozása és az értelemszerkezet kialakulása nem különül el, ill. az ilyen elkülönülési szempontok nem kapnak szerepet az áttekintésben.

4.4. Milyen viszonyt jelöl ki szövegtan és mondattan között?

A kötet központi kategóriája a szövegkutatás és ezen belül a nyelvészeti szövegkutatás, ebből következően, de nem szükségszerűen a mondat az egyik legfontosabb nyelvi és szövegbeli kategóriája. Következésképpen megkülönbözteti szövegmondat és rendszermondat kategóriáját a történeti és a tematikai bemutatásban, a kommunikációs, funkcionális és kognitív elméleti keretek bevezetésekor is. A dolgozat elején kiemelt Elekfi-féle funkcionális szemlélet a későbbiekben eltűnik, viszont a 90-es évek végének fő tendenciái között hangsúlyosan említi, hogy már nem a szövegösszetevők elkülönítése és kategorizálása, hanem funkcionálásuk áll a kutatások középpontjában.

Az előző pontban megemlített kérdések azonban a mondat értelmezésével kapcsolatban újból fölmerülnek. A monografikus feldolgozást igénylő témakörből a következők említhetők meg. Amennyiben a rendszer és a használat a fent jelzett módon fokozatosan ártértelemeződött, így a két, teljes mértékben elkülönített kategória átfedései nyilvánvalóvá válnak, akkor ez a rendszermondat/szövegmondat megkülönböztetésre is kiterjeszti érvényét. Ennek következtében úgy vélem, hogy a Deme-féle kezdeményezés jelentősége kétségkívül vitathatatlan, ám folytatásának, kidolgozásának elmaradása — sajnálatos módon — legalább annyira befolyásolta a magyar nyelvészeti alapú szövegtani kutatásokat. Míg tehát a kommunikációs kiindulópont és a beszerkesztettség szempontja igen fontos belátásokat eredményezett (az igeközpontúsággal együtt az akadémiai, hagyományos nyelvtan árnyékában az indokoltnál kisebb hatással), addig az aktuális tagolás teljes elhárítása és a hagyományos mondatrészekhez való ragaszkodás behatárolta lehetőségeit, azaz nem engedte a funkcionális nézőpont kidolgozá-

sát. Holott a kötetben is hangsúlyosan, de röviden említett Elekfi-féle elgondolás a szerkezeti helyhez nem kötött téma (topik) elméletével döntő szerepet játszott volna egy olyan mondatelmélet kidolgozásában, amely meghaladja a rendszermondat/szövegmondat megkülönböztetést úgy, ahogy az a nemzetközi szakirodalomban megtörtént. Ugyanakkor Fehér Erzsébet könyvében kevés szó esik a mondat É. Kiss Katalin-féle leírásáról, amelynek tényleges hatása az elmúlt másfél évtizedre tehető, főképp a két magyar nyelvű monografikus generatív nyelvtan megjelenése nyomán. É. Kiss topik-komment (predikátum) megkülönböztetése alapvetően formális szempontok szerint történik, autonóm szintaktikai keretben, ezért szövegtani alkalmazhatósága korlátozott. További kutatások deríthetik fel, hogy az Elekfi- és a Deme-féle irány miért nem épült ki, és az É. Kiss-féle elmélet miért hatott amazoknál jobban.

Szintén lényeges kérdés, hogy szerkesztettség szerint mit helyeznek a kutatások a mondat meghatározásának középpontjába. A magyar szövegtani szakirodalom és Fehér Erzsébet áttekintése szintén továbbra is elsősorban a Deme-féle terminológiával mondategésznek nevezhető szerkezeti egységre összpontosít, és nem annyira a mondategység (angolul clause) jellemzőire. Holott ez utóbbi könnyebben leírható, természetesebb és jobban körülhatárolhatóbb egysége a spontán társalgásnak éppúgy, mint a tervezett monologikus írásos szövegeknek, vagyis általánosabb szövegtani jelenség, mint a mondategész. Ennek a nyelvi egységnek a beszédhelyzethez való kötöttsége, a kognitív nyelvtanban episztemikus lehorgonyozása ma már meglehetősen jól leírható. A kutatások ilyen irányulásának jól megfeleltethető az az 1970-es évekből származó felismerés, hogy a szövegkoherencia tényezői nem mondatokat kötnek össze, hanem szövegbeli nyelvi egységeket, ráadásul nem szintaktikai, hanem elsősorban szemantikai funkcionális alapon (ez már Halliday és Hasan *Cohesion in English* című könyvének a legfontosabb megállapítása).

4.5. Milyen módon és mértékben részese a szövegtanról szóló tudományos diszkurzusnak?

A kiterjedt hivatkozási rendszer szervesen épül be a dolgozatba. Tételei a kötet tematikájából is eredően elsősorban magyar munkák, főképp magyar közvetítésű nemzetközi hátérrel. A magyar szövegkutatási diszkurzussal való viszonya igen aktív, kidolgozott és termékeny. A nemzetközivel mindez elsősorban a nagy irányokra és irányváltásokra igaz. A diszkurzivitás így elsősorban állító, bizonyos korlátokkal interaktív, és csak kis mértékben vitatkozó vagy kritikus.

5. Kocsány Piroska: *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*

5.1. Milyen típusú, milyen szerkezetű a kidolgozás?

A kötet felsoroló jellegű címe meglehetősen pontossággal képezi le a kötet szerkezetét: a szerzői figyelem egy szövegtípus, a mondás szövegtani jellemzésére összpontosít, több irányú kiágazással. Az egyik kiágazás a szöveg és a szövegtípus fogalma, a másik a szöveg leírhatósága hagyományosabb nyelvészeti kategóriákkal (mondat, beszédaktus, jelentés). A kötet első fele a mondást értelmezi a két kiágazás viszonyában, második fele pedig a cáfoló típusú mondások részletes bemutatását végzi el az első megállapításainak ismeretében, azokra vissza is csatolva.

Ez a kidolgozási mód pontosan megfelel a szerző előzetes kutatási eredményeinek, előfeltevéseinek és a végkövetkeztetéseknek. Kocsány Piroska a kötet problémakijelölő bevezetőjében jelzi a legáltalánosabb kérdéseket, melyekkel szembesül ő és olvasója is:

- hol vannak a nyelvtudomány határai,
- meddig nyelvi jellegű a szöveg,
- mi a viszony szövegtípus és szöveg között,
- mi a viszony a mindennapi és az irodalmi szöveg között?

E kérdések közegében fogalmazódik meg a mondás leírhatósága, ill. fordítva: a mondás leírhatósága ezeket az általánosabb kérdéseket fogalmaztatja meg a szerző számára. Kocsány Piroska kötete ekképp többrétegű értelemszerkezetet mutat: egyrészt monografikus leíró feldolgozása a mondásnak szövegtani szempontból, másrészt elméleti és módszertani szövegtani problémák kiterjedt és összefüggő tárgyalása a mondás esettanulmányán példázva. A kettősség igen pontosan és hasznosan épül egymásba, a tárgytudományos és a metatudományos összefüggések szorosak, még ha sokszor kényszerűen jelzésszerűek is. A munka első nagy része a mondás legáltalánosabb szövegtani jellemzőiből indul ki (egymondatos szöveg, általános érvényű nyilatkozat), majd e jellemzőket bontja le, fejti ki különböző, szorosan összefüggő nézőpontokból. Az ítélet, az érték és értékelés, a morális értékelés tárgyalása következetesen vezet el a szorosabb nyelvi szempontokhoz, elsősorban a jelentéstani elemzéshez, amely itt a Bierwisch- és a Jackendoff-féle konceptuális (kétszintű) szemantikában kapja meg alapozását és kifejtését. Ebben az egyre mélyebbre hatoló, összpontosító szerkezetben jut el a szerző a mondás hagyományosan számon tartott „formális” jegyeihez (melyeket nem kapcsol be az addigi funkcionális jellegű leírásba), s innen tér vissza az átfogó kérdésekhez és a végkövetkeztetésekhez, még a második rész előtt. E kötet az itt tárgyalt többihez képest tehát részben specifikusabb,

mert nem monografikus szövegtan, ugyanakkor tematikai kiterjedése megfelel-
teti azokkal, kivált szöveg és szövegtípus magyarázhatósága kérdésében.

A kifejtésre jellemző

- a meghatározások szabatos, kimerítő megfogalmazása,
- a haladványosság érveléssel és cáfolással,
- a szükséges elágazások (szintaxis, szemantika, pragmatika, ill. ítélet, érté-
kelés, beszédaktus) megnevezése, indokolt kifejtése vagy bezárása,
- a nagy témakörökkel való folyamatos viszonyítás.

A kötet koherenciájának egyik legfontosabb összetevőjét mindkét nagy egy-
ségben a jelzett tulajdonságok adják.

5.2. Milyen elméleti keretet állít föl, és mennyire következetes annak kidol- gozásában?

A kötet értelemszerkezetéből következően is nem kifejtő szövegelméletről
van ez esetben szó. Ugyanakkor a munka egészében érvényesül a következetes
elméleti gondolkodás, az elméleti és módszertani kérdések számon tartása, meg-
nevezése vagy jelzése. E tekintetben a 10. oldalon megadott szövegfogalom a
legfontosabb. Kocsány Piroska Klein és von Stutterheim szövegfogalmára hivat-
kozik, mely szerint a szöveg lényege az „átfogó, egységes általános képzet”
(Gesamtvorstellung). Ez az átfogó képzet egyrészt az információ komplex kép-
zete, másrészt a szöveg minden egysége (megnyilatkozása) az átfogó képzet egy-
egy részét választja ki és önti szavakba. (Kocsány Piroska e helyt még Vater
Magyarországon jól ismert összefoglalására és van Dijk elméleti munkásságára
hivatkozik.)

A kötet nem foglalkozik tovább a szöveget irányító egységes és átfogó kép-
zettel, azt inkább alkalmazza a mondás magyarázatára. Mivel azonban a munká-
nak igen fontos mondanivalója van a szöveg nyelvészeti leírásának elméletével
kapcsolatban, talán nem haszontalan néhány kérdést megfogalmazni.

Vajon a szöveget irányító egységes és átfogó képzet

- független-e a beszélőtől és a hallgatótól,
- előre létezik a szöveg megalkotását és megértését megelőzően, vagy e fo-
lyamatokban jön létre,
- teljes-e abban az értelemben, hogy a szöveg minden nyelvi egysége (meg-
nyilatkozása) levezethető belőle?

Ismeretes, hogy különösen az 1970-es években és főképp van Dijk munkái-
ban jelentős kísérletek folytak a szöveg általában vett mögöttes szerkezetének
leírására. E makrostruktúrákkal a proposíciók, és az ezeknek megfelelő szöveg-
beli szövegmondatok levezethetőségi viszonyban álltak a modellekben. A szö-

vegleírás (egy valós szöveg elemzése) azonban nehézségekbe ütközik az elméletből következő módszerrel.

Kocsány Piroska a fölmerülő kérdésekre saját tárgykörében pontos választ ad. A mondás elemzésekor az egyik alapvető tétele az, hogy a mondás mint szöveg azáltal válik mondássá, hogy szövegtípusként is megmutatkozik, azaz legfontosabb szövegtipológiai jegye folyamatosan érvényesül, funkcionálása és megértése nélkül lehetetlen. Hiszen míg a szöveget irányító egységes és átfogó képzet az általa émikusnak nevezett szövegekben szövegenként eltérő, addig az a mondások esetében „bizonyos általános szinten” azonos. És a mondás leírása a kötetben ezt a képzetet meg is határozza: a mondás általános érvényű, morálisan értékelt jelenségekről szóló értékelő ítélet (23). Mint fentebb szó volt róla, ezt a meghatározást kiterjedt és több irányú elemzések támasztják alá. Ám éppen ez az elemzés és meghatározás vethet föl további kérdéseket. Vajon a szöveget irányító egységes és átfogó képzet ilyen meghatározása megfelelő elvontságú arra, hogy más szövegek vagy szövegtípusok képzetével össze lehessen vetni? Ill. általában, milyen elvontsági szintet kíván meg ama képzet? Továbbá: ha elfogadjuk a szöveget irányító egységes és átfogó képzet szövegtani jelentőségét, akkor valóban nem lehet-e más szövegtípusok esetében hasonló képzeteket elvonni? (E kérdésre l. még alább a 6.3. pontot.)

Szintén igen fontos elméleti megállapítások olvashatók a kompetencia tárgykörében. Kocsány Piroska a szövegkompetenciát a grammatikai kompetenciával állítja párhuzamba. A párhuzam nincsen kifejtve, bár lényeges, hogy e kompetencia szövegalkotó, szövegmegértő képesség, vagy mindkettő, mi a viszonyuk egymáshoz, s e kompetencia vajon a „jólformált” szövegekre érvényes (és akkor azok melyek), vagy ilyen megkötések nélkül általában (nem szigorú elméleti keretben) a szöveggént elfogadott nyelvi produktumokra és produkciókra. A kötet elméleti háttérének részét képezi a Bierwisch-, ill. a Jackendoff-féle kétszintű szemantika, amely egyrészt moduláris, másrészt viszont elfogadja a nyelvi kifejezések jelentésében a világról való tudásnak a kikerülhetetlen szerepét, tehát egyfajta áthidaló elméletként is értelmezhető. Ennek következtében Kocsány Piroskának nem feltétlenül szükséges a grammatika és a szövegkompetencia közötti különbségeket és azonosságokat rögzítenie. A kötet szövege elkerüli ezt az ingoványos területet, ellenben elkülöníti a velünk született szövegkompetenciától a tanult szövegtípus-kompetenciát. A kétfajta tudás bizonyosan mutat különbségeket, hiszen az elemi szövegalkotási képesség valóban kevesebb nyelv- és kultúraspecifikus összetevőt tartalmaz, mint a szövegtípusokra vonatkozó, ill. az utóbbi kiterjedtebb tudást és több tapasztalatot kíván. (Megjegyzendő, hogy bármely elméleti alaptól indulunk is ki, nem szerencsés a kompetenciafajták szaporítása.)

A szövegről mint összetett reprezentációról és mint kommunikatív cselekvésről, ill. a szövegek típusairól való tudás különbsége a mondás esetében, ahol

szöveg és szövegtípus egybeesik a megvalósulásban is, sajátos eredményt hoz. Kocsány szerint a mondásban e két tudás mintegy kioltja egymást, és egy harmadik képesség lép működésbe, amely összefüggésben van egyfajta elemi konceptuális készséggel és egyetemes ősi közösségi késztetéssel (11). Érdemes lenne a kérdést talán más szemszögből megfogalmazni. Amennyiben a nyelvelsajátítás és a szocializáció folyamatát nem a behuzalozottság és a szabály-/listatanulás rendjében nézzük, olyan modell is lehetséges, amelyben a több hasonló szövegről szerzett tapasztalat egy kategóriát alkot absztrakció és sematizáció révén (a prototípuselv alapján), a dekontextualizáció során létrejött sémáról való tudás aktivizálódik egyes konkrét nyelvi interakciókban. A szöveget ekkor mint általános szerkezettel és értelemszerkezettel rendelkező nyelvi produktumot fogjuk fel. A mondásban innen nézve két nézőpont érvényesül egyszerre: a tényleges beszédhelyzettől való elvonatkoztatás, az episztemikus lehorgonyzástól való elszakadás (amikor tehát a mondásban megjelenő entitások, szereplők, sőt folyamatok általánosak, típust jelenítenek meg), valamint egy adott beszédhelyzethez való közvetlen csatlakoztathatóság, tehát a lehorgonyzás azonnali és áttétel nélküli lehetősége.

További kiemelendő elméleti jelentőségű összetevője a kötetnek a szemantika bevonása. Mint szó volt róla, itt a Bierwisch-, ill. a Jackendoff-féle kétszintű szemantika kap fő szerepet. A mondás szemantikai elemzése e keretben illeszkedik a szövegről mondottakhoz, valamint a mondás ítélet jellegének logikai és etikai bemutatásához. A legfontosabb hozadékat azonban az értéktulajdonításnak mint „alapvető konceptuális tény”-nek az értelmezése jelenti (29). Ezáltal ugyanis közelebb jutunk ahhoz a funkcionális elképzeléshez, amely a nyelvi kifejezéseket azok jelentésszerkezete felől (is) le kívánja írni, azaz amely a jelentést és a mögötte álló konceptust alapvetőnek tekinti a nyelvben. Kocsány Piroska mondásleírása mint egy szövegtípus nyelvészeti jellemzése arra ad itt példát, hogy a nyelvi szerkezetek mint jelentésszerkezetek valamely fogalmi összefüggés leképezései. A „'morálisan ± jó' fogalmi szintű alapkategória” bevezetése a mondások leírásába alapvető jelentőségű. Nemcsak azért, mert egy szövegtípus konceptuális szerveződésének egyik (ha nem a) legalapvetőbb jellemzőjét levezethetően leírta. Hanem azért is, mert választ adott a szöveget irányító egységes és átfogó képzzel kapcsolatos kérdések egy részére. A fogalmi szintű alapkategória alkalmas lehet az átfogó képzet valamely összetevőjének a nyelvészeti megragadására. Kocsány elemzéséből ugyanis az derül ki, hogy a szöveg értelemszerkezetének konceptuális összetevői nem valamiféle „külsőleges tárgyként” kapnak kifejezést, ábrázolást, hanem szemantikailag épülnek be a szövegbe és úgy is írhatók le. (Ez a megközelítés erősen rokon a Langacker-féle nyelvfelfogással, ami nem önmagában kedvező, hanem abban a jelenségben, hogy a mai nyelvelméleti irányok mégsem állnak szemben egymással tragikusan.) A mondás abban a tekintetben természetesen specifikus szövegtípus, hogy

egyetlen mondatból áll, szemantikai és konceptuális szerkezete könnyebben áttekinthető, mint valamely jóval hosszabb és retorikailag kevésbé fegyelmezett szövegtípusé (pl. a mindennapi alkalmi párbeszédé).

Végül megemlítendő a szöveg és a szövegtípus viszonyának kötetbeli kezelése. Kocsány Piroska az összegzést adó Eredmények zárófejezetben jogosan hívja föl a figyelmet a gépies és hierarchikus típusértelmezések tarthatatlanságára. Vagyis arra, hogy a (bármiféle) szövegfogalom alá rendelt szövegtípus-fogalom lényegében nem értelmezhető, mert a szövegfogalomból nem vezethető le a szövegtípus fogalma, és viszont. Következtetése azonban talán túlságosan borúlátó, hiszen magát a szöveg fogalmát, kategóriáját is elhárítja, és a szövegtípusok, pontosabban a szövegfajták leírhatósága, egymás mellé helyezhetősége mellett érvel. A szövegfajtát tematikus kötöttségében, az általános és átfogó képzet érvényesülésében látja nyelvészetileg megragadhatónak, míg a szövegtípust szociológiai, pszichológiai jelenségként értékeli. Kérdésként fölvethető, hogy a prototípuselv kategóriatanának egyik legfontosabb, bár felénk kevésbé alkalmazott jellemzője, a családi hasonlóság elve vajon nem segít-e a szöveg és a szövegfajta közötti viszony leírásában. A családi hasonlóság a tulajdonságok sajátos elrendeződése: a kategória minden példánya rendelkezik legalább egy kategóriatulajdonsággal, esetleg többel, a példányok tulajdonság szerinti elrendeződése kategórián belüli átfedéseket eredményez, de csak kevés tulajdonság található meg mindegyik példányban. A tulajdonságok különböző együttállásai nyalábokba rendeződnek, és a példányok hálózatát alakítják ki a kategórián belül. Ez a hálózat lesz maga a kategória, és nem egy külön oda- és fölérendelt entitás (absztraktum), mely mintegy tartalmazza a példányokat, ebben az esetben a fajtákat vagy típusokat.

5.3. Tárgynak, entitásnak, ill. folyamatnak és/vagy szerkezetnek tekinti a szöveget, vagy nem?

Kocsány Piroska kötete e kérdésben árnyaltan foglal állást. A szöveg az itteni értelmezésben egyszerre szerkezet és művelet, amelynek leíró keretét a szöveget irányító egységes és átfogó képzet adja, s amelyhez az egyéb szerkezeti és pragmatikai tényezők hozzájárulnak. A képzet és a nyomában kialakuló szövegfajta értelmezhető sémaként, mentális műveletek dekontextualizációjában létrejött mentális modellként, amely bizonyos beszédhelyzetek, cselekvéstípusok és szövegek együttállását reprezentálja, ekkor aktiválódik. A kötetben azonban a szöveg mint vehikulum és szerkezet, nyelvi reprezentáció nem különül el a megértés során létrejövő műveletektől, ill. mindettől nem különül el a megértés nyomán kialakuló értelemszerkezet mint mentális struktúra, az adott szövegről való tudás.

5.4. Milyen viszonyt jelöl ki szövegtan és mondattan között?

A munka nem tárgyalja e kérdést, látszólagos ellentmondásként, hiszen éppen mondatformájú szövegfajtáról szól végig. A kettősség elméleti magyarázatát a mondás mint szöveg és mint szövegtípus/-fajta azonosulása látszólag fölöslegessé teszi. A kötet azonban a fent jelzett leírási móddal, amely végső soron a világról való ismeretet is befogadó szemantikán alapul, ill. a generikus és az egyedi olvasat rendszerszerű együttes érvényesülésének kimutatásával lényegében feloldja a „rendszermondat – szövegmondat” mesterséges kettősségét egy funkcionális keretben, természetesen a specifikus kutatási téma keretében.

5.5. Milyen módon és mértékben részese a szövegtanról szóló tudományos diszkurzusnak?

A munka eleven diszkurzusban van a fölvetett témák fontos korábbi és kortárs feldolgoásaival, igen jelentős hivatkozási hálózattal, mind állító, mind vitázó formában. Az igen tiszta gondolatmenetben a diszkurzivitás funkciója

- az érvelés (megerősítés, cáfolás),
- a természetes tudományos közeg kijelölése és specifikálása.

*

Az itt néhány szempontból megvizsgált ezredfordulós magyar szövegtani monográfia számos közös és számos igen eltérő jellemzőt mutat. Az első kérdés (Milyen típusú, milyen szerkezetű a kidolgozás?) áttekintésekor a kifejtések viszonylagos sokfélesége a szembetűnő: mindegyik kötet más, ugyanakkor tudományos jellegük egyértelmű. Az elméleti és módszertani különbségeket mélyebben jelzik a szerkezeti felépítésben, vagyis a kifejtés módszerében megmutatkozó különbségek.

A második kérdésben (Milyen elméleti keretet állít föl, és mennyire következetes annak kidolgozásában?) részben a különbségek jellemzőek, részben az elméleti tájékozódás időbeli módosulásának irányai. Egyértelmű, hogy a legnagyobb dilemmát a rendszer és a funkció, a szerkezet és a művelet, a tárgyasultság és a tudás kettősségeinek a feldolgozása adja. A magyar akadémiai nyelvitanírói hagyomány a jelek szerint a felsorolt kettősségek első tagjai felé tereli sokszor még ma is az elméleti és leíró megfontolásokat, míg más nyelv-tani megfontolások mostanában kezdenek jobban hatni. Ezzel szoros összefüggésben áll az, hogy nem egyértelmű még ma sem a szövegnek nem pusztán tárgy volta (harmadik kérdés), tehát a mentális műveletek alapvető fontossága, továbbá állandóan visszatérő és kisebb-nagyobb mértékben feloldhatatlan ket-

tősség érvényesül többek számára nyelvtan és szöveg, szövegmondat és rendszermondat között (negyedik kérdés).

Az ezredvégi magyar szövegtani kutatások kielégítő (bár kissé egyirányú) diszkurzív viszonyban állnak a nemzetközi kutatásokkal.

Abstract

1. One of the main points of the project outlined in the first volume of *Officina Textologica* was the necessity of discussion about textological works written in Hungarian. This task was described in detail in the introduction of Gábor Tolcsvai Nagy's essay, presented in this volume, as follows:

Six authors will try to discuss nine different textological works, form an opinion about the works of the others, and answer the questions addressed to them. This organized but paradigmatically open system of answering interpretations and conversational debates is widely accepted in international scientific practice, even though it may seem a new initiative in Hungarian language research.

...

Although we could not say that the participants of the debate represent the same theoretical school, it is obvious that they are willing to accept and accommodate the opinion of the others. As regards the outcome, both characteristics are promising: acceptance needs the elaboration of a firm standpoint of one's own, and accommodation involves the adoption of the different standpoints of the others. It has been well known since antiquity: there is no scientific research and development without these qualities.

The selected authors and titles were as follows:

de Beaugrande, Robert-Alain—Dressler, Wolfgang U. 2000. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe. [Introduction to Textology.]* Budapest: Corvina.

Fehér Erzsébet 2000. *A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben. Tudománytörténeti vázlat. [A Historical Outline of the Foundations of Text Research in Hungarian Linguistics.]* NytudÉrt 147. sz.

Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus. [Text, Text Type, Sense: Saying as a Specific Type of Text.]* NytudÉrt 151. sz.

Petőfi S. János 1997. *Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. [A Polyglot Text Linguistic-Textological Research Project.]* *Officina Textologica* 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.

Petőfi S. János—Benkes Zsuzsa 1998. *A szöveg megközelítései. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba.* [Different Approaches to the Text: An Introduction to Semiotic Textology.] Iskolakultúra. Budapest: Aduprint Kiadó.

Szikszaíné Nagy Irma 2004. *Leíró magyar szövegtan.* [Descriptive Hungarian Textology.] Budapest: Osiris Kiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 1994. *A szövegek világa.* [The World of Texts.] Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana.* [Textology of the Hungarian Language.] Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

The first two titles have a historical-thematic approach, and the others are textological monographs in the usual sense.

2. Unfortunately, we were not successful in carrying out our intentions concerning the planned volume. Even some of the essays of the “first round” could not be completed and by the deadline. Owing to certain administrative limitations, we could not extend the deadline, so a “second round” (i.e. when the authors could have reflected on the opinions of the first round) was completely impossible. But, since the three essays completed form a characteristic unit as they stand, we decided to publish them in this volume of *Officina Textologica*.

3. In the essays the authors follow different approaches. Firstly, only Gábor Tolcsvai Nagy discusses the book by de Beaugrande and Dressler. Secondly — and this is of major importance —, Piroska Kocsány examines the basic concepts of the works she deals with, Irma Szikszaíné Nagy compares the use of basic concepts in her own two books with that in the analyzed works, and Gábor Tolcsvai Nagy seeks for the appropriate answers to six questions in all selected works. Accordingly, the three essays can be considered as a perfect combination of approaches to the selected works as well as an ideal introduction to the planned type of discussion described above. This, we firmly hope, will continue in the future when further textological works can also be taken into account.

REPERTORIUM

METALINGUISTICA

Herausgegeben von
ANDRÁS KERTÉSZ

Die Reihe *MetaLinguistica* ist ein Forum für Untersuchungen, die theoretische, methodologische und philosophische Probleme der linguistischen Forschung thematisieren.

The *MetaLinguistica* series is a forum for studies focusing on theoretical, methodological, and philosophical problems of linguistic inquiry.

1. ANDRÁS KERTÉSZ (Hrsg.): *Sprache als Kognition – Sprache als Interaktion. Studien zum Grammatik-Pragmatik-Verhältnis*. 1995. 280 S., zahlr. Darst. ISBN 3-631-47705-8. 40.10 €
2. TIBOR LACZKÓ: *The Syntax of Hungarian Noun Phrases. A Lexical-Functional Approach*. 1995. 207 pp., num. tab. and graph. ISBN 3-631-47791-0. 31 €.
3. PÉTER PELYVÁS: *Subjectivity in English. Generative Grammar Versus the Cognitive Theory of Epistemic Grounding*. 1996. 208 pp., num. fig. ISBN 3-631-49534-X. 31.00 €.
4. ANDRÁS KERTÉSZ (Hrsg.): *Metalinguistik im Wandel. Die 'kognitive Wende' in Wissenschaftstheorie und Linguistik*. 1997. 232 S., 1 Abb., 2 Graf. ISBN 3-631-30635-0. 33 €.
5. GÁBOR ALBERTI: *Argument Selection*. 1997. 186 pp., 6 graph. ISBN 3-631-32202-X. 31.00 €.
6. ZSUZSANNA IVÁNYI: *Wortsuchprozesse. Eine gesprächsanalytische Untersuchung und ihre wissenschaftsmethodologischen Konsequenzen*. 1998. 300 S. ISBN 3-631-32746-3. 42.50 €.
7. PIROSKA KOCSÁNY & ANNA MOLNÁR (Hrsg.): *Wort und (Kon)text*. 2001. 290 S. ISBN 3-631-36790-2. 42.50 €.
8. ÉVA SÁFÁR: *Persuasive Texte. Eine vergleichende Untersuchung sprachlicher Argumentationsstrategien*. 2001. 200 S., 2 Abb. ISBN 3-631-36756-2. 31.00 €.
9. ANDRÁS KERTÉSZ (ed.): *Approaches to the Pragmatics of Scientific Discourse*. 2001. 248 pp., 8 fig., num. tables. ISBN 3-631-37293-0. 37.80 €.
10. ZSUZSANNA IVÁNYI & ANDRÁS KERTÉSZ (Hrsg.): *Gesprächsforschung. Tendenzen und Perspektiven*. 2001. 260 S., 5 Abb. ISBN 3-631-37627-8. 37.80 €.
11. PETER PLÖGER: *Wissenschaft durch Wechselwirkung. Bausteine zu einem diskursiven Modell der Wissenschaften*. 2002. 226 S., zahlr. Graf. ISBN 3-631-38559-5. 35.30 €.
12. ANNA MOLNÁR: *Die Grammatikalisierung deutscher Modalpartikeln. Fallstudien*. 2002. 129 S. ISBN 3-631-38190-5. 23.50 €.

13. LÁSZLÓ HUNYADI: *Hungarian Sentence Prosody and Universal Grammar. On the Phonology – Syntax Interface*. 2002. 328 pp., num. graphs and tables. ISBN 3-361-38251-0. 46.80 €.
14. MARCELLO LA MATINA: *Texts, Pictures and Scores. Some Aspects of a Philosophy of Languages*. 2002. 296 pp., 16 fig., 2 tab. ISBN 3-631-39076-9, pb. 42.50 €.
15. KRISZTINA KÁROLY: *Lexical Repetition in Text. A Study of the Text-Organizing Function of Lexical Repetition in Foreign Language Argumentative Discourse*. 2002. 208 pp., num. fig. and tab. ISBN 3-631-39135-8, pb. 33.00 €.
16. LÁSZLÓ TARNAY & TAMÁS PÓLYA: *Specificity Recognition and Social Cognition*. 2004. 349 pp., num. graphs and tables. ISBN 3-631-50226-5, pb. 50.10 €.

Anschrift der Redaktion:

Universität Debrecen
Lehrstuhl für Theoretische Linguistik
Pf.: 47., H-4010 Debrecen
Tel.: (36) 52/512-900
Fax: (36) 52/412-336
E-mail: akertesz@tigris.unideb.hu

SZEMIOTIKAI SZÖVEGTAN

JGYTF Kiadó, Szeged

Szerkesztők: PETŐFI S. JÁNOS—BÉKÉSI IMRE—VASS LÁSZLÓ

Tanulmányok, recenziók, bibliográfiák és repertóriumok a dominánsan verbális humán kommunikáció kutatása köréből.

1. A szövegtani kutatás néhány alapkérdése, 1990, 1993².
2. A magyar szövegkutatás irodalmából (I), 1991, 1996².
3. A magyar szövegkutatás irodalmából (II), 1991.
4. A verbális szövegek megőzelítésének aspektusaihoz (I), 1992.
5. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok, 1992.
6. A verbális szövegek megőzelítésének aspektusaihoz (II), 1993.
7. A multimediális kommunikátumok szemiotikai textológiai megközelítéséhez, 1994.
8. A verbális szövegek megőzelítésének aspektusaihoz (III), 1995.
9. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (I), 1996.
10. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (II), 1997.
11. A szemiotikai szövegtani kutatás diszciplináris környezetéhez (III), 1998.
12. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok (II.), 1999.
13. A szaknyelvi és a tankönyvi szövegek szövegtanához. 2001.
14. A szövegtani kutatás általános kérdései I. 2001.
15. A szövegtani kutatás általános kérdései II. 2003.

Levelezési cím:

Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Magyar Nyelvészeti Tanszék

Vass László

Szeged, Boldogasszony sgt. 6.

Tel.: 62/454-000

E-mail: vassl@ella.hu

RESERACH IN TEXT THEORY UNTERSUCHUNGEN ZUR TEXTTHEORIE

Walter de Gruyter Co. Berlin—New York
Editor: JÁNOS S. PETŐFI, Macerata, Italy

A sorozat célja az, hogy lehetőséget adjon olyan monográfiák, konferenciaakták és tanulmánykötetek megjelenésére, amelyek általános szövegelméleti kérdésekkel, illetőleg különböző típusú szövegek elemzésével, interpretálásának kérdéseivel foglalkoznak. A sorozat vitafórumot kíván teremteni mindazoknak, akik szövegkutatással foglalkoznak, függetlenül attól, hogy milyen diszciplínák képviselői.

1. TEUN A. VAN DIJK and JÁNOS S. PETŐFI (eds.): *Grammars and Descriptions (Studies in Text Theory and Text Analysis)*, 1977.
2. WOLFGANG U. DRESSLER (ed.): *Current Trends in Text Linguistics*, 1977.
3. WOLFGANG BURGHARDT and KLAUS HÖLKER (eds.): *Text Processing — Textverarbeitung (Papers in Text Analysis and Textdescription — Beiträge zur Textanalyse und Textverarbeitung)*, 1979.
4. JÁNOS S. PETŐFI (ed.): *Text and Discourse Constitution (Empirical Aspects, Theoretical Approaches)*, 1987.
5. DIETER METZING (ed.): *Frame Conceptions and Text Understanding*, 1979.
6. HANS-JÜRGEN EIKMEYER and HANNES RIESER (eds.): *Words, Worlds and Contexts (New Approaches in Word Semantics)*, 1981.
7. GERT RICKHEIT and MICHAEL BOCK (eds.): *Psycholinguistic Studies in Language Processing*, 1983.
8. DAFYDD GIBBON and HELMUT RICHTER (eds.): *Intonation, Accent and Rhythm (Studies in Discourse Phonology)*, 1984.
9. THOMAS T. BALLMER (ed.): *Linguistic Dynamics (Discourse, Procedures and Evolution)*, 1985.
10. TEUN A. VAN DIJK (ed.): *Discourse and Communication (New Approaches to the Analysis of Mass Media Discourse and Communication)*, 1985.
11. LÁSZLÓ HALÁSZ (ed.): *Literary Discourse (Aspects of Cognitive and Social Psychological Approaches)*, 1987.
12. W. HEYDRICH, F. NEUBAUER, J. S. PETŐFI, E. SÖZER (eds.): *Connexity and Coherence (Analysis of Text and Discourse)*, 1989.

13. DIETRICH MEUTSCH and REINHOLD VIEHOFF (eds.): *Comprehension of Literary Discourse (Results and Problems of Interdisciplinary Approaches)*, 1989.
14. STURE ALLÉN (ed.): *Possible Worlds in Humanities, Arts and Sciences (Proceedings of Nobel Symposium 65)*, 1989.
15. HEINRICH F. PLETT (ed.): *Intertextuality*, 1991.
16. HARTMUT SCHRÖDER (ed.): *Subject-oriented Texts (Languages for Special Purposes and Text Theory)*, 1991.
17. ANTONIO GARCÍA-BERRIO: *A Theory of the Literary Text*, 1992.
18. ROGER G. VAN DE VELDE: *Text and Thinking. On Some Roles of Thinking in Text Interpretation*, 1992.
19. RACHEL FORDYCE and CARLA MARELLO (eds.): *Semiotics and Linguistics in Alice's Worlds*, 1994.
20. JÁNOS S. PETŐFI and TERRY OLIVI (eds.): *Approaches to Poetry. Some Aspects of Textuality, Intertextuality and Intermediality*, 1994.
21. UTA M. QUASTHOFF (ed.): *Aspects of Oral Communication*, 1995.
22. GERT RICKHEIT and CRISTOPHER HABEL (eds.): *Focus and Coherence in Discourse Processing*, 1995.
23. ELISABETH RUDOLPH: *Contrast. Adversative and Concessive Relations and their Expressions in English, German, Spanish, Portugese on Sentence and Text Level*, 1996.
24. RAIIA MARKKANEN and HARTMUT SCHRÖDER (eds.): *Hedging and Discourse. Approaches to the Analysis of a Pragmatic Phenomenon in Academic Texts*, 1997.
25. SAM INKINEN (ed.): *Mediapolis. Aspects of Texts, Hypertexts and Multimedial Communication*, 1999.

Information:

Petőfi Sándor János
 Università degli Studi di Macerata, Facoltà di Lettere e Filosofia
 Dipartimento di Filosofia e Scienze umane
 Via Garibaldi 20.
 I - 62100 Macerata
 Tel.: 39/0733/258-306
 Fax: 39/0733/258-333
 E-mail: petofi@mercurio.it

**A Debreceni Egyetem
kiadványaiból:**

STUDIES IN LINGUISTICS

Board of Editors includes

JÓZSEF ANDOR, BÉLA HOLLÓSY, LÁSZLÓ KOMLÓSI, BÉLA KORPONAY, ZOLTÁN
KÖVECSES, TIBOR LACZKÓ, PÉTER PELYVÁS and GÜNTER RADDEN.

Studies In Linguistics is the journal of the Department of English Linguistics, Lajos Kossuth University, Debrecen, Hungary. It was begun in 1991, as a supplement to *Hungarian Studies in English*, more recently *The Hungarian Journal of English and American Studies (HJEAS)*, the journal of the Institute of English and American Studies, now specializing in literature.

Studies in Linguistics publishes papers on experimental phonetics, morphology, lexicology, (computational) lexicography, Case grammar, the theory of government and binding, lexical-functional grammar, semantics, cognitive grammar, pragmatics and corpus linguistics.

Megjelent kötetek:

Studies in Linguistics I. (A Supplement to *Hungarian Studies in English*). *Korponay Béla—Pelyvás Péter* (szerk.). Debrecen, KLTE, 1991.

Studies in Linguistics II. (A Supplement to *Hungarian Studies in English*). *Hollósy Béla—Korponay Béla—Laczkó Tibor* (szerk.). Debrecen, KLTE, 1993.

Studies in Linguistics III. (A Supplement to the *Hungarian Journal of English and American Studies*). *Korponay Béla—Pelyvás Péter* (szerk.). Debrecen, KLTE, 1994.

Studies in Linguistics in Honour of Béla Korponay. The Diversity of Linguistic Description. A Special Issue. *József Andor—Béla Hollósy—Tibor Laczkó—Péter Pelyvás* (szerk.) Debrecen, KLTE, 1998.

Studies in Linguistics IV. (A Supplement to the *Hungarian Journal of English and American Studies*). *Korponay Béla—Hollósy Béla* (szerk.). Debrecen, KLTE, 2000.

Studies in Linguistics V. (A Supplement to the *Hungarian Journal of English and American Studies*). *James T. Riordan—Hollósy Béla* (szerk.) Debrecen, KLTE, 2001.

Studies in Linguistics VI. (A Supplement to the *Hungarian Journal of English and American Studies*). *Kissné Gulyás Judit—Hollósy Béla* (szerk.) Debrecen, DE, 2002.

For further information, please contact:

Department of English Linguistics, University Debrecen

H - 4010 Debrecen, Pf.: 73.

Phone: (36) 52/512-900/2192

e-mail: pelyvas@pmail.arts.klte.hu

MAGYAR NYELVJÁRÁSOK

A Magyar Nyelvtudományi Tanszék évkönyve

Szerkesztő: HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN

- I. Szerk. BÁRCZI GÉZA. Debrecen, 1951.
- II. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Budapest, 1953.
- III. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1956.
- IV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1957.
- V. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1959.
- VI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (D. BARTHA KATALIN, PAPP ISTVÁN). Budapest, 1960.
- VII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN). Budapest, 1961.
- VIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN). Budapest, 1962.
- IX. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Budapest, 1963.
- X. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Budapest, 1964.
- XI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA. Debrecen, 1965.
- XII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1966.
- XIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1967.
- XIV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1968.
- XV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN, SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1969.
- XVI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN, SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1970.
- XVII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1971.
- XVIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (PAPP ISTVÁN, SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1972.
- XIX. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1973.
- XX. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1974.
- XXI. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1975.
- XXII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1979.
- XXIII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1980.
- XXIV. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1982.
- XXV. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1983.
- XXVI-XXVII. Szerk. KÁLMÁN BÉLA (SEBESTYÉN ÁRPÁD). Debrecen, 1984-1985.
- XXVIII-XXIX. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1990.
- XXX. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1992.
- XXXI. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1993.
- XXXII. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1995.
- XXXIII. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1996.
- XXXIV. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1997.
- XXXV. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1998.
- XXXVI. Szerk. SEBESTYÉN ÁRPÁD. Debrecen, 1999.
- XXXVII. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—MEZŐ ANDRÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 1999.
- XXXVIII. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 2000.
- XXXIX. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 2001.
- XL. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS—NYIRKOS ISTVÁN, Debrecen, 2002.
- XLI. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN—KIS TAMÁS, Debrecen, 2003.

Szerkesztőség címe, információk:

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

4010 Debrecen, Pf.: 54.

Tel.: 52/512-900/2522

E-mail: bakaduma@tigris.unideb.hu

SPRACHTHEORIE UND GERMANISTISCHE LINGUISTIK

Herausgegeben von: ANDRÁS KERTÉSZ

Redaktion: ZSUZSANNA IVÁNYI, ANNA MOLNÁR

Wissenschaftlicher Beirat: ULRICH DAUSENDSCHÖN-GAY (Bielefeld), GUNTHER DIETZ (München) REINHARD FIEHLER (Mannheim), NORBERT FRIES (Berlin), HELMUT FROSCH (Mannheim), ERNEST W.B. HESS-LÜTTICH (Bern), PIROSKA KOCSÁNY (Debrecen), JÜRGEN PAFEL (Stuttgart), MARGA REIS (Tübingen), MONIKA SCHWARZ-FRIESEL (Jena), ANITA STEUBE (Leipzig), RICHARD WIESE (Marburg)

Zielsetzung: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* setzt sich zum Ziel, Forschungen zur germanistischen Linguistik zu fördern, die auf sprachtheoretisch reflektierte Weise betrieben werden und mit Grundlagenproblemen der theoretischen Linguistik verbunden sind.

Erscheinungsweise: *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* wurde 1995 gegründet und erschien bis Band 7 (1997) in unregelmäßiger Folge als eine Schriftenreihe für Arbeitspapiere. Ab Band 8 (1998) ist *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* eine internationale Zeitschrift, die als Gemeinschaftsproduktion zwischen *Nodus Publikationen* (Münster) und *Kossuth Egyetemi Kiadó* (Debrecen) veröffentlicht wird. Alle eingereichten Beiträge werden begutachtet. Erscheinungsweise: zweimal jährlich. Jahresabonnement: DM 75,-. Vertrieb: NODUS PUBLIKATIONEN KLAUS D. DUTZ – WISSENSCHAFTLICHER VERLAG, Postfach 5725, D-48031 Münster, Tel. & Fax: [+49]–<0>251-661692, e-mail: dutz.nodus@t-online.de.

Anschrift der Redaktion:

Universität DEBrecen
Lehrstuhl für Theoretische Linguistik
Pf.: 47.
H-4010 Debrecen
Tel.: (36) 52/512-900
Fax: (36) 52/412-336
E-mail: akertesz@tigris.unideb.hu

ITALIANISTICA DEBRECENIENSIS

A Kossuth Lajos Tudományegyetem Olasz Tanszéke
és az Olasz Felvilágosodás és Romantika Kutatóközpont
kiadványai

Szerkesztő: MADARÁSZ IMRE

Italianistica Debreceniensis Évkönyvek:

- I.: 1993-1994
- II.: 1995
- III.: 1996
- IV.: 1997
- V.: 1998
- VI.: 1999
- VII.: 2000
- VIII.: 2001
- IX.: 2002
- X.: 2003
- XI.: 2004

Italianistica Debreceniensis monográfiák:

1. MADARÁSZ IMRE: *Az Alpokon innen és túl... A francia forradalom hatása az olasz irodalomra*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.
2. BITSKEY ISTVÁN: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
3. JÁSZAY MAGDA: *A kereszténység védőbástyája — olasz szemmel. Az olasz kortárs írók a XV-XVIII. századi Magyarországról*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.

Italianistica Debreceniensis jegyzetek:

1. GIANCARLO GOGOI: *Lineamenti di storia del Risorgimento italiano*. 1997.
2. PETE LÁSZLÓ: *Girolamo Savonarola, a költő, hitszónok és politikai gondolkodó*. 1997.
3. SZTANÓ LÁSZLÓ: *La fonologia in Italia*. 1998.
4. GIANCARLO COGOI: *Lineamenti di storia del Regno d'Italia*. 1998.

Egyéb könyvek:

1. MADARÁSZ IMRE: *Olasz váteszek*. Alfieri, Manzoni, Mazzini. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1996.
2. MADARÁSZ IMRE: *Kalandozások az olasz Parnasszuson. Italianisztikai tanulmányok*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1996.
3. MADARÁSZ IMRE: *Az olasz irodalom antológiája*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1996.
4. MADARÁSZ IMRE: *„Titus íve alatt”. Az antik Róma öröksége az olasz felvilágosodás és romantika irodalmában*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1998.

5. MADARÁSZ IMRE: *Az olasz irodalom története* (ötödik kiadás). Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1998.
6. MADARÁSZ IMRE: „*Az emberélet útjának felén*” *Italianisztika jelen időben*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 1999.
7. PETE LÁSZLÓ: *Monti ezredes és az olasz légió a magyar szabadságharcban*. Debrecen, Multiplex Média - Debrecen University Press, 1999.
8. GIANCARLO COGOI—PETE LÁSZLÓ: *A szentévek története*. Debrecen, Multiplex Média - Debrecen University Press, 2000.
9. MADARÁSZ IMRE: „*Kik hallgatjátok szerteszórt dalokban...*” *Olasz klasszikusok – mai olvasók*. Budapest, Hungarvox Kiadó, 2000.
10. MADARÁSZ IMRE: „*Költők legmagasabbja*”. *Dante – tanulmányok*. Budapest, Hungarvox Kiadó, 2001.
11. MADARÁSZ IMRE: *Az érzékek irodalma. Erotográfia és pornográfia az olasz irodalomban*. Budapest, Hungarvox Kiadó, 2002.
12. SZTANÓ LÁSZLÓ: *Az ezernevű város*. Budapest, Attraktor Kiadó, 2002.
13. MADARÁSZ IMRE: *Letérés*. Budapest, Hungarvox Kiadó, 1. kiadás: 2000, 2. kiadás: 2002.
14. SZÁRAZ ORSOLYA—PETE LÁSZLÓ (fordítás): *Girolamo Savonarola: Prédikációk Aggeus prófétáról*. Gödöllő-Máriabesnyő, Attraktor, 2002.
15. SZTANÓ LÁSZLÓ: (fordítás) *Sándor Csoóri: Così mi veda chi vuol vedermi (Így lásson, aki látni akar.) Válogatott versek*. Budapest, Hungarvox Kiadó, 2002.
16. PETE LÁSZLÓ: *Il colonnello Monti e la Legione italiana nelle lotta per la libertà ungherese*. Catanzaro, Rubbetino, 2003.
17. MADARÁSZ IMRE: „*Örök megújulások*” Budapest, Hungarvox Kiadó, 2003.
18. MADARÁSZ IMRE: *Vittorio Alfieri életműve*. Budapest, Hungarvox Kiadó, 2004.

Levelezési cím:

Madarász Imre

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Olasz Tanszék

4028 Debrecen, Kassai u. 26.

Tel.: (52) 315-700, 412-424

STUDIA ROMANICA de DEBRECEN

Publication annuelle du Département de Français
de l'Université Lajos-Kossuth de Debrecen

Series Litteraria (sous la direction de T. GORILOVICS)

1. T. GORILOVICS, *Recherches sur les origines et les sources de la pensée de Roger Martin du Gard*, 1962.
2. P. LAKITS, *La Châtelaine de Vergi* et l'évolution de la nouvelle courtoise, 1966.
3. T. KARDOS, *Studi e ricerche umanistiche italo-ungheresi*, 1967.
4. P. EGRI, *Survie et réinterprétation de la forme proustienne: Proust – Déry – Semprun*, 1969.
5. A. SZABÓ, *L'accueil critique de Paul Valéry en Hongrie*, 1978.
6. T. GORILOVICS, *La Légende de Victor Hugo* de Paul Lafargue, 1979.
7. K. HALÁSZ, *Structures narratives chez Chrétien de Troyes*, 1980.
8. F. SKUTTA, *Aspects de la narration dans les romans de Marguerite Duras*, 1981.
9. *Roger Martin du Gard*, 1983.
10. *Jean-Richard Bloch*, 1984.
11. *Analyses de romans*, 1985.
12. *Figures et images de la condition humaine dans la littérature française du dix-neuvième siècle*, 1986.
13. G. TEGYEY, *Analyse structurale du récit chez Colette*, 1988.
14. T. GORILOVICS, *Correspondance (1921–1939) de Jean-Richard Bloch et André Monglond*, 1989.
15. L. SZAKÁCS, *Le sens de l'espace dans La Fortune des Rougon d'Emile Zola*, 1990.
16. A. SZABÓ, *Le personnage sandien, Constantes et variations*, 1991.
17. K. HALÁSZ, *Images d'auteur dans le roman médiéval (XIIe-XIIIe siècles)*, 1992.
18. *Retrouver Jean-Richard Bloch*, 1994.
19. G. TEGYEY, *L'inscription du personnage dans les romans de Rachilde et de Marguerite Audoux*, 1995.
20. T. GORILOVICS, *Jean-Richard Bloch: Lettres du régiment (1902–1903)*, 1998.
21. *Lectures de Zola*, 1999.
22. *Études de littérature médiévale*, 2000.
23. *Destins du siècle — Jean-Richard Bloch, Roger Martin du Gard. Mélanges offerts au Professeur Tivadar Gorilovics. Textes réunis par K. HALÁSZ et I. CSÜRY*, 2003. ISBN 963 472 791 3–247 p.

Bibliothèque Française

- N° 1.: *Le chantier de George Sand – George Sand et l'étranger*. Actes du Xe Colloque International George Sand, 1993.
- N° 2.: *Préfaces de George Sand*. Édition établie et annotée par Anna Szabó I-II, 1997.
- N° 3.: Lieve Spaas, *Le cinéma nous parle. Stratégies narratives du film*, 2000.
- N° 4.: *Exils*. Colloque international de Herstmonceux (Sussex, Grande-Bretagne) 31 mai – 3 juin 2001. L'imaginaire et l'écriture de l'exil. L'exil politique, 2002.

N° 5.: *Regards croisés. Recherches en Lettres et en Histoire, France et Hongrie.* Textes publiés sous la responsabilité de Jean-Luc FRAY et Tivadar GORILOVICS. 2003. ISBN 963 472 757 3–288 p.

Series Linguistica (sous la direction de S. Kiss)

1. L. GÁLDI, Esquisse d'une histoire de la versification roumaine, 1964.
2. S. KISS, Les transformations de la structure syllabique en latin tardif, 1972.
3. Etudes contrastives sur le français et le hongrois, 1974.
4. S. KISS, Tendances évolutives de la syntaxe verbale en latin tardif, 1982.
5. S. KISS—F. SKUTTA, Analyse grammaticale – analyse narrative, 1987.
6. *La linguistique textuelle dans les études françaises.* Actes du colloque LITEF (Debrecen, 12–13 novembre 1999) publiés par I. CSÜRY, 2001.
7. I. CSÜRY, *Le champ lexical de MAIS*, 2001.
8. A. CSÜRY, *Les pronoms indéfinis du français contemporain. Une approche sémiotique textuelle.* 2003. ISBN 963 472 792 1–170 p.
9. Ildikó SZILÁGYI, Les tendances évolutives de la versification française à la fin du XIXe siècle (La problématique du vers libre). 2004. ISBN 963 472 870 7–257 p.

Bibliothèque de l' Étudiant:

N°1.: M. MAROSVÁRI, Conditions et limites de la traduction littéraire: le cas de *L'Assommoir* d'Émile Zola, 1990.

N°2.: Analyses de textes. 2002.

Études de linguistique française. 2003. ISBN 963 472 787 5–105 p.

Önálló kiadványok:

Hankiss János redivivus (Hankiss János Tudományos Ülésszak, Debrecen, 1993. szeptember 17–18.), Szerk.: Gorilovics Tivadar, Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1995.

Magyar irodalom fordításokban (1920-1970) (II. Hankiss János Tudományos Ülésszak, Debrecen, 1997. október 16–18.), Szerk.: Gorilovics Tivadar, Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.

Rédaction:

Debreceni Egyetem, Francia Nyelv és Irodalom Tanszék

4010 Debrecen, Pf.: 33.

Tel. et fax: (52) 512-926

Internet: www.unideb.hu/~francia

E-mail: csury@delfin.unideb.hu

Az *Officina Textologica* kötetei:

Debrecen, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Sorozatszerkesztő: PETŐFI S. JÁNOS

Megjelent:

1. PETŐFI S. JÁNOS, Egy poliglott szövegnyelvészeti-szövegtani kutatóprogram. 1997.
2. Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. (Magyar nyelvű szövegek elemzése.) Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS, 1998.
3. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése.) Szerk.: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, 1999.
4. Koreferáló elemek – koreferenciarelációk. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. 2: Diszkusszió.) Szerk.: DOBI EDIT—PETŐFI S. JÁNOS, 2000.
5. Grammatika – szövegnyelvészet – szövegtan. Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—SZIKSZAINÉ NAGY IRMA, 2001.
6. Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. (Magyar nyelvű szövegek elemzése. 2: Diszkusszió) Szerk.: SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. 2002.
7. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: téma–réma-szerkezet.) Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. 2002.
8. DOBI EDIT, Kétlépcsős szövegmondat-reprezentáció szemiotikai textológiai keretben. 2002.
9. A kontrasztív szövegnyelvészet aspektusai. (Linearizáció: tematikus progresszió) Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. 2003.
10. A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák) Szerk.: PETŐFI S. JÁNOS—SZIKSZAINÉ NAGY IRMA. 2004.

Levelezési cím:

Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Dobi Edit

4010 Debrecen, Pf.: 54.

Tel.: 52/512-900/2193

Fax: 52/512-900/2193

E-mail: dobie@tigris.unideb.hu